

Aberystwyth University

Ffrainc a Cymru 1830–1880

O'Leary, Paul

Publication date:
2015

Citation for published version (APA):

O'Leary, P. (2015). Ffrainc a Cymru 1830–1880: Dehongliadau Ffrengig o Genedl Ddiwladwriaeth. Coleg Cymraeg Cenedlaethol.

Document License Aneglur 2

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the Aberystwyth Research Portal (the Institutional Repository) are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the Aberystwyth Research Portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the Aberystwyth Research Portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

tel: +44 1970 62 2400
email: is@aber.ac.uk

Ffrainc a Chymru

1830–1880

Dehongliadau Ffrengig
o Genedl Ddiwladwriaeth

gan
PAUL O'LEARY

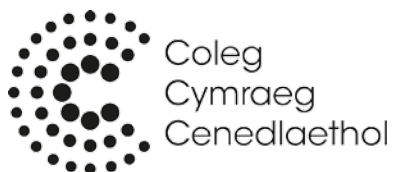
Coleg
Cymraeg
Cenedlaethol

FFRAINIC A CHYMRU, 1830–1880

Dehongliadau Ffrengig o Genedl Ddiwladwriaeth

gan

PAUL O'LEARY

Cyhoeddwyd yr e-lyfr hwn gyntaf yn 2015 gan

Y Coleg Cymraeg Cenedlaethol, Y Llwyfan, Heol y Coleg, Caerfyrddin, SA31 3WQ

www.colegcymraeg.ac.uk

Rhif llyfr rhyngwladol (iPDF): 978-1-9106992-0-1

© Paul O’Leary

© Cyfeithiadau: George Jones

Mae hawlfraint ar gynnwys yr e-lyfr hwn ac mae’n anghyfreithlon atgynhyrchu unrhyw ran ohono heb gytundeb ysgrifenedig y cyhoeddwr ymlaen llaw.

Dylunio a chysodi: Neil Angove Cyf.

Ffotograffiaeth y clawr: Biscuit Pictures

Ffrainc a Chymru 1830-1880: Cynnwys

FFRAINC A CHYMRU, 1830-1880	
RHESTR O LUNIAU	
CRONOLEG	
RHAGAIR	
MANYLION YR AWDUR	
RHAGYMAURODD: CYMRU TRWY LYGAID FFRENGIG	
i. Ffrainc, Prydain a Chymru	
ii. Rhwydi Diwylliannol	
iii. <i>Rebecca et ses filles</i> : Terfysgoedd Beca yn Ffrangeg	
iv. Diwydiant a Masnach	
v. Iaith a Diwylliant	
vi. Casgliadau	
LLUNIAU	
DOGFENNAU	
Dogfen 1	
Cyfieithiad o Ddogfen 1	
Dogfen 2	
Cyfieithiad o Ddogfen 2	
Dogfen 3	
Cyfieithiad o Ddogfen 3	
Dogfen 4	
Cyfieithiad o Ddogfen 4	
Dogfen 5	
Cyfieithiad o Ddogfen 5	
LLYFRYDDIAETH	

Rhestr o Luniau

Llun 1

Traitement du cuivre à Swansea

Triniaeth copr yn Abertawe

Ffynhonnell: *Annales des Mines*, 1/11 (1825).

Llun 2

Ferme galloise pillée et incendiée pendant la nuit par les Rébeccaïtes

Ffermdy Cymreig a ysbeiliwyd ac a roddwyd ar dân yn ystod y nos gan ferched Beca

Ffynhonnell: *L'Illustration*, 4 Awst 1843.

Llun 3

Les chercheuses d'escarbilles, à Cyfarthfa

Merched yn chwilio am raeau, yng Nghyfarthfa

Arlunydd, Henri Durand-Brager. Ffynhonnell: *Le Tour du Monde* (Paris, 1862), t.340.

Llun 4

Pauvrettes, à Merthyr Tydfil

Anffodusion, ym Merthyr Tudful

Arlunydd, Henri Durand-Brager. Ffynhonnell: *Le Tour du Monde* (Paris, 1862), t.343.

Llun 5

Une femme et un jeune ouvrier des mines, à Pontypool

Merch a gweithiwr ifanc o'r pyllau, ym Mhont-y-pŵl

Arlunydd, Henri Durand-Brager. Ffynhonnell: *Le Tour du Monde* (Paris, 1862), t.348.

Cronoleg

Dyma restr o'r digwyddiadau pwysicaf, a'u dyddiadau, sy'n cael eu trin yn y llyfr hwn.

1789	Dechrau'r Chwyldro Ffrengig a'r weriniaeth gyntaf
1793-1815	Rhyfeloedd rhwng Prydain a Ffrainc
1799	Coroni Napoléon Bonaparte yn ymerawdwr Ffrainc
1815	Brwydr Waterloo a diwedd y rhyfeloedd rhwng Prydain a Ffrainc
1815-30	Brenhiniaeth gyfansoddiadol yn llywodraethu Ffrainc
1816	Ymweliad y diwydiannwr François de Wendel â de Cymru
1819	Ymweliad y diwydiannwr Georges Dufaüd â Merthyr Tudful
1826-7	Ymweliad y diwydiannwr François Chabrol â Merthyr Tudful
1830	Chwyldro ym Mharis
1830-48	'Brenhiniaeth Gorffennaf' yn llywodraethu Ffrainc
1836-43	Ymweliadau'r peiriannwr Frédéric Le Play ag Abertawe i astudio'r diwydiant copr
1838	Ymweliad Théodore Hersart de la Villemarqué â Chymru
1839	Gwrthryfel y Siartwyr, Casnewydd
1839-43	Terfysgoedd Beca
1843	Cyhoeddi erthygl gan y newyddiadurwr John Lemoine ar derfysgoedd Beca yn y <i>Revue des Deux Mondes</i>
1845	Cyhoeddi erthygl Léon Faucher ar derfysgoedd Beca yn y <i>Revue des Deux Mondes</i>
1848	Cyhoeddi llyfr Frédéric Le Play ar y diwydiant copr yng Nghymru
1848	Chwyldroadau ar draws Ewrop
1848-51	Ail Weriniaeth Ffrainc
1851	<i>Coup d'état</i> ym mis Rhagfyr gan Louis Napoléon
1852-70	Ail Ymerodraeth Ffrainc

- 1854** Cyhoeddi erthygl Ernest Renan ar 'yr hil Geltaidd' yn y *Revue des Deux Mondes*
- 1856** Cyhoeddi llyfr Léon Faucher, *Études sur l'Angleterre*
- 1859** Sefydlu mudiad arfog y Gwirfoddolwyr ym Mhrydain
- 1861** Ymweliad yr hanesydd Henri Martin ag Eisteddfod Genedlaethol Aberdâr
- 1862** Ymweliad Louis Simonin â de Cymru
- 1864** Ymweliad Alphonse Esquiros â de Cymru ac Eisteddfod Genedlaethol Llandudno
- 1870** Sefydlu'r *Revue Celtique* gan Henri Gaidoz
- 1870** Diwedd Ail Ymerodraeth Ffrainc a dechrau'r Drydedd Gweriniaeth

Rhagair

Prif amcan y llyfr hwn yw archwilio'r modd y cafodd Cymru ei dehongli gan sylwebyddion a theithwyr Ffrangeg eu hiaith yn y bedwaredd ganrif ar bymtheg. Gwneir hyn trwy gyflwyno ffynonellau yn yr iaith wreiddiol gyda chyfieithiadau i'r Gymraeg o destunau nad ydynt, hyd yn hyn, wedi'u defnyddio gan haneswyr. Detholiad cynrychioladol o destunau yn unig a geir yma. Fe'u dewiswyd er mwyn dangos yr amrywiaeth o drafodaethau am Gymru a gafwyd yn Ffrainc, yn bennaf yn yr hanner canrif rhwng tua 1830 a'r 1870au pan drawsnewidiwyd Cymru gan dwf yn y boblogaeth (yng ngwlad a thref) a diwydiannu prysur. Ar yr un pryd, oherwydd bod safle Ffrainc yn Ewrop yn llai sicr yr oedd sylwebyddion yn Frainc yn troi eu llygaid at Brydain am wersi i'w dysgu ac am yr hyn y dylid ei osgoi. Mae'r ffynonellau yn ymwneud â thair thema oedd yn ganolog i fywyd yr oes: y duedd ymhlith rhai carfannau o bobl i wrthryfela yn erbyn awdurdod mewn cyfnod o newidiadau cymdeithasol ac economaidd sylfaenol; yr ysfa i wybod am wreiddiau ac effeithiau twf diwydiant a masnach; a safle iaith ddiwladwriaeth a'i diwylliant mewn cyfnod pan oedd gwledydd Ewrop yn ymdrechu i greu cymunedau cenedlaethol uniaith ac unffurf.

Y mae cefndir ehangach i'r themâu hyn. Bu Cymru'n destun ymchwiliadau gan bobl o nifer o gefndiroedd o'r ddeunawfed ganrif ymlaen, ond at ei gilydd ymwelwyr a sylwebyddion Saesneg eu hiaith sy'n cael eu hystyried gan haneswyr. Ymgais yw'r llyfr hwn, felly, i ymestyn ffiniau'r pwnc trwy gyflwyno i fyfyrwyr ac ysgolheigion Cymraeg fydolwg newydd mewn perthynas â chyfnod sydd, fel arall, yn gyfarwydd. Yn ogystal â hynny, trwy osod testunau Ffrangeg a Chymraeg ochr yn ochr, fel y gwneir yma, y gobaith yw y bydd y llyfr o gymorth i'r sawl sy'n astudio Ffrangeg trwy gyfrwng y Gymraeg hefyd.

Rhaid gosod y llyfr hwn yn erbyn cefndir datblygiadau ym maes astudio Hanes trwy gyfrwng y Gymraeg mewn prifysgolion. Ariannwyd rhannau o'r prosiect gan y Coleg Cymraeg Cenedlaethol, corff sy'n trawsnewid y ddarpariaeth gyfrwng Cymraeg ym mhrifysgolion Cymru. Yn achos yr astudiaeth o Hanes, yr oedd sylfeini cadarn iawn yn bodoli eisoes. Disgyblaeth academiaidd aeddfed yw'r astudiaeth o Hanes trwy gyfrwng y Gymraeg, a bu cenedlaethau o fyfyrwyr prifysgol ar eu hennill o'r herwydd. Cafodd y pwnc ei ddysgu ym mhrifysgolion Aberystwyth a Bangor ar raddfa eang ers o leiaf y 1970au, ac fe ddysgir y pwnc mewn rhai prifysgolion eraill i raddau mwy neu lai erbyn hyn hefyd. Dros y blynyddoedd fe gyhoeddwyd cryn dipyn o waith ysgolheigaidd

yn Gymraeg, ar ffurf llyfrau ac mewn cyfnodolion. Bu'r gyfres *Cof Cenedl*, dan olygyddiaeth Geraint H. Jenkins, yn enghraifft nodedig o'r gweithgarwch hwn ac y mae llyfr awdurdodol John Davies, *Hanes Cymru* (1994; 2007), a gyhoeddwyd gan gwmni Penguin, yn dangos beth y gellid ei gyflawni yn y maes. Felly, mae'r arfer o drin Hanes trwy gyfrwng y Gymraeg fel pwnc ar lefel prifysgol yn sefydlog ac – yn wahanol i rai disgyblaethau academiaidd eraill – nid oes prinder enghreifftiau o sut y gellid ysgrifennu amdano.

Nid y rhain yw'r unig fathau o gyfraniad at yr adnoddau sydd ar gael ar gyfer astudio Hanes trwy gyfrwng y Gymraeg. Dros y degawdau fe wnaed ymdrech i sicrhau bod deunyddiau dysgu ar gael er mwyn caniatáu i fyfyrwyr ddatblygu sgiliau dadansoddol trwy ddefnyddio ffynonellau gwreiddiol am bwnc penodol. Yn ystod y 1970au, er enghraifft, fe gyhoeddwyd cyfres 'Llygad y Ffynnon' dan olygyddiaeth Hugh Thomas. Darparodd y gyfres honno destunau o ffynonellau gwreiddiol gyda rhagymadrodd oedd yn gosod y testunau yn eu cyd-destun priodol.¹ Adlewyrchiad o'r diddordeb cynyddol mewn hanes cymdeithasol ac economaidd a welwyd yn y degawd hwnnw oedd y llyfrau hyn. Diddorol yw nodi bod y testunau a gyhoeddwyd yn y gyfres honno, fel yn achos cyfresi tebyg yn ddiweddarach, yn deillio o ffynonellau Cymraeg neu Saesneg. Mae'r llyfr presennol yn wahanol i'r graddau ei fod e'n defnyddio ffynonellau Ffrangeg yn bennaf a thrwy wneud hynny y mae'n ymestyn yr astudiaeth o hanes Cymru yn y cyfnod modern tu hwnt i'r byd Saesneg ei iaith.

Fodd bynnag, ceir un elfen o barhad rhwng cyfresi blaenorol a baratowyd ar gyfer myfyrwyr a'r llyfr hwn: y llinyn cyswllt yw'r pwyslais ar y defnydd beirniadol o ffynonellau gwreiddiol wrth astudio Hanes fel pwnc prifysgol. Wrth ddiffinio'r hyn a ddisgwyli'r o radd mewn Hanes, fe ddywedodd yr Asiantaeth Sicrhau Ansawdd dros Addysg Uwch yn 2014 ei bod hi'n bwysig meithrin 'y gallu i ddarllen a dadansoddi testunau a ffynonellau gwreiddiol, yn feirniadol a gydag ymdeimlad, tra'n mynd i'r afael â chwestiynau sy'n ymwneud â *genre*, cynnwys, persbectif a phwrpas [y ffynonellau hynny]'.² Mae'r ffynonellau gwreiddiol a geir yn y llyfr hwn yn galluogi myfyrwyr i ddatblygu'r sgiliau hynny mewn cyd-destun newydd. Ar yr un pryd, y mae'r llyfr yn tynnu sylw at ffactor arall o bwys wrth ddefnyddio ffynonellau gwreiddiol, sef cymhlethdod y cofnod hanesyddol ei hun a'r ffaith bod mwy nag un safbwynt yn bodoli. Felly, dengys y ffynonellau a geir yma

1 Er enghraifft: Hugh Thomas, *Cyffro Cymdeithasol yng Nghymru, 1800-c.1843* (Caerdydd, 1972).

2 *Subject Benchmark Statement, History: Draft for Consultation* (QAA, 2014), t. 9.

sut roedd digwyddiadau yn ysgogi ymatebion tra gwahanol ar adegau gan bobl o'r tu allan.

Un rhan yn unig o'r broses o astudio'r gorffennol yw ymgyfarwyddo â'r ffynonellau gwreiddiol, wrth gwrs. Deall y cyd-destun hanesyddol yw un o'r sgiliau sylfaenol eraill sy'n cyd-fynd ag ef. Yn achos y llyfr hwn, rhaid deall o leiaf ddau gyd-destun er mwyn dirnad arwyddocâd a phwysigrwydd y ffynonellau Ffrangeg a geir yma. Yn gyntaf, rhaid datblygu dealltwriaeth o'r digwyddiadau a sefyllfaoedd yng Nghymru sy'n cael eu trafod yn y testunau (aflonyddwch, diwydiannu, bywyd deallusol), ac yn ail, ni ellid gwerthfawrogi'r testunau yn llawn oni ddeïllir y cyd-destun gwleidyddol a diwylliannol yn Ffrainc. Cydblethiad o'r ddau gyd-destun hyn sy'n gwneud dadansoddiad ystyrlon o'r testunau a lluniau yn bosibl.

Rhan annatod o astudiaethau hanesyddol yw deall teithi meddwl pobl yn y gorffennol a oedd yn byw mewn cymdeithas lle seilid bywyd ar ragdybiaethau gwahanol i'r rheiny sy'n sylfaen i fywyd heddiw. Ceir ymgais i ddatblygu'r ymwybyddiaeth hon o arwahanrwydd y gorffennol yn y Rhagymadrodd i'r llyfr hwn. Mae'r darn hwn o'r gyfrol yn seiliedig ar ymchwil wreiddiol ar bapurau newydd, cyfnodolion ac archifau Ffrangeg. Yn wir, paratowyd y llyfr hwn yn y gred na ellid gwahanu ymchwil a dysgu. Yn fy marn bersonol i, dylid cyfrif y ddau weithgarwch fel 'ysgolheictod', yn hytrach na'u categorïddio fel pethau ar wahân – rhywbeth sy'n digwydd yn rhy aml mewn prifysgolion ym Mhrydain erbyn hyn. Hefyd, gobeithio bydd y llyfr hwn yn fodd i sbarduno ymchwilwyr sy'n meddu ar yr arbenigedd priodol i weithio ar ymateb pobl o grwpiau ieithyddol eraill (megis yr Almaeneg) i ddigwyddiadau yng Nghymru. Mae ehangder a dyfnder yr ymateb hwnnw yn Ffrainc yn awgrymu'n gryf bod potensial ar gyfer cyfrol arall (os nad cyfrolau eraill) ar Gymru ac ieithoedd eraill. Gobeithio bydd y llyfr hwn yn batrwm ar gyfer astudiaethau eraill.

Diolchiadau

Cefais i gymorth gan nifer o gyrff ac unigolion wrth weithio ar y prosiect hwn ac y mae'n bleser cydnabod eu cefnogaeth yma. Carwn i ddiolch yn wresog i'r Coleg Cymraeg Cenedlaethol am gefnogi'r gwaith yn ariannol ac am sicrhau ei fod e'n cyrraedd cynulleidfâ ehangach ar ffurf e-lyfr. Rwy'n ddiolchgar i Tamsin Davies yn Aberystwyth am ei chynghor a'i chymorth parod bob cam o'r ffordd. Neil Angove fu'n gyfrifol am ddylunio'r testun a'r clawr o dan amgylchiadau eithriadol o anodd ac rwy'n ddyledus iddo am ei greadigrwydd a'i ddyfalbarhad. Cafodd y llyfr ei lywio'n effeithiol drwy'r broses gynhyrchu

gan Mari Fflur a mawr yw fy niolch iddi. Bu sawl unigolyn a chorff arall yn allweddol i lwyddiant y prosiect. George Jones a ymgwymerodd â chyfieithu'r testunau o'r Ffrangeg i'r Gymraeg, ac y mae ei waith graenus wedi cyfoethogi'r astudiaeth yn fawr. Darllenodd Dr T. Robin Chapman y testun yn drylwyr; mae ei ofal testunol a'i awgrymiadau am welliannau wedi bod o fudd mawr imi. Bu Mary-Ann Constantine yn ddigon caredig ag i ddarparu imi gopi o'i herthygl ar ymweliad cyntaf Théodore Hersart de la Villemarqué â Chymru.

Elwais ar ymweliad ymchwil, yng nghwmni sawl hanesydd arall o Gymru a Ffrainc, ag archifau'r École des Mines, sef sefydliad addysgiadol gwladwriaeth Ffrainc ym Mharis sy'n hyfforddi peiriannwyr. Ariannwyd yr ymweliad hwnnw gan History Research Wales, ac rwy'n ddiolchgar iawn i'r corff hwnnw am ei gefnogaeth. Bu'r archifydd yn yr École, Madame Marie-Noëlle Maisonneuve, o gymorth mawr i fi yn yr ymchwil ar gyfer y rhannau o'r llyfr sy'n ymwneud â'r Gymru ddiwydiannol. Cafwyd un canlyniad annisgwyl o'r ymweliad hwnnw: arweiniodd at ymrwymiad gan yr École i ddigido rhannau o'r archifau yn eu mediant sydd yn perthyn i Gymru a'u gosod ar ei wefan. Gwnaed hynny bellach, a'r disgwyl yw y bydd rhagor o ddeunydd yn perthyn i Gymru yn ymddangos ar y wefan honno yn y dyfodol (gweler y Llyfryddiaeth ar ddiwedd y llyfr hwn am fanylion). Dyma enghraifft drawiadol o sut y gall chwilfrydedd am safle Cymru yn y byd arwain at gydweithrediad trawsffiniol cadarnhaol a chynhyrchiol.

Paul O'Leary

Adran Hanes a Hanes Cymru

Prifysgol Aberystwyth

Manylion yr Awdur

Aelod o staff yn yr Adran Hanes a Hanes Cymru ym Mhrifysgol Aberystwyth yw'r Athro Paul O'Leary. Yn ogystal, ef yw Cyfarwyddwr y Gymraeg a Diwylliant Cymru yn Athrofa Daearyddiaeth, Hanes, Gwleidyddiaeth a Seicoleg y brifysgol.

Mae e'n arbenigwr ar hanes y cyfnod modern, gyda diddordeb arbennig mewn hanes trefol, amlddiwylliannaeth a dylanwadau rhyngwladol ar Gymru. Ymhlith ei gyhoeddiadau, y mae *Immigration and Integration: the Irish in Wales, 1798-1922* (2000) a *Claiming the Streets: Processions and Urban Culture in South Wales, c.1830-1880* (2012). Golygodd y gyfrol *Irish Migrants in Modern Wales* (2004), ac mae e'n gyd-olygydd (gyda Charlotte Williams a Neil Evans) o'r casgliad o ysgrifau rhyngddisgyblaethol *A Tolerant Nation? Revisiting Ethnic Diversity in a Devolved Wales* (2015). Ers 2012 bu'n gyd-olygydd *Cylchgrawn Hanes Cymru*.

Rhagymadrodd: Cymru Trwy Lygaid Ffrengig

i. Ffrainc, Prydain a Chymru

Cyfnod o gyfnewidiadau sylfaenol mewn bywyd cymdeithasol, economaidd a gwleidyddol oedd y bedwaredd ganrif ar bymtheg. Cynyddodd y boblogaeth yn gyflym ac ar raddfa fwy nag erioed o'r blaen. Tyfodd y trefi mewn maint a chymhlethdod a symudodd pobl mewn heidiau o'r tir. Trawsnewidiwyd rhai ardaloedd gan dwf diwydiant, a newidiodd yr amgylchedd a thirluniau yn ei sgil. Bu'n rhaid i bobl ailfeddlu eu perthynas i'r byd o'u cwmpas. Yn erbyn y cefndir cyfnewidiol hwn, y gwrthdrawiad rhwng egwyddorion ceidwadaeth a democratiaeth oedd brwydr ganolog yr oes. Mewn cyfnod cythryblus o'r fath, naturiol oedd i newyddiadurwyr a deallusion graffu nid yn unig ar ddigwyddiadau yn eu gwlad eu hunain ond ar yr hyn ddigwyddodd mewn gwledydd eraill – pell ac agos – yn ogystal. Trwy ddeall gwledydd eraill yn well gallent ffurfio dealltwriaeth ddyfnach o'u gwlad eu hunain. Gwnaed hyn trwy fesur beth oedd yn debyg i fywyd gartref a beth oedd yn wahanol mewn amgylchiadau tramor, ac fe ddefnyddid profiadau gwledydd estron fel ffordd o oleuo'r hyn a oedd yn anghyfarwydd.

Un o'r enghreifftiau mwyaf dadlennol o'r ymgais gan awduron i ddehongli gwlad arall yn y bedwaredd ganrif ar bymtheg yw honno lle'r aeth cenedlaethau o Ffrancwyr ati i geisio amgyffred llwyddiannau economaidd a chymdeithasol y Deyrnas Unedig. Y trobwynt pwysicaf yn Ffrainc o safbwynt agweddau at Brydain oedd Brwydr Waterloo ym 1815. Erbyn hynny, yr oedd rhyfeloedd rhwng y ddwy wlad wedi parhau am genhedlaeth (1793-1815) ac fe orchfygwyd Ffrainc yn derfynol yn Waterloo. Nid rhyfeloedd arferol mo'r rhain: gwrthdrawiad rhwng dwy weledigaeth wahanol o sut i lywodraethu gwlad a threfnu'r gymdeithas oeddent. Cynrychiolai'r rhyfeloedd ddwy ffordd wahanol o feddlu am y byd oedd ohoni ac am y dyfodol. Digwyddodd chwyldro yn Ffrainc mewn ymgais i gyflwyno trefn newydd yn seiliedig ar 'hawliau dyn' ym 1789 a dienyddiwyd y brenin a'r frenhines. Crewyd gweriniaeth yno a fodolai nes i Napoléon Bonaparte ei goroni ei hunan yn ymerawdwr ym 1799. Ar y llaw arall, broliai Prydain am fawredd a phoblogrwydd ei brenhiniaeth gyfansoddiadol ac am sefydlogrwydd a pharhad ei sefydliadau cenedlaethol, megis y senedd a'r Eglwys. Tra bod Ffrancwyr yn barod i ddienyddio'u brenin, rhoddodd Prydain y frenhiniaeth ar ganol gwladgarwch swyddodol y wlad a bathwyd anthem genedlaethol newydd oedd yn seiliedig ar ganmol y brenin ('Duw gadwo'r brenin'). Felly, yn ôl papur newydd *The Times* ym 1812, 'rhyfel

system yn erbyn system' oedd y rhyfeloedd gyda Ffrainc, 'lle nad oes dewis ond buddugoliaeth neu ddifodiad'.¹

Gyda chymaint yn y fantol, colled filwrol dyngedfennol ac ergyd drom i safle Ffrainc yn y byd oedd 1815. Mewn gweithred llawn symboliaeth am statws newydd y wlad, fe alltudiwyd Napoléon Bonaparte, ymerawdwr ac arweinydd milwrol Ffrainc, i Ynys Sant Helena lle bu farw. Y buddugwr pennaf ym 1815 oedd y Deyrnas Unedig, a hi fyddai'r grym dominyddol yng ngwleidyddiaeth Ewrop am genedlaethau wedyn. Arweiniodd y sefyllfa hon at newid yn y ffordd y cafodd Prydain (ac yn arbennig Lloegr) ei chanfod yn Ffrainc. Am ganrif cyn hyn edmygwyr o Brydain oedd llawer o sylwebyddion Ffrengig, ond o 1815 ymlaen agweddau mwy amwys tuag ati a gafwyd, gyda deallusion Ffrengig yn troi eu llygaid yn gynyddol at eu cymydog gyda chymysgedd o edmygedd am lwydiannau masnachol a gwleidyddol Prydain ac anesmwythyd am lwyddiant y dull 'Seisnig' o drefnu'r gymdeithas a'r economi.²

Anesmwythyd, felly, a nodweddai llawer o'r gwaith a ysgrifennwyd gan Ffrancwyr am Brydain yn y degawdau wedi 1815. Esgorodd methiant ar faes y gad ar gyfnod o ymholi dwys am sylfeini cymdeithasol a gwleidyddol Ffrainc, ac fe wnaed hynny'n rhannol trwy graffu ar wleidyddiaeth, economi, moesau ac arferion Prydain. Porthwyd y diddordeb amlweddol hwn gan ymwybyddiaeth gyffredin bod y llwybr a ddilynai Prydain yn dra gwahanol i lwybr Ffrainc. Dyma'r cyd-destun ar gyfer datblygu canfyddiadau Ffrengig o ddigwyddiadau a datblygiadau yng Nghymru hefyd, er gwaetha'r cysylltiadau 'Celtaidd' a feithrinwyd rhwng Cymru a Llydaw yn y bedwaredd ganrif ar bymtheg.³

Fel y dengys y cefndir hwn, mae'r hyn a ysgrifennwyd gan Ffrancwyr am Gymru yn dinoethi cryn dipyn am ragdybiaethau Ffrengig ac am yr hyn oedd yn poeni Ffrancwyr. Ar un olwg, felly, llyfr am hanes a diwylliant Ffrainc yw'r llyfr hwn. Fodd bynnag, y mae gweld Cymru'r bedwaredd ganrif ar bymtheg trwy lygaid Ffrengig hefyd yn gyfle i weld y wlad hon o gyfeiriad annisgwyl ac mewn ffordd a allai sbarduno syniadau newydd am y cyfnod.

Gwledydd lled gwahanol oedd Cymru a Ffrainc yn y bedwaredd ganrif ar bymtheg. Er gwaethaf gorchfygiad Ffrainc ym Mrwydr Waterloo, parhaodd iaith a diwylliant *élite* y wlad honno i fod yn ran greiddiol o ddiwylliant Ewropeaidd. Ar y llaw arall, gwlad ddiwladwriaeth oedd Cymru, heb sefydliadau cenedlaethol na chydabyddiaeth iddi fel uned ar gyfer deddfu (sefyllfa na fyddai'n newid tan 1881), ac yr oedd ei diwylliant yn bodoli i

1 Clive Emsley, *British Society and the French Wars, 1793-1815* (Llundain, 1979), t. 160.

2 Robert Tombs ac Isabelle Tombs, *That Sweet Enemy: the British and the French from the Sun King to the Present* (Llundain, 2007), tt. 329-38; Theodore Zeldin, *France, 1848-1945: Intellect and Pride* (Rhydychen, 1980), pennod 3; Hans Kohn, 'France between Britain and Germany', *Journal of the History of Ideas*, xvii (1956), 283-99; Gareth Stedman Jones, 'National bankruptcy and social revolution: European observers on Britain, 1813-1844' yn Donald Winch, Patrick Karl O'Brien (goln), *The Political Economy of British Historical Experience: 1688-1914* (Rhydychen, 2002), tt. 61-93; Sylvie Aprile a Fabrice Bensimon (goln), *La France et l'Angleterre au XIXe siècle* (Paris, 2006).

3 John Watkins, 'Wales and France', *Trafodion Anrhydeddus Gymdeithas y Cymmrodorion* (1967), 179-202.

raddau helaeth ar gyrion diwylliant Ewropeaidd y cyfnod. Ar yr olwg gyntaf, felly, mae gwrthgyferbynnu'r ddwy wlad a'r ddau ddiwylliant yn ein harwain i gredu bod chwilio am gyfathrach o bwys rhwng y ddwy yn weithred ofer, neu o leiaf yn un fydd yn cynhyrchu gwybodaeth 'gyfyngedig'.⁴ Cefnogir y gred hon gan yr arfer gyffredin ar y cyfandir i gyfeirio at Brydain fel 'Lloegr'. Fodd bynnag, dengys y llyfr hwn fod y sefyllfa'n fwy cymhleth nag y byddai'r arfer honno yn awgrymu a bod yna adegau pan fu datblygiadau yng Nghymru yn rhan bwysig o drafodaethau cyhoeddus yn Ffrainc.

Hyd yn hyn, y mae'r ymgais i osod Cymru'r cyfnod hwn mewn cyd-destun Ewropeaidd wedi canolbwyntio'n bennaf ar ddylanwad y Chwyldro Ffrengig ar y wlad. Mae'r digwyddiad ysgytwol a chyffrous hwnnw wedi ysgogi diddordeb mwy nag un genhedlaeth o haneswyr a beirniaid llenyddol.⁵ Ond beth am y bedwaredd ganrif ar bymtheg? Y duedd yma yw cymharu profiad Cymru – ac yn arbennig sefyllfa iaith a diwylliant y wlad – gyda phrofiad pobloedd diwladwriaeth Dwyrain Ewrop.⁶ Ond beth oedd y digwyddiadau a ysgogodd ddiddordeb pobl ar y cyfandir mewn pethau Cymreig yn ystod y cyfnod hwn, ac yn arbennig y Ffrancwyr? Y duedd hyd yn hyn yw pwysleisio'r cysylltiadau ieithyddol a llenyddol rhwng Cymru a Llydaw. Dyna elfen bwysig yn y stori heb amheuaeth ond dengys y ffynonellau a geir yn y llyfr hwn bod ymwybyddiaeth ehangach o Gymru na hynny yn bodoli yn Ffrainc.

ii. Rhwydi Diwylliannol

Un cwestiwn pwysig sy'n codi yn y cyswllt hwn yw sut deithiodd newyddion o Gymru i Ffrainc yn ystod y bedwaredd ganrif ar bymtheg? Un dull amlwg o drosglwyddo gwybodaeth o un wlad i'r llall oedd trwy gyhoeddiadau teithwyr, ac nid oeddent bob amser yn ganmoliaethus o'r hyn a welsant.⁷ Yn ogystal â hynny, datblygiad newydd o bwys mawr yn y gyfathrach rhwng y ddwy wlad oedd y cynnydd rhyfeddol mewn cyhoeddi papurau newydd. Cyffyrddodd y datblygiad hwn â phob gwlad a phob grŵp ieithyddol (i raddau mwy neu lai) yn y bedwaredd ganrif ar bymtheg. Papurau newydd oedd y cyfrwng pwysicaf a mwyaf dylanwadol ar gyfer lledaenu gwybodaeth am faterion

4 Mewn arolwg ryfeddol o eang o 'Gymru mewn cyd-destun Ewropeaidd', sy'n seiliedig ar ddealltwriaeth o holl brif ieithoedd Ewrop, fe ddaeth yr hanesydd R. J. W. Evans i'r casgliad bod 'strict limits to [the] foreign cognizance of things Welsh' ar y cyfandir. R. J. W. Evans, *Wales in European Context* (Aberystwyth, 2000), t. 14. Mewn erthygl dreiddgar, awgrymodd yr un awdur y gallai cymariaethau rhwng Norwy a Chymru fod yn ffrwythlon. Gweler: Evans, 'Nonconformity and nation: the Welsh case', *Cylchgrawn Hanes Cymru*, 25/2 (2010), 231-8.

5 Marion Löffler, *Welsh Responses to the French Revolution: Press and Public Discourse, 1789-1802* (Caerdydd, 2012); Ffion Jones, *Welsh Ballads of the French Revolution, 1793-1815* (Caerdydd, 2012); Cathryn Charnell-White, *Welsh Poetry of the French Revolution, 1789-1805* (Caerdydd, 2012); Mary-Ann Constantine a Dafydd Johnston (goln), 'Footsteps of Liberty and Revolt': *Essays on Wales and the French Revolution* (Caerdydd, 2013).

6 Robin Okey, 'Wales and eastern Europe: small nations in comparison' yn T. M. Charles-Edwards a R. J. W. Evans (goln), *Wales and the Wider World: Welsh History in an International Context* (Donington, 2010); Robin Okey, 'Iaith ac addysg mewn cenhedloedd diwladwriaeth yn Ewrop, 1800-1918', yn Prys Morgan (gol.), *Brad y Llyfrau Gleision: Ysgrifau ar Hanes Cymru* (Llandysul, 1991), tt. 201-22.

7 Ymhlith enghreifftiau niferus, gweler: Victor Hennequin, *Voyage philosophique en Angleterre et en Écosse* (Paris, 1836), t. 327.

cyhoeddus o un wlad i'r llall. Er bod y mwyafrif llethol o bapurau newydd yn adrodd ar gyfuniad o bynciau lleol a chenedlaethol, cafwyd tuedd i gydnabod pwysigrwydd newyddion am ddatblygiadau mewn gwledydd eraill yn ogystal. Nid oedd rhaniad syml rhwng papurau newydd 'lleol' a 'chenedlaethol' yn hyn o beth. Gellid disgwyl y byddai papurau newydd a gyhoeddidd mewn prifddinasoedd yn ymddiddori mewn materion tramor, ond nodweddd amlwg o'r wasg yn y bedwaredd ganrif ar bymtheg oedd y lle a roddid i faterion rhyngwladol mewn cyhoeddiadau gyda chylchrediad mwy cyfyngedig neu leol ei gymeriad.

Cyhoeddidd tipyn o newyddion am Brydain mewn papurau newydd a chyfnodolion Ffrangeg o'r 1830au ymlaen, fel arfer trwy gyfeirio at y wlad fel 'Angleterre' (Lloegr). Roedd hyn yn wir am bapurau a gyhoeddidd ym Mharis fel *Le Censeur*, *Le Constitutionnel*, *La Presse* ac *Le Siècle*, ynghyd â chyfnodolion megis y *Revue de Paris*. Ond fe welwyd awch am wybodaeth am faterion tramor mewn cyhoeddiadau tu allan i'r brifddinas hefyd. Mewn rhai achosion, fel *Le Journal des Pyrénées-Orientales* ac *Le Toulonnais* a gyhoeddwyd yn ne Ffrainc, y materion tramor a aeth â bryd y newyddiadurwyr a'r darllenwyr oedd digwyddiadau yn Sbaen ac yn Affrica, ond yn gyffredinol newyddion am Brydain oedd bwysicaf. Roedd hyn yn wir am bapurau a gyhoeddidd yn y dinasoedd, megis y *Journal de Rouen*, *L'Echo de la Fabrique* (Lyons) a'r *Journal de Toulouse*, ac am gyhoeddiadau yn deillio o drefi bychain ac ardaloedd gwledig, megis *L'Abeille de Lorient*, y *Journal de la Vienne*, *Le Mémorial d'Aix*, *Le Morbihan*, *Le Pays d'Auge*, y *Courrier des Alpes*, *Le Courrier de la Drôme et de l'Ardèche* a'r *Courrier du Valais*. Amrywiodd yr ymwybyddiaeth am faterion tramor, felly, o un rhan o Ffrainc i'r llall. Sut y derbyniodd y cyhoeddiadau hyn wybodaeth am y byd tu allan? Cylchredodd newyddion mewn sawl ffordd, naill ai trwy lythyrau gan ohebwy'r o wlad arall, trwy law newyddiadurwyr unigol ar ymweliad, neu drwy ddarllen papurau newydd o wlad arall a chyfieithu'r wybodaeth a geid ynddynt. Cafodd rhai straeon eu copïo o un papur i'r llall, gyda chydnabyddiaeth o'r ffynhonnell wreiddiol ai peidio.

Golygai dulliau o gywain gwybodaeth fel hyn y byddai newyddion yn cael eu hidlo trwy nifer o wahanol 'rhwydi'. Y rhwyd gyntaf oedd **iaith**. Fel y gwelir yn nes ymlaen, bu'n rhaid gwneud penderfyniadau syml, ond pwysig, ynglŷn â sut i drosi enwau a thermau o un iaith i'r llall. Ar yr olwg gyntaf, gallai'r term 'Beca a'i merched', er enghraifft, ymddangos yn ymadrodd syml iawn i'w gyfieithu ond fel y gwelir nes ymlaen fe gafwyd amrywiaethau arwyddocaol yn y ffordd yr ymddangosodd y term yn Ffrangeg yn y 1840au. Yr ail rwyd oedd **diwylliant**. Pa straeon neu ffeithiau mewn stori a ddylai gael blaenoriaeth ar gyfer cynulleidfau arbennig? Mewn geiriau eraill, bu'n rhaid i newyddiadurwyr a golygyddion benderfynu pa stori a pha agweddau ar stori ddylai gael y sylw helaethach ar gyfer eu darllenwyr, neu yn wir a ddylid ei chofnodi ai peidio. Rhwyd ddiwylliannol oedd hon, ac un oedd yn gyfrifol am fesur gwerth gwybodaeth am rai digwyddiadau uwchlaw eraill. Ac yn drydydd, pa fath o esboniad neu **ddehongliad** fyddai'n cael ei ddarparu gan newyddiadurwyr neu olygyddion er mwyn cyd-destunoli stori ar gyfer darllenwyr na fyddai,

o reidrwydd, yn gweld arwyddocâd mewn digwyddiad arbennig oedd yn deillio o wlad arall? Gallai hidlo gwybodaeth drwy'r tair rhwyd hyn newid ergyd stori a'i arwyddocâd a'i gwneud yn fwy dealladwy ar gyfer cynulleidfa wahanol. Yng nghyd-destun y llyfr hwn, mi fyddai'n gwneud stori am Gymru yn fwy dealladwy i Ffrancwyr.

Cymerwn ni un enghraifft o sut yr oedd rhwydi o'r math hyn yn gweithredu. Y digwyddiad Cymreig cyntaf i dynnu sylw'r wasg Ffrangeg ar raddfa eang yn y bedwaredd ganrif ar bymtheg oedd Gwrthryfel y Siartwyr yng Nghasnewydd ym mis Tachwedd 1839. Dyma ddigwyddiad a ystyrir bellach fel un o brofiadau ffurfiannol Cymru yn y bedwaredd ganrif ar bymtheg. Ymateb oedd y gwrthryfel i fethiant mudiad y Siart i ddwyn perswâd ar lywodraeth Prydain i estyn y bleidlais i ddynion y wlad. Yn ystod 1839 penderfynodd arweinwyr a chefnogwyr y mudiad yn ardaloedd diwydiannol de-ddwyrain Cymru mai sicrhau chwe phwynt y Siart trwy rym oedd yr unig ffordd ymlaen. Casglwyd arfau yn yr ardal ac ar 4 Tachwedd 1839 ymosododd rai miloedd o Siartwyr arfog ar dref Casnewydd gan wynebu milwyr a saethai arnynt o Westy'r Westgate yn y dref. Lladdwyd o leiaf 22 o'r Siartwyr.

Dros amser dehonglwyd y weithred hon mewn gwahanol ffyrdd. I'r hanesydd David Williams, protest ydoedd a droesai'n chwerw pan laddwyd rhai o'r Siartwyr ac anafu eraill. Ers ei gyfnod ef darganfuwyd tystiolaeth a ddangosai'n ddigamsyniol nad protestio yn unig oedd bwriad y Siartwyr. Dangosodd astudiaethau gwrthgyferbyniol David Jones ac Ivor G. Wilks mai bwriad y Siartwyr yn ne Cymru oedd ennyn gwrthryfel arfog ar draws Prydain.⁸ Yn wir, cydnabyddodd papur newydd *The Times* ar y pryd mai ymgais i greu gwrthryfel ehangach ydoedd. Onid dyma'r math o ddigwyddiad ysgytwol a fyddai'n denu sylw tramorwyr?

Ychydig ddyddiau ar ôl methiant y gwrthryfel ymddangosai newyddion amdano yn y papurau newydd yn Ffrainc. Cafodd farn y cyhoedd yno ei chyffroi gan y newyddion bod dinasyddion arfog wedi ymddangos ar strydoedd tref ym Mhrydain.⁹ Cafodd y wasg yn Ffrainc ei gwybodaeth am ddigwyddiadau yng Nghasnewydd gan y wasg Lundeinig ac yr oedd marc yr adroddiadau hynny yn drwm ar yr adroddiadau a ymddangosai yn Ffrangeg. Un canlyniad amlwg oedd eu bod hwy'n trin Sir Fynwy, lle digwyddodd y gwrthryfel, fel sir Seisnig yn hytrach nag fel sir Cymreig. Tuedd cyfeirio at Brydain fel 'Angleterre' (Lloegr) yn gyffredinol yn y wasg Ffrangeg ac yn yr achos hwn cafwyd braidd dim cydnabyddiaeth bod y gwrthryfel wedi deillio o gymdeithas oedd yn neilltuol Gymreig. Y cyd-destun yn Ffrainc ar gyfer

8 David Jones, *The Last Rising: the Newport Insurrection of 1839* (Rhydychen, 1985); Ivor G. Wilks, *South Wales and the Rising of 1839* (Llundain, 1984); David W. Howell, 'Beca, "amddiffynnydd y bobl"' yn Geraint H. Jenkins (gol.), *Cof Cenedl XII* (Llandysul, 1997), 69-102.

9 Gweler: *Le Siècle*, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15 Tachwedd 1839; *Le Constitutionnel*, 9, 10 Tachwedd 1839; *Journal des Débats*, 8, 9, 10, 11, 12, 26 Tachwedd 1839, 26, 28, 31 Rhagfyr 1839; *La Presse*, 8 Tachwedd 1839; *Revue de Paris*, 11/2 (1839), t. 143.

deall y digwyddiadau yng Nghasnewydd ym 1839 oedd mudiad y Siartr fel mudiad Prydeinig.¹⁰

Pasiwyd y newyddion am Wrthryfel Casnewydd trwy'r rhwydi ieithyddol a diwylliannol y soniwyd amdanynt uchod ac fe drodd y wasg Ffrangeg y digwyddiad yn un 'Seisnig', gydag adroddiadau amdano yn pwysleisio'i gyd-destun Prydeinig yn hytrach na'r amgylchiadau Cymreig a roes bod iddo. Esboniwyd y digwyddiad trwy gyfeirio at yr her i'r drefn wleidyddol a gynrychiolid gan fudiad y Siartr ar draws Prydain heb oedi gormod i ystyried beth oedd gwreiddiau'r aflonyddwch mewn cymdeithas ddiwydiannol Gymreig yn Sir Fynwy. Gwnaed y digwyddiad yn fwy dealladwy i ddarllenwyr Ffrengig trwy bwysleisio cyd-destun Prydeinig.

Mae'r modd y cyflwynwyd Gwrthryfel Casnewydd gan y wasg Ffrangeg yn arwyddocaol ar gyfer yr astudiaeth hon oherwydd y newid agwedd a welwyd dim ond ychydig flynyddoedd yn ddiweddarach. Nid rhywbeth gosodedig, di-symud oedd y rhwydi diwylliannol a ddefnyddid i werthuso newyddion o wlad arall. O fewn ychydig flynyddoedd i Wrthryfel Casnewydd byddai'r wasg yn Ffrainc yn trin set o ddigwyddiadau Cymreig eraill mewn modd lled gwahanol. Creodd ei hymdriniaeth o derfysgoedd Beca (yn arbennig yn ystod 1843), ynghyd ag ymddangosiad nifer o erthyglau swmpus ar achosion y terfysgoedd mewn cyfnodolion, ymwybyddiaeth gyffredinol o Gymru fel gwlad gydag arferion cymdeithasol, iaith a diwylliant neilltuol. Y mae'r rhesymau am y newid agwedd hon – sef yn y modd newidiodd y 'rhwydi' diwylliannol – yn ddadlennol.

iii. Rebecca et ses filles: Terfysgoedd Beca yn Ffrangeg

Un agwedd ar yr adroddiadau Ffrengig ar derfysgoedd Beca sy'n sefyll allan yw'r modd y defnyddid yr Iwerddon fel gwrthbwynt i Gymru. Dyma gymhariaeth a gymerodd sawl ffurf. Cyhoeddwyd cymariaethau o'r math mewn papurau newydd ac mewn cyfnodolion. Mewn rhai achosion fe gyhoeddwyd newyddion o'r ddwy wlad ochr-yn-ochr ar yr un tudalen o'r papur newydd neu gyfnodolyn, arfer a sefydlodd gysylltiad rhwng amgylchiadau yn y ddwy wlad ym meddyliau'r darllenwyr heb orfod gwneud cymhariaeth yn blwmp ac yn blaen.¹¹ Yn wir, gellid dadlau mai dyma'r agwedd fwyaf trawiadol ar y dehongliad o derfysgoedd Beca yn Ffrainc. Er y gwnaed cymariaethau rhwng terfysgoedd Beca ac aflonyddwch yng nghefn gwlad Iwerddon yng Nghymru ar y pryd hefyd, yr oedd pwrpas y cymariaethau hynny yn wahanol i'r hyn a gafwyd yn Ffrainc. Yng Nghymru, prif bwrpas y gymhariaeth gydag Iwerddon oedd rhybuddio'r Cymry y gallent lithro i'r un stad ofnadwy â'r Gwyddelod pe bai torcyfraith a gwrthryfel yn erbyn awdurdod y landlordiaid yn parhau. Yn Ffrainc, yr oedd y cymariaethau rhwng y ddwy wlad yn lled wahanol ac yn fwy systematig.

10 *Journal des Débats*, 28 Rhagfyr 1840. Mewn adroddiad yn yr un cylchgrawn ar 12 Ionawr 1840 cydnabuwyd wrth fynd heibio bod Casnewydd wedi'i lleoli yng Nghymru.

11 Gw. *Revue de Paris*, 21 (1843), t. 149.

Tra bod haneswyr modern yn pwysleisio difrifoldeb aflonyddwch gwledig yn Iwerddon yn hanner cyntaf y bedwaredd ganrif ar bymtheg, ac yn arbennig y defnydd parod o drais mewn protest poblogaidd yno, nid dyna oedd dehongliad sylwebyddion yn Ffrainc yn y 1840au.¹² Mewn adroddiadau yn Ffrainc dadleuwyd bod protest yn Iwerddon yn y degawd hwnnw wedi'i sianelu trwy fudiad cyfansoddiadol ac heddychlon gyda'r bwriad o ddiddymu'r Undeb rhwng Prydain ac Iwerddon, dan arweiniad y gwleidydd carismatig Daniel O'Connell (1775-1847) a adnabyddid fel 'Y Rhyddhawr'. Er bod trais ar gynnydd yng nghefn gwlad Iwerddon ar y pryd, nid dyna a ddenodd ddiddordeb awduron yn Ffrainc. Mudiad disgybledig O'Connell oedd eu prif ddiddordeb. Roedd y mudiad hwnnw yn ei anterth ym 1843 – yr un flwyddyn ag yr oedd terfysgoedd Beca ar eu mwyaf llwyddiannus – ac felly trafodwyd un er mwyn esbonio a goleuo'r llall.

Mewn erthygl swmpus a gwybodus ar derfysgoedd Beca gan y newyddiadurwr John Lemoine (1815-92) yn y *Revue des Deux Mondes* ym 1843, dadleuwyd bod mudiad Beca yn rhyw fath o 'jacquerie' (sef gwrthryfel poblogaidd) afreolus. Roedd y pwyslais ar yr agwedd 'afreolus' dybiedig yn allweddol. Teitl y darn oedd 'Troubles dans le pays de Galles - Rebecca et ses filles' ('Trafferth yng Nghymru - Beca a'i merched') [**Dogfen 1** yn y llyfr hwn]. Hon oedd yr erthygl gyntaf o sylwedd am Gymru mewn cyfnodolyn yn Ffrainc yn ystod y bedwaredd ganrif ar bymtheg ac, o ganlyniad, y mae hi'n werth oedi rhywfaint uwchben ei chynnwys.¹³

Dechreuodd yr erthygl, a ysgrifenyddwyd ar ffurf llythyr, fel a ganlyn:

Ar yr un pryd ag yr oedd O'Connell yn dod ag Iwerddon gyfan ynghyd mewn mudiad enfawr i gael senedd annibynnol ar un Lloegr, yr oedd rhan sylweddol arall o'r Deyrnas Unedig yn mynd, o'i rhan hithau, i ystad o wrthryfel agored. Am rai misoedd, gwelsom dywysogaeth Cymru, sydd fel arfer mor heddychlon, wedi'i gadael bron yn ddiamddiffyn yn wyneb mympwy terfysg newydd ymhlith y werin; gwelsom drefi mawr yn cael eu goresgyn yng ngolau dydd heb fod neb yn wynebu cosb,¹⁴ gyfiawnder dosbarthol y werin yn cael ei weinyddu yng nghanol y caeau gan rai a ymhonnai'n farnwyr, a chyfreithiau'n cael eu herio a'u torri'n gyhoeddus gan boblogaeth a fu gynt yn enwog am ei hoffter o gyfraith a threfn a'i hysbryd ufudd. Ni allai llywodraeth Lloegr ddod â'r sesiwn seneddol i ben heb dynnu sylw'r wlad at sefyllfa mor anghyffredin, a bu cymaint yn araith y frenhines am y trafferthion yn nhywysogaeth Cymru ag y bu am y rhai yn Iwerddon.¹⁵

12 Michael Beames, *Peasants and Power: the Whiteboy Movements and their Control in Pre-Famine Ireland* (Efrog Newydd, 1983).

13 [John Lemoine], 'Troubles dans le pays de Galles - Rebecca et ses filles', *Revue des Deux Mondes*, 3 (Gorffennaf/Awst 1843), tt. 1031-8. Ar y pryd ymddangosodd erthyglau yn y cyfnodolyn yn ddi-enw ond nodir enw awdur yr erthygl hon yn: *La littérature française contemporaine, 1827-1849*, cyfrol v, golygydd gan Félix Bourquelot ac Alfred Maury (Paris, 1854), t. 76.

14 Dyma gyfeiriad at ymosodiad merched Beca ar y tloty yng Nghaerfyrddin ym 1843.

15 [John Lemoine], 'Troubles dans le pays de Galles', t. 1031.

Yr hyn a gawn ni yma yw disgrifiad o derfysgwyr Beca yn ymwrthod â chyfraith a threfn y llysoedd barn a gosod yn eu lle system o ddarparu cyfiawnder ('gyfiawnder dosbarthol') a weithredwyd gan gynrychiolwyr y bobl. Her sylfaenol i'r drefn oedd ohoni, felly, oedd mudiad Beca, a'r gymhariaeth amlwg i'r mudiad hwnnw ym 1843 oedd digwyddiadau yn Iwerddon.

Gwlad aflonydd oedd Iwerddon yn y 1840au. Roedd hyn yn arbennig o wir yn y cefn gwlad lle cafwyd protestiadau mynych (weithiau'n dreisgar) yn erbyn grym dilyffethair y landlordiaid. Bu achosion niferus o lofruddio, dwyn a chynnau tân yn anghyfreithlon. Ond, fel y gwelwn yn nes ymlaen, nid y digwyddiadau a dynnodd sylw sylwebyddion Ffrengig fel arfer. Yn hytrach, fe ganolbwyntiodd y wasg Ffrangeg ar faterion gwleidyddol – yr ymgyrch i sicrhau senedd i Iwerddon a diwygio safle breintiedig Eglwys Iwerddon – a gallu tybiedig gwleidyddion Gwyddelig i sianelu protest i ymgyrchoedd cyfansoddiadol. Yn erbyn y cefndir hwnnw, ymddangosodd weithredoedd Merched Beca fel arwydd o gymdeithas a oedd yn ymddatod.

Cyhoeddwyd nifer o erthyglau ar gyflwr Iwerddon yn y *Revue des Deux Mondes* yn y blynyddoedd yn arwain at 1843, rhai ohonynt gan yr un awdur â'r erthygl am Gymru, y newyddiadurwr John Lemoine, ac felly mi fyddai darllenwyr y cyfnodolyn hwn yn lled gyfarwydd â datblygiadau cyfoes yno. Ond fe wnaed cymhariaeth rhwng y ddwy wlad mewn cyhoeddiadau eraill yn ogystal. Fel dywedodd *Le Correspondant* yn foel, 'Gydag Iwerddon gallwn yn awr osod Cymru, â Merched Beca.'¹⁶ Arwydd o hyn oedd bygythiad llywodraeth Prydain i osod y cyfrifoldeb am gadw trefn yn ne-orllewin Cymru yn nwylo'r fyddin, penderfyniad gydag adlais o amgylchiadau Gwyddelig.¹⁷

Yn yr un modd, pan gynigiodd y llywodraeth wobr o £500 – swm sylweddol iawn mewn cymdeithas dlawd – am wybodaeth fyddai'n arwain at arestio'r terfysgwyr Cymreig, canmolwyd y prif weinidog, Syr Robert Peel, gan y *Revue de Paris* am ei gymedroldeb. Gosodwyd ei ymddygiad tuag at Gymru mewn cyd-destun Gwyddelig:

Ni cheir yno [Cymru] ddim mesurau anarferol a dulliau eithriadol. Y mae Mr Peel yn ymlynu at ei drefn o gadw pethau'n gymedrol; nid yw'n dymuno o ran nac Iwerddon na Chymru gychwyn ar gyfnod o fwrwlm ffyrnig.¹⁸

Tra bod Iwerddon a Chymru yn cael eu hystyried gyda'u gilydd gan sylwebyddion Ffrengig, y gwahaniaethau rhyngddynt a bwysleisiwyd amlaf. Cyfeiriodd y *Revue de Paris* at y gwahaniaethau honedig hyn: 'Tra mae Iwerddon yn ymgyrchu mewn modd cyfreithlon a heddychlun er mwyn ennill ei rhyddid, yn Lloegr, yng Nghymru, ceir golygfeydd erchyll.'¹⁹ Disgrifiodd y cyfnodolyn hwn ferched Beca fel 'ysbeilwyr' mewn gwrthgyferbyniad â

16 'Revue politique', *Le Correspondant*, 3 (1843), t. 268.

17 *L'Illustration*, 7 Octobre 1843.

18 *Revue de Paris*, 22 (1843), t.143.

19 *Revue de Paris*, 19 (1843), t. 364.

mudiad disgybledig O'Connell. Pam, felly, bod y Gwyddel O'Connell mor bwysig ar gyfer y drafodaeth am Gymru?

O'Connell oedd y prif ffigwr cyhoeddus yng ngwleidyddiaeth Iwerddon o'r 1820au i'r 1840au. Bar-gyfreithiwr a chenedlaetholwr fu'n brwydro am hawliau suful i Gatholigion ydoedd. Heriodd y gyfraith oedd yn gwahardd Catholigion rhag eistedd yn Nhŷ'r Cyffredin trwy sefyll mewn etholiad seneddol yn Swydd Clare ym 1828, er nad oedd ganddo'r hawl i gymryd ei sedd yn y senedd wedyn, ac fe'i enillodd. Arweiniodd y digwyddiad hwn at newid yn y gyfraith ac fe roddwyd hawliau suful cyfyngedig i Gatholigion. Ar ôl y llwyddiant hwn, fe sefydlodd O'Connell y mudiad i Ddiddymu'r Undeb rhwng Prydain ac Iwerddon. Roedd y mudiad hwn yn seiliedig ar gynnwys cynifer o bobl gyffredin ag oedd yn bosibl yn yr ymgyrch a threfnu 'Cyfarfodydd Anferth' mewn ymgais i ddwyn perswâd ar lywodraeth Prydain i ildio i ofynion O'Connell.²⁰

Derbyniodd yrfa O'Connell sylw helaeth ar gyfandir Ewrop ac o ganol y 1830au cafodd ei gyfrif yn arwr i ddemocratiaid ac yn symbol o'r ddelfryd gweriniaethol. Gofynnwyd iddo gynrychioli grŵp o radicaliaid mewn achos llys yn Ffrainc ym 1834. Fodd bynnag, cafwyd tro ar fyd yn y ddelwedd ohono yn Ffrainc ym 1843 – yr union flwyddyn pan oedd terfysgoedd Beca yn eu hanterth. Yn ystod y flwyddyn honno dechreuai gweriniaethwyr amau ffyddlondeb O'Connell at egwyddorion gweriniaethol ac o ganlyniad fe ddaethpwyd i feddwl amdano fel ffigwr ceidwadol oedd yn defnyddio'r bobl gyffredin at ei ddibenion ei hun.²¹ Roedd un canlyniad pwysig i'r newid hwn. Er bod gweriniaethwyr yn feirniadol o O'Connell, arweiniodd y ddelwedd newydd ohono yn Ffrainc fel gwleidydd mwy ceidwadol at y bosiblwydd o'i ddefnyddio fel gwrthbwynt disgybledig i'r anhrefn a ddarluniwyd yng nghefn gwlad Cymru.

Rhaid cofio bod anesmwythyd cyffredinol ynglŷn â tholdi a'r potensial ar gyfer aflonyddwch yn bodoli yn Ffrainc yn ystod cyfnod y *régime* ceidwadol a lywodraethodd y wlad rhwng 1830 a 1848, sef Brenhiniaeth Gorffennaf (*la Monarchie de Juillet*) dan y brenin Louis-Philippe. Mae'r adroddiadau ar derfysgoedd Beca a gyhoeddwyd yn Ffrangege yn adlewyrchu hyn. Un o'r agweddau trawiadol ar erthygl John Lemoine am y terfysgoedd yw ei sylwadau manwl ar achosion tlodi yng nghefn gwlad Cymru. Cydnabu fod targed gweledol y terfysgwyr – sef y tollbyrth ar yr heolydd – yn symbol o gwynion ehangach a phroblemau dyfnach yn y gymuned wledig. Cyfuniad o broblemau oedd yn gyfrifol am y gwrthryfel yn erbyn y tollbyrth, yn cynnwys maint bychan y ffermydd yn ne orllewin Cymru, trethi'r Eglwys, gormes

20 K. T. Hoppen, 'Riding a tiger: Daniel O'Connell, reform and popular politics in Ireland, 1800-1847', *Proceedings of the British Academy*, 100 (1999), 121-43; Sean McGraw a Kevin Whelan, 'Daniel O'Connell in comparative perspective, 1800-1850', *Éire-Ireland*, 40:1/2 (2005), 60-89.

21 Laurent Colantonio, 'Un Irlandais au cœur du discours républicain pendant la Monarchie de Juillet', *Revue d'histoire du XIXe siècle*, 20/21 (2000), 39-53; Laurent Colantonio, 'Democracy and the Irish people, 1830-48' yn Joanna Innes a Mark Philp (goln), *Re-imagining Democracy in the Age of Revolution: America, France, Britain, Ireland, 1750-1850* (Rhydychen, 2013), tt. 162-73.

y tîrfeddianwyr ar eu tenantiaid, ac effeithiau andwyol Deddf Newydd y Tlodion, 1834. Mewn geiriau eraill, fe roddodd i'r darlennydd ddarlun llawn o'r gymdeithas y tarddodd y terfysgoedd ohoni. [**Dogfen 1**]

Yr her gyntaf a wynebodd newyddiadurwyr yn Ffrainc wrth drafod terfysgoedd Beca oedd sut i gyfieithu rhai termau allweddol i'r Ffrangeg. Ar un olwg, gweithred syml oedd hwn. Mewn adroddiadau ar y terfysgoedd yn y wasg Lundeinig defnyddid y term 'Rebecca and her daughters' (Beca a'i merched). Roedd hyn yn bwysig oherwydd dyma'r disgrifiad a ddefnyddid gan gefnogwyr y mudiad ei hun a dibynnai'r wasg yn Ffrainc yn helaeth ar bapurau newydd Llundain ar gyfer eu gwybodaeth am y mudiad. Y trosiad a geir yn y rhan fwyaf o gyhoeddiadau Ffrengig yw'r hyn y byddid yn ei ddisgwyl, sef 'Rebecca et ses filles' (weithiau 'Rébecca') ac fe gyfeiriwyd at gefnogwyr y mudiad fel 'les Rébeccaïtes'. Fodd bynnag, mewn rhai ardaloedd yn Ffrainc fe droswyd y term hwn mewn ffordd wahanol ac arwyddocaol. Mewn rhai papurau newydd cyfagos i ardal mynyddoedd y Pyrenées yn y de-orllewin ac hefyd mewn cyhoeddiadau yn ardal yr Alpau yn y dwyrain cyfeiriwyd at 'Beca a'i merched' fel 'Rebecca et ses demoiselles' [Rebecca a'i morwynion]. Roedd y dewis o'r gair hwn yn yr ardaloedd arbennig hyn yn ddadlennol gan ei fod e'n dwyn i gof mudiad protest Ffrengig yn ogystal â'r mudiad Cymreig oedd yn destun yr adroddiad.²²

Adlais o brotestiadau yn ardal yr Ariège ym mynyddoedd y Pyrenées a adnabyddid fel 'Rhyfel y *Demoiselles*' oedd hwn.²³ Dechreuodd y protestiadau hyn ym 1829. Brwydr dros hawl y wladwriaeth i ymestyn ei grym a'i rheolaeth dros y defnydd o'r fforestydd oedd protest y *demoiselles*. Ymateb ydoedd i ddull newydd o reoli defnydd y bobl o adnoddau'r fforestydd o dan deddf newydd, sef Côt y Fforestydd, ym 1827. Roedd mynediad agored i'r fforestydd yn hanfodol ar gyfer gwladwyr tlawd oedd yn dibynnu ar gasglu coed, er enghraifft, ar gyfer cynhesu eu cartrefi neu'r defnydd o'r fforestydd ar gyfer pori defaid, geifr a moch. Ond o safbwynt llywodraeth Ffrainc gellid portreadu'r protestiadau o blaid y defnydd traddodiadol o'r fforestydd yn y Pyrenées a'r Alpau fel adwaith yn erbyn awdurdod y wladwriaeth ei hun. Ar gyfer ei gefnogwyr, yr oedd gwladwriaeth ganolog Ffrainc yn arf o blaid dulliau 'rhesymegol' o drefnu'r gymeithas ac yn fodd i ymladd arferion traddodiadol lleol neu ranbarthol oedd (yn eu tyb hwy) yn cynrychioli grymoedd adweithiol.

Er bod gwreiddiau'r protestiadau yn y fforestydd mynyddig yn wahanol iawn i achosion terfysgodd Beca, cafwyd peth tebygrwydd rhyngddynt yn eu ffyrdd o weithredu. Dynodai'r ddau fudiad ymgais i amddiffyn hawliau ac arferion 'traddodiadol', ac yr oeddent yn gweithredu yn unol â syniadau poblogaidd

22 Gweler, er enghraifft, yr adroddiadau a geir yn y *Journal de Toulouse*, 8 Gorffennaf 1843, *Courrier des Alpes*, 13 Ionawr 1843 (a gyhoeddwyd yn Chambéry), a'r *Courrier du Valais*, 18 Ionawr 1843.

23 Peter Sahlins, *Forest Rites: the War of the Demoiselles in Nineteenth-Century France* (Cambridge, Mass., 1994); Peter Sahlins, 'Deep play in the forest: the War of the Demoiselles in the Ariège, 1829-31', yn B. Diefendorf a C. Hesse (goln), *Culture and Identity in Early Modern Europe (1500-1800): Essays in Honor of Natalie Zemon Davis* (Ann Arbor, 1993), tt. 159-180; John M. Merriman, 'The Demoiselles of the Ariège, 1829-1831', yn Merriman (gol.), *1830 in France* (Efrog Newydd, 1975), tt. 87-118.

o 'gyfiawnder' yn hytrach na gofynion cyfraith gwlad. Un tebygrwydd arall rhyngddynt yw bod y '*demoiselles*' Ffrengig a'r 'merched' Cymreig yn ddynion. Bu trawswisgo yn rhan annatod o'r protestiadau.

Arfer a gysylltid â charnifal yn bennaf oedd trawswisgo. Tynnir sylw at y tebygrwydd rhwng trawswisgo yn y protestiadau yn yr Ariège ac yn ne orllewin Cymru gan yr hanesydd Robert Muchembled. Dadleuodd e bod y cyfyngiadau cyfreithiol ar wisgo rhai mathau o wisgoedd o dan yr *Ancien Régime* yn Ffrainc yn atgyfnerthu natur gwrth-sefydliadol y protestiadau.²⁴ Hynny yw, er y gellid gweld yr arfer o ddynion yn gwisgo dillad merched fel ffordd o guddio identiti y protestwyr yn unig, yr oedd ganddo arwyddocâd symbolaidd yn ogystal; cynrychiolai trawswisgo gan y werinbobl yr arfer o droi'r byd 'wyneb i waered', fel y gwnaed yng ngharnifal, ac yr oedd yn ffordd o wydroi'r drefn gymdeithasol oedd ohoni.

Cafwyd rhai cymariaethau uniongyrchol rhwng dulliau'r protestwyr yn y fforestydd yn Ffrainc a'r ymosodiadau ar y tollbyrth yn ne orllewin Cymru ar y pryd. Yn y *Journal des Économistes* ym 1843, dywedwyd:

Arfer eithaf cyffredin ymhlith gwerinwyr mewn gwrthryfel yw ymwisgo â gŵn a roddant dros eu dillad. Rai blynyddoedd yn ôl, bu gwerinwyr Ariège, a hwythau wedi digio ynghylch yr hawliau a oedd ganddynt, yn eu tyb hwy, i dorri tanwydd yn fforestydd y rhanbarth, yn ymwisgo fel merched yn y modd hwn wrth iddynt fynd i wneud cyrchoedd ac i ysbeilio. Ar wedd merched ifainc [*demoiselles*], buont yn crwydro'r rhanbarth i gyd, a dim ond cadernid rhaglaw ifanc [*préfet*] a lwyddodd i ailsefydlu heddwch. Yng Nghymru, y mae dyn yn arwain pob gang, wedi'i wisgo mewn gŵn gwyn; Beca a elwir arno; a merched Beca yw ei ddilynwyr.²⁵

I sylwebyddion y cyfnod, yr arfer o draws wisgo oedd arwydd ychwanegol bod y protestwyr hyn yn ceisio gwneud dim byd ond rhwystro cynnydd anorfod bywyd modern. Gwelliannau 'rhesymegol' oedd Côt y Fforestydd yn Ffrainc a'r tollbyrth yng Nghymru, fel eu gilydd, ac felly ofer oedd eu gwrthwynebu. Cynrychioli byd oedd yn brysur ddiiflannu oedd y protestwyr, meddid. Priod waith y wladwriaeth oedd trechu'r gwrthwynebwyr adweithiol hyn.

Roedd rhai radicaliaid Ffrengig yn agored i'r math hyn o resymu hefyd. Ceir tystiolaeth ddadlennol am hyn mewn perthynas â therfysgoedd Beca mewn cylchgrawn o'r enw *La Phalange: journal de la science sociale: politique, industrie, sciences, art et littérature*, a sefydlwyd gyda chymorth y sosialydd Charles Fourier (1772-1837). Parhaodd y cylchgrawn i hyrwyddo ei syniadau ar ôl ei farwolaeth. Portreadwyd terfysgwyr Beca gan *La Phalange* mewn termau syml a dilornus fel ysbeilwyr a throseddwy'r ar ddechrau 1843. Fodd

24 Robert Muchembled, *A History of Violence: From the End of the Middle Ages to the Present* (Llundain, 2011), t. 188.

25 'Chronique, Paris, 17 Septembre', *Journal des Économistes*, 6 (Awst-Rhagfyr, 1843), 213-4. Atgynhyrchwyd yr adroddiad hwn yn: *Économie politique: recueil de monographies*, 1 (Bruxelles, 1843), t. 316.

bynnag, erbyn diwedd Mehefin y flwyddyn honno darparodd y cylchgrawn ddadansoddiad llawnach o'r digwyddiadau yng nghefn gwlad Cymru. Er mwyn tanlinellu arwyddocâd y terfysgoedd ar gyfer y cyhoedd Ffrengig, tynnodd y cylchgrawn gymhariaeth rhwng Cymru a Llydaw gan ddweud bod perthynas Cymru i Loegr yn cyfateb i berthynas Llydaw i Ffrainc:

gorllewin Llydaw Lloegr yw Cymru. Yr un hil yw'r Cymry a'r Llydawyr; dim ond gwahaniaethau tafodieithol sydd rhwng y ddwy iaith, a'r un yw eu harferion, o leiaf i'r graddau y mae'r amgylchiadau gwahanol y mae'r ddwy boblogaeth wedi'u gosod o danynt ers canrifoedd yn caniatáu.²⁶

Rhanbarth o Ffrainc a gyfrifid gan sylwebyddion ym Mharis fel ymgorfforiad o geidwadaeth gymdeithasol oedd Llydaw, ac felly ym meddyliau'r bobl hyn yr oedd e'n cynrychioli'r gwrthwyneb i wareiddiad a modernrwydd. Roedd y ffaith bod gwerin-bobl Llydaw a Chymru yn siarad ieithoedd oedd yn gysylltiedig yn hanesyddol hefyd yn ffactor o bwys. Yn ôl *La Phalange* yr oedd yr hyn oedd yn gyffredin rhwng y ddwy wlad yn bwysicach na beth oedd yn eu gwahaniaethu. 'Digon yw dywedyd', meddai adroddiad yn y cyfnodolyn ym mis Mehefin 1843, 'bod Cymru wedi bod am amser maith ar ei hôl hi i'r hyn a elwir yn gynnydd Gwareiddiad'.²⁷

Ym marn *La Phalange* yr oedd ymgais llywodraeth Prydain i ymestyn y tollbyrth yn systemategol i gefn gwlad Cymru gyfystyr â chynnydd economaidd a chymdeithasol (neu wareiddiad), ac felly yn rhwym o arwain at welliant yn y gymdeithas yn y pendraw. O ganlyniad ystyrid y terfysgoedd gwledig yn erbyn y drefn newydd o reoli heolydd cefn gwlad Cymru fel digwyddiadau adweithiol yn hytrach nag ymgais i amddiffyn safonau byw.

Er bod cefnogwyr syniadau Fourier am weld dyfodol gwell a mwy cyfartal na'r hyn a fodolai yn Ewrop ar y pryd, yr oedd eu gweledigaeth am drefn gymdeithasol newydd yn golygu creu cymunedau delfrydol ar linellau 'rhesymegol'. O ganlyniad ymosodai eu cylchgrawn ar weithrediadau a oedd yn elyniaethus i ateb 'rhesymegol' i ddatrys problemau'r ffyrdd yng Nghymru, er gwaethaf y caledi a achoswyd i'r boblogaeth wledig. Er mai lleiafrif bychan oedd cefnogwyr Fourier, felly, mae'r agwedd at derfysgoedd Beca a'r tollbyrth yn dinoethi meddylfryd mwy cyffredin ymhlith darllenwyr Ffrainc y cyfnod. Gwelir yr agwedd hon ar waith yn un o gyhoeddiadau mwyaf 'modern' y wlad yn y 1840au, sef y prif bapur newydd darluniadol, *L'Illustration*.

Ymddangosodd *L'Illustration* gyntaf ym 1843.²⁸ Yn union fel papurau darluniadol eraill y cyfnod, fel yr *Illustrated London News*, cynrychiolai *L'Illustration* fodernrwydd, nodwedd a welir yn y llun o adeiladau hardd Paris boptu'r Afon Seine a ymddangosai ar ben tudalen gyntaf pob rhifyn. Mae'r gwrthgyferbyniad rhwng y llun o ddinas a'r llun o derfysgoedd Beca a ymddangosodd ar dudalen blaen rhifyn 5 Awst 1843 yn drawiadol [Llun

26 *La Phalange*, 28 Mehefin 1843.

27 *La Phalange*, 28 Mehefin 1843.

28 Jean-Pierre Bacot, *La presse illustrée au XIXe siècle: une histoire oubliée* (Limoges, 2005), tt. 49-62.

2].²⁹ Mae hi'n glir o gynnwys y llun nad oedd yr arlunydd yn darlunio gweithredoedd y terfysgwyr o'r hyn a *welodd* ei hun ond yn hytrach o'r hyn a *ddarllenodd* amdanynt. O ganlyniad, darlunia'r llun hwn feddylfryd, neu ffordd o ddychmygu Cymru, yn hytrach na digwyddiad penodol, ac y mae'n werth oedi i drafod beth yn union oedd y meddylfryd hwnnw. Yn gyntaf, gwlad gyda thirwedd wyllt a welir yn y darlun. Sylwer ar y mynyddoedd uchel gydag adfeilion castell arnynt. Nid yw hwn yn ddarluniad cywir o dirwedd parthau gwledig de orllewin Cymru a gellid ystyried defnydd yr arlunydd o'r cefndir hwn fel ffordd o gyfleu i ddarllenwyr Ffrengig mai gwlad gyntefig a pheryglus oedd hon. Dichon bod gan yr arlunydd ddarlun yn ei feddwl o'r aflonyddwch a ddigwyddodd sawl blwyddyn ynghynt yn ardaloedd mynyddig yr Ariège yn y Pyrenées ac ardal yr Haut-Savoie yn yr Alpau neu o bosib yr oedd e'n atgynhyrchu delwedd o Gymru oedd yn gyfarwydd iddo o baentiadau'r ddeunawfed ganrif a fu'n canolbwyntio gymaint ar fynyddoedd gogledd Cymru. Beth bynnag yw'r gwir reswm am bresenoldeb y mynyddoedd uchel, creigiog yn y llun, maent yn tanlinellu'r faith mai ffrwyth rhagdybiaethau Ffrengig yw'r darlun hwn.

Ar ben hyn, ymddangosa'r terfysgwyr eu hunain yn y llun fel dihirod sy'n ymosod ar eiddo mewn modd cwbl ddinistriol, tra bod y ffigwr o'r ferch sydd ar fin dioddef ymosodiad arni yn rhwym o gyffroi darllenwyr papurau newydd y cyfnod. Dengys y llun hwn, felly, gymaint â'r stori a ymddangosodd wrth ei ochr, sut roedd y newyddion am derfysgoedd yng Nghymru yn cael eu hidlo trwy ragdybiaethau diwylliannol Ffrengig.

Ni ddiflannodd yr ymwybyddiaeth o derfysgoedd Beca yn Ffrainc ar ôl i'r aflonyddwch ddod i ben ym 1844. Fe gyhoeddwyd nofel ramantaidd am y terfysgoedd yn y *Revue Britannique* ym 1844, er enghraifft,³⁰ ac fe gafwyd cyfeiriadau achlysurol at y terfysgoedd mewn llyfrau ac erthyglau o bryd i'w gilydd am weddill y degawd a thu hwnt.³¹ Ymddangosodd ddadansoddiad o bwys am y terfysgoedd ym 1845 gan y golygydd papur newydd ac economegydd Léon Faucher (1803-54) [**Dogfen 2**]. Byddai Faucher yn cael ei ethol i Gynulliad Ffrainc wedi chwyldro 1848 ac ef oedd prif weinidog y wlad rhwng 1849 a 1851. Roedd e o blaid masnach rydd, polisi a oedd yn ganolog i lwyddiant masnachol Prydain, ac fe ymwelodd â'r wlad ym 1843 er mwyn astudio'r drefn gymdeithasol yno. Ym 1844 cyhoeddodd lyfr ar

29 *L'Illustration*, 5 Awst 1843.

30 'Le mystère de Rebecca: épisodes des derniers troubles de la principauté de Galles', *Revue Britannique*, 5ed gyfres, cyfrolau 19-20 (1844), tt. 79-96, 193-205, 323-34. Ar y *Revue Britannique* a ffuglen, gweler: Marie-Françoise Cachin, 'Victorian novels in France', yn Lisa Rodensky (gol.), *The Oxford Handbook of the Victorian Novel* (Rhydychen, 2013), tt. 186-7.

31 Charles-Louis Lesur, Armand Fouquier ac Hippolyte Desprez, *Annuaire historique universel, ou histoire politique pour 1843* (Paris, 1844), tt. 511-12; *Encyclopédie des gens du monde*, cyfrol 21 (Paris, 1844), t. 356; M. L. Puisseux, 'Des insurrections populaires en Normandie', *Mémoires de la société des antiquaires de Normandie*, 19 (1851), t. 146; *Du mouvement religieux en Angleterre* (Louvain, 1844), tt. 22-3; Auguste Théodore, baron de Girardot, *Essai sur les assemblées provinciales: et en particulier sur celle du Berry, 1778-1790* (Bourges, 1845), t. 34; 'De la législation relatives aux classes ouvrières', *Revue Britannique* (Mai 1846), 10; François Vidal, *De la répartition des richesses* (Paris, 1846), tt. 159, 268; Césaire Cantù, *Histoire universelle*, cyfrol 19 (Paris, 1849), t. 137; Elias Regnault, *Histoire de huit ans, 1840-1848* (Paris, 1851), t. 320.

Fanceinion, sef y ddinas ddiwydiannol oedd yn cynrychioli newydd-deb y Chwyldro Diwydiannol i gyfoedion, ond fel yr Almaenwr Friedrich Engels (awdur cyfoes arall a gyhoeddodd lyfr ar Fanceinion), fe ysgrifennodd am gefn gwlad Cymru hefyd.

Pwysleisiodd Faucher fod yr amodau byw ar gyfer y bobl gyffredin yng nghefn gwlad Cymru yn y 1840au yn gwbl annioddefol, ac yn ei farn ef yr amodau hyn oedd yn gyfrifol am y 'gwrthryfel agored yn erbyn cymdeithas' a ddigwyddodd ar raddfa mor fawr rhwng 1839 a 1843. Tlodi oedd yn gormesu'r bobl, ac fe ddefnyddiodd Faucher ymadrodd a glywid yn ystod y terfysgoedd eu hunain: '*c'est la pauvreté qui était Rébecca*' (tlodi oedd Beca). Dadleuodd fod tlodi ar y raddfa hon wedi gwahanu carfannau gwahanol o'r gymdeithas a ddylai gydweithio a chydfodoli, sef perchnogion y tir a'r gweithwyr. Meddai Faucher: 'Gwelir y perchenogion yn ddosbarth ar wahân, ac fel y cyfryw fe'u caseir; bydd y gwerinwr yn cerdded heibio iddynt, heb gyffwrdd â'i gap fel y byddid ers llawer dydd. Yn ei farn ef, nid oedd ffermwyr yn yr ardal mewn sefyllfa fawr gwell na'r labrwyd oedd yn gweithio iddynt.' [Dogfen 2] Mewn geiriau eraill, tanseiliwyd y cytgordd cymdeithasol rhwng tîrfeddianwyr a gwerinwyr a fodolai gynt gan dlodi affwysol.

Nid pwysau ariannol ac economaidd oedd yr unig broblem yng nghefn gwlad Cymru, meddai Faucher; bu canlyniadau cymdeithasol tlodi yn ffactor o bwys hefyd. Ymhlith effeithiau Deddf Newydd y Tlodion 1834 oedd tanseilio bywyd teuluol y werin-bobl trwy gynyddu'r nifer o blant a aned tu allan i briodas, a bu Faucher ac eraill yn llym eu beirniadaeth o'r datblygiad hwn. Felly, tyfodd aflonyddwch mewn cyd-destun o galedi ariannol a phwysau ar fywyd teuluol. Ymateb y terfysgwyr oedd i fynnu newidiadau sylfaenol i drefniant cymdeithas. Gofynnodd merched Beca am ethol ynadon heddwch (swyddogion o bwys mewn bywyd gwledig ar y pryd) ac am benodi aseswyr annibynnol ar gyfer pennu rhent y tir. Pe bai'r gofynion hyn wedi cael eu gwireddu, byddant wedi arwain at danseilio safle ac awdurdod y tîrfeddianwyr. O ganlyniad, penderfynodd Faucher fod gofynion fel hyn yn golygu nad oedd y terfysgoedd wedi dod i ben yn derfynol ym 1844; yn hytrach, cadoediad yn y frwdr fwy am rym yn y cefn gwlad ydoedd. Dyma ei gasgliad: 'Bu modd i helyntion 1843 ddod i ben ac i'r aflonyddwch dawelu am sbel; ond y mae tân chwyldro cymdeithasol yn mudlosgi dan y lludw ac yn siŵr o neidio allan ryw ddydd.' [Dogfen 2] Am amryw o resymau nid oedd y ddarogan hon yn gywir; serch hynny, y mae'n arwydd o ddifrifoldeb y sefyllfa bod sylwebydd fel Faucher yn rhagweld y posibilrwydd o chwyldro cymdeithasol yn digwydd yng ngorllewin Cymru rhyw ddydd.

Defnyddiodd Faucher gymhariaeth rhwng Cymru ac Iwerddon, fel y gwnaeth llawer o sylwebyddion yn Ffrainc ar y pryd. Maentumiodd fod tlodi a gormes yn bodoli yn y ddwy wlad ond bod gwreiddiau'r problemau hyn yn wahanol. 'Gweithred fwriadol y concwerwr' oedd problemau Iwerddon, meddai, tra bod tlodi a gormes yng Nghymru yn ganlyniad anfwriadol camweinyddu. Pwysleisiodd Faucher sut oedd yr iaith Gymraeg yn creu anwybodaeth rhwng Cymru a Lloegr ac y mae ei sylwadau dilornus (ac anghywir) am yr

iaith Gymraeg yn adlewyrchu rhagfarnau Seisnig a Ffrengig ei ddydd. Serch hynny, mynnodd bod Cymru wedi cadw ei chymeriad cenedlaethol ('y mae'r dywysogaeth yn genedl o hyd', meddai) ond bod gwahaniaethau pwysig rhwng safleoedd Cymru ac Iwerddon tu fewn i'r Deyrnas Unedig: 'Bydd y Gwyddelod yn cwyno, ac y mae ganddynt hawl i gwyno, na chawsant eu derbyn, wrth ddod â hwy i mewn i'r undeb Brydeinig, ar sail cyfartaledd llwyr. Gallai'r Cymry gwyno i'r gwrthwyneb, am eu bod hwy'n dioddef yn bennaf o'r cymathiad y mae Lloegr wedi ceisio'i gyflawni.' [Dogfen 2] Trwy sôn am yr ymgais i gymathu Cymru i fywyd Seisnig, yr oedd Faucher yn cyfeirio at broses hirdymor a fyddai'n arwain yn fuan at yr helynt a gododd yn sgil cyhoeddi ymchwiliadau'r llywodraeth Brydeinig ar addysg yng Nghymru ym 1847, helynt a gofir fel 'Brad y Llyfrau Gleision'.³²

Gwelwyd adfywiad yn y diddordeb yn y terfysgoedd ymhlith newyddiadurwyr ac awduron eraill yn ystod y 1850au, degawd pan fu deallusion yn Ffrainc yn pwysleisio diffygion honedig Prydain fel gwlad a chymdeithas. Mewn rhai achosion nid oedd y diddordeb hwnnw yn syndod, fel yn achos yr awdur a chyfieithydd Amédée Pichot (1795-1877) a gyhoeddodd ei argraffiadau o'i daith i Iwerddon ym 1850, gan gynnwys ei daith trwy dde Cymru. Pichot oedd golygydd y *Revue Britannique* pan gyhoeddwyd y nofel ramantaidd am derfysgoedd Beca ym 1844 ac yn ystod ei daith trwy Gymru yr oedd e'n awyddus i holi pobl am eu hatgofion o'r terfysgoedd, ffaith sy'n dangos bod y terfysgoedd yn ddigon cofiadwy i Ffrancwr i ysgogi ymholiadau amdanynt rhyw chwe mlynedd wedi iddynt ddod i ben.³³

Mwy arwyddocaol fyth ydy disgrifiad cryno o'r terfysgoedd mewn llyfryn a gyhoeddwyd yr un flwyddyn gan y bar-gyfreithiwr a gwleidydd Alexandre Ledru-Rollin (1807-74) a ymosododd ar y drefn gymdeithasol ac economaidd ym Mhrydain. Teitl y cyhoeddiad oedd *De la décadence de l'Angleterre* (Dirywiad Lloegr).³⁴ Areithiwr a dadleuwr huawdl oedd Ledru-Rollin a buodd e'n flaenllaw yn y dadleuon o blaid hawliau i'r dosbarth gweithiol yn y 1840au. Chwaraeodd e ran flaenllaw yn y digwyddiadau a arweiniodd at y chwyldro ym 1848 ac am gyfnod buodd e'n weinidog mewn llywodraeth dros dro pan luniodd e system o bleidleisio i holl ddynion y wlad. Serch hynny, oherwydd ei gyfraniad at ansefydlogrwydd gwleidyddol a'i barodrwydd i wrthwynebu Louis Napoléon, bu'n rhaid iddo ffoi i Brydain lle trigodd am ugain mlynedd.³⁵ Felly, ffoadur yn Llundain oedd Ledru-Rollin pan gyhoeddodd ei lyfryn ym 1850. Troswyd y llyfryn i'r Saesneg yr un flwyddyn ac fe'i beirniadwyd yn hallt gan sylwebyddion ym Mhrydain – yn cynnwys gan gyfieithydd y llyfryn.³⁶ Ond yr hyn sy'n arwyddocaol o safbwynt trafodaeth o bwysigrwydd terfysgoedd

32 Prys Morgan (gol.), *Brad y Llyfrau Gleision* (Llandysul, 1991); Gwyneth Tyson Roberts, *The Language of the Blue Books: the Perfect Instrument of Empire* (Caerdydd, 1998).

33 Amédée Pichot, *L'Irlande et le pays de Galle: esquisses de voyages, d'économie politique, d'histoire, de biographie, de littérature* (2 gyfrol, Paris, 1850).

34 Alexandre Ledru-Rollin, *De la décadence de l'Angleterre*, cyfrol 2 (Bruxelles, 1850).

35 Daeth Louis Napoléon i rym fel arlywydd Gweriniaeth Ffrainc ym 1848 cyn cael ei goroni fel ymerawdwr ym 1852 wedi *coup d'état*.

36 Alexandre Ledru-Rollin, *The Decline of England* (Llundain, 1850).

Beca i'r cyhoedd yn Ffrainc yw datganiad hyderus Ledru-Rollin: 'Nid oes neb wedi anghofio hanes Beca a champau ei merched.'³⁷

Anelwyd y datganiad hwnnw at ddarllenwyr yn Ffrainc, cofier, nid at y cyhoedd ym Mhrydain ac y mae'n glir bod Ledru-Rollin yn teimlo y gallai cymryd yn ganiataol y byddai'r cyhoedd darllengar yn Ffrainc yn gwybod am y mudiad. Adlais o ddatganiad gan Léon Faucher ym 1845 a geir yma. Ysgrifennodd Faucher bryd hynny: 'Y mae gorchestion Beca eisoes yn chwedlonol; y mae blas hud a rhamant yn rhoi gwedd arbennig i gyrchoedd y Cymry liw nos, ac y mae rhyw deyrngarwch bonheddig yn dyrchafu hanesion nad ymddangosai fel arall yn ddim byd ond gweithredoedd gang o ysbeilwyr.' [**Dogfen 2**]

Cafwyd cefnogaeth i'r honiad bod yr ymwybyddiaeth o'r terfysgoedd yn parhau yn Ffrainc oddi wrth amryw o gyhoeddiadau yn y 1840au a gwaith awduron eraill yn y 1850au. Er enghraifft, mewn astudiaeth o'r economi amaethyddol ym Mhrydain gan Léonce de Lavergne, a gyhoeddwyd ym 1854, rhoddwyd sylw i'r terfysgoedd,³⁸ ac ail-gyhoeddwyd yr erthygl o 1845 am y terfysgoedd gan Léon Faucher yn yr ail argraffiad o gasgliad o'i ysgrifau a baratowyd gan ei weddw ym 1856.³⁹ Yr hyn sy'n dod i'r amlwg o'r gweithiau hyn yw'r ffordd y gosodwyd terfysgoedd Beca yng nghyd-destun dadansoddiad ehangach o natur problemau cymdeithasol a gwleidyddol Prydain, tra ar yr un pryd cydnabuwyd nodweddion neilltuol y Gymru wledig. Yn y rhagymadrodd i lyfr Faucher, er enghraifft, rhoddir terfysgoedd Beca mewn cyd-destun Prydeinig sy'n cynnwys Gwrthryfel y Siartwyr yng Nghasnewydd [**Dogfen 3**]. Yr argraff a geir yma yw bod digwyddiadau yng nghefn gwlad Cymru yn rhan o argyfwng ehangach ym Mhrydain oedd yn cynnwys bywyd trefol yn ogystal.

Roedd yr agwedd hon i'w gweld mewn rhai adroddiadau papur newydd a chylchgronau tra bod y terfysgoedd yn parhau, wrth gwrs. Yn ôl y *Revue de Paris* ym 1843 gellid canfod cyfres o broblemau ym Mhrydain a oedd yn deillio o'r ffaith bod eiddo yn cael ei ddosbarthu mewn modd ffiwdal, bod rhaniadau ar sail cenedligrwydd a hil yn bodoli yn y wlad, a bod teimlad lled gyffredinol ymhlith y bobl gyffredin eu bod hwy'n cael eu gormesu. Yr enghreifftiau a ddefnyddid i gefnogi'r dadansoddiad hwn oedd cynnwys areithiau'r Siartwyr, terfysgoedd Beca ('a weithreda â'r holl reddfau amherffaith a welir mewn cymdeithas eginol'), a'r gythrwfl yn Iwerddon.⁴⁰ Fodd bynnag, yn y 1850au clywid dadansoddiadau o derfysgoedd Beca fel un broblem o blith nifer o broblemau eraill y gellid eu canfod ar draws Prydain.

Mae hi'n glir, felly, bod yr ymwybyddiaeth o derfysgoedd Beca yn lled gyffredin yn y wasg Ffrangeg ac ymhlith deallusion yn Ffrainc am gyfnod oedd yn ymestyn dros ddegawd. Er nad oedd llygad-dystion Ffrengig i'r terfysgoedd,

37 Ledru-Rollin, *The Decline of England*, t. 233.

38 Léonce de Lavergne, *Économie rurale en Angleterre* (Paris, 1854; ail argraffiad, 1855).

Cyhoeddwyd y llyfr hwn mewn cyfieithiad Saesneg: Léonce de Lavergne, *The Rural Economy of England, Scotland and Ireland* (Caeredin, 1855), tt. 274-8 ar derfysgoedd Beca.

39 Léon Faucher, *Études sur l'Angleterre* (Paris, 1856), tt. 19-42.

40 *Revue de Paris*, 20 (1843), t. 288.

hyd y gwyddys, cyfle i ladd ar Brydain oeddent; hynny yw, yn wahanol iawn i'r adroddiadau ar Wrthryfel Casnewydd ym 1839 a ymddangosodd yn y wasg yn Ffrainc, yr oedd uchafbwynt terfysgoedd Beca ym 1843 yn cyd-ddigwydd gyda diddordeb Ffrancwyr mewn datblygiadau yn Iwerddon ar yr un pryd. Yn ogystal â hyn, ymhlith rhai pobl fe welwyd y terfysgoedd Cymreig fel adlais o aflonyddwch yn ardaloedd mynyddig Ffrainc. Rhwydi diwylliannol penodol oedd yn penderfynu ymateb gwahanol carfannau yn Ffrainc i'r newyddion am derfysgoedd Beca.

Yn erbyn y cefndir hwn, gyda'i bwyslais ar ddigwyddiadau argyfyngus yng Nghymru ac yng ngweddill y Deyrnas Unedig, gwahanol iawn oedd agwedd sylwebyddion Ffrengig i lwyddiannau masnachol a diwydiannol Prydain.

iv. Diwydiant a Masnach

Defnyddir y term 'y Chwyldro Diwydiannol' i ddynodi cyfres o gyfnewidiadau sylfaenol yn yr economi ac mewn bywyd cymdeithasol a ddigwyddodd yng Nghymru yn y cyfnod rhwng tua 1770 a 1850. Yn gyffredinol, fe welwyd symudiad i ffwrdd o gynhyrchu nwyddau ar raddfa fechan yn y cartref neu mewn gweithdai bychain tuag at gynhyrchu ar raddfa fwy mewn gweithfeydd, yn aml iawn trwy ddefnyddio peiriannau mwy effeithiol. Harneisiwyd ynni mewn ffyrdd dyfeisgar at ddibenion newydd; glo (yn hytrach na dŵr a choed, fel o'r blaen) oedd y sylfaen anhepgor i bweru twf cyflym. Amrywiodd union natur diwydiannu o un ardal i'r llall ond fe geir rhai nodweddion cyffredin yn y broses o ddiwydiannu yng Nghymru, yn arbennig y pwyslais ar gloddio mwynau (copr, haearn, glo) yn hytrach na chynhyrchu nwyddau gwneuthuredig, fel digwyddodd mewn rhai rhanbarthau yn Lloegr.

Roedd diwydiannu'n gysylltiedig â datblygiadau pellgyrhaeddol eraill, yn arbennig y twf sydyn a pharhaol yn y boblogaeth, trefoli ar raddfa ehangach nag o'r blaen, bwlch dyfnach rhwng gweithwyr a'u cyflogwyr, a chynnydd mewn problemau cymdeithasol ystyfnig yn ymwneud â chyflwr byw y bobl ac iechyd cyhoeddus. Ymhlith canlyniadau pwysig bobdydd diwydiannu oedd y newid yn y ffordd yr oedd pobl yn deall a phrofi amser: tra bod bywyd mewn cymdeithas gyn-ddiwydiannol yn troi o gwmpas rhythmau naturiol y tymhorau, yr oedd diwydiant yn seiledig ar anghenion mwy dibynadwy (ac artiffisial) y cloc.

Yn erbyn y cefndir hwn, nid yw'n syndod bod sylwebyddion ym Mhrydain a thramor â diddordeb byw yn y datblygiadau ysgytwol hyn. Roedd canlyniadau'r Chwyldro Diwydiannol o ddiddordeb i economegwyr, peirianwyr a'r cyhoedd darllengar yn Ffrainc yn gyffredinol. Yn wir, ceir un gwahaniaeth pwysig rhwng yr hyn a ysgrifennwyd yn Ffrangeg am derfysgoedd Beca a'r hyn a gyhoeddwyd yn yr un iaith am dwf diwydiannol Cymru: tra bod y cyntaf bron yn ddieithriad yn seiledig ar adroddiadau o'r papurau newydd Saesneg eu hiaith (ac yn arbennig papurau Llundain), yr oedd yr ail yn deillio'n bennaf o ymweliadau Ffrancwyr â Chymru. Mewn geiriau eraill, yr oedd yr wybodaeth a gyflwynwyd i'r cyhoedd yn Ffrainc am weithgareddau mudiad Beca yn

seiliedig ar wybodaeth ail-law, tra bod y disgrifiadau o'r trefi diwydiannol ac am sut oedd diwydiant yn gweithredu yn deillio o sylwebaeth gan yr unigolion a oedd yn ysgrifennu amdano. Dyma wahaniaeth o bwys, oherwydd gwaith llygad-dystion a geir yma ac y mae cloriannu a gwerthuso tystiolaeth o'r math hwn yn gofyn am ystyriaethau gwahanol. Rhaid cofio bod y llygad-dystion hyn yn edrych i fewn o'r tu allan, ac fe basiodd eu hargraffiadau trwy gyfres o 'rwydi' (iaith, diwylliant, dehongliad), a nodwyd yn gynharach yn y Rhagymadrodd hwn.

Yn y degawd wedi 1815 yr oedd teithiau ymchwil trwy Brydain gan economegwyr fel Jean-Baptiste Say a Charles Dupin yn gyfrifol am wreiddio'r syniad y gallai Ffrainc ddysgu o ddulliau cynhyrchu a thechnolegau diwydiannol Prydain.⁴¹ Modd i ddangos bod Prydain ar y blaen o safbwynt diwydiannol ac y dylai Ffrainc ddysgu o'r llwyddiant hwnnw oedd teithiau fel hyn. Nid pob diwydianwr yn Frainc oedd yn barod i dderbyn arweiniad diamod Prydain mewn materion masnachol ond fe gafwyd rhai enghreifftiau nodedig o ddiwydianwyr yn sefydlu cysylltiadau gyda gweithfeydd arbennig serch hynny. Yn fuan ar ôl diwedd y rhyfeloedd rhwng Prydain a Ffrainc fe deithiodd y diwydianwr François de Wendel i dde Cymru, gan gymryd arno ei fod e'n weithiwr cyffredin er mwyn dysgu am y dulliau diweddaraf o wneuthur haearn; fe ddefnyddiodd yr wybodaeth a gasglodd i adfer y gweithfeydd teuluol yn Hayanges yn Lorraine yng ngogledd-ddwyrain Ffrainc a sefydlwyd yn wreiddiol yn ystod y ddeunawfed ganrif ond a ddioddefodd yn ystod y rhyfeloedd.⁴² Ym 1826-7 ymwelodd y diwydianwr François Chabrol â Merthyr Tudful er mwyn dysgu am dechnolegau diwydiannol diweddaraf y diwydiant haearn er mwyn eu trosglwyddo i'w weithfeydd yn Aveyron yn ne Ffrainc.⁴³

Nid eithriadau mo de Wendel a Chabrol. Sefydlwyd cysylltiadau diwydiannol a phersonol rhwng teulu amlwg o ddiwydianwyr o'r enw Dufaud a gweithfeydd haearn Cyfarthfa ym Merthyr a oedd dan berchnogaeth teulu'r Crawshays. Teithiodd Georges Dufaud i Ferthyr am y tro cyntaf ym 1819, ac unwaith yn rhagor wedyn yn y 1820au.⁴⁴ Arweiniodd y cysylltiadau hyn at drosglwyddo gwybodaeth am dechnoleg o dde Cymru i'r gweithfeydd haearn yn Fourchambault yn ardal y Nièvre, tua 200 cilometr i'r de o Paris. Mudodd

41 Lucette Le Van Lemesle, 'Les économistes français et l'usage des modèles étrangers', *Revue d'histoire du XIXe siècle*, 23 (2001), 73-86; Margaret Bradley a Fernand Perrin, 'Charles Dupin's study visits to the British Isles, 1816-1824', *Technology and Culture*, 32, 1 (1991), 47-68; François Vatin, 'Modèle et contre-modèle anglais de Jean-Baptiste Say à Eugène Buret: révolution industrielle et question sociale (1815-1840)', yn Sylvie Aprile a Fabrice Bensimon (goln), *La France et l'Angleterre au XIXe siècle: échanges, représentations et comparaisons* (Paris, 2006), tt. 69-88. Gweler, er enghraifft, Charles Dupin, *The Commercial Power of Great Britain*, cyfrol 2 (Llundain, 1825); trafodir datblygiadau yng Nghymru ar tt. 310-29.

42 Bertrand Gille, *La sidérurgie française au XIXe siècle* (Genève, 1968), t. 83.

43 Ann Kelly Knowles, *Mastering Iron: the Struggle to Modernize an American Industry, 1800-1868* (Chicago, 2012), t. 112.

44 Guy Thuillier, *Georges Dufaud et les débuts du grand capitalisme dans la métallurgie en Nivernais au 19e siècle* (Paris 1959).

rhai gweithwyr Cymreig i weithio yno o ganlyniad i'r cysylltiadau hyn.⁴⁵ Arwydd arall o'r diddordeb ysol mewn diwydiant Cymreig ar yr adeg hon oedd y ffaith bod lluniau technegol am y dull o wneuthur copr a ddatblygwyd yn Abertawe wedi ymddangos yn yr *Annales des Mines*, cyfnodolyn arbenigol a gyhoeddwyd gan yr *École des Mines* ym Mharis, ym 1825 [gweler **Llun 1**].

Er nad oedd pob Ffrancwr yn barod i dderbyn mai Prydain piau'r holl atebion i broblemau yn y maes hwn, fe barhaodd yr arfer o ymweld â Phrydain er mwyn deall rhagoriaeth economaidd a thechnolegol y wlad yn well.⁴⁶ Er enghraifft, tra bod yr economegydd Adolphe Blanqui yn ymwybodol o'r problemau cymdeithasol a gododd yn sgil diwydiannu ym Mhrydain, fe ddaliodd i ddefnyddio gwybodaeth amdano yn ei gyrsiau yn y *Conservatoire des arts et métiers* (Ysgol y Celfyddydau a Chrefftau) ym 1836-7; defnyddiodd esiamplau o ddiwydiant yn ne Cymru, ymhlith ardaloedd eraill, yn ei wersi.⁴⁷ Erbyn y 1840au dadleuai'r economegydd Léon Faucher bod cyfyngiadau i'r graddau y gellid addasu'r 'model Seisnig' o ddatblygiad economaidd at yr amgylchiadau gwahanol a fodolai yn Ffrainc. Buodd e'n feirniadol o'r tloidi enbyd a ddaeth yn sgil diwydiannu ym Mhrydain oedd, yn ei farn ef, ar raddfa fyddai'n annerbyniol i Ffrancwyr.⁴⁸ Yn wir, anallu gweithwyr a'u teuluoedd i ymdopi â'r newidiadau sydyn yn yr economi a'r driniaeth annynol a gawsant o dan Deddf Newydd y Tlodion (1834) yw un o themâu canolog gweithiau cyfoes yn Ffrangeg am Brydain.⁴⁹ Cefnogwyd dehongliadau fel hyn gan ymchwiliadau gan lywodraeth Prydain yn ystod y 1840au, ac fe grynhowyd casgliadau a thystiolaeth yr ymchwiliadau hyn ar gyfer darllenwyr Ffrangeg. Casglodd yr ymchwiliad ar gyflogi merched a phlant ym 1842, er enghraifft, dystiolaeth am Gymru ac fe droswyd tipyn o'r dystiolaeth honno i'r Ffrangeg.⁵⁰

Pe bai rhai Ffrancwyr yn mynegi amheuan am ganlyniadau cymdeithasol diwydiannu ym Mhrydain, ni fu pallar eu chwant am wybodaeth am ddiwydiant ei hun. Yr enghraifft orau o hyn yw'r ymchwil a wnaed ar y diwydiant copr yng

45 Chris Evans a Göran Rydén, *The Industrial Revolution in Iron: the Impact of British Coal Technology in Nineteenth-Century Europe* (Llundain, 2005), tt. 83-9; André Thuillier, *Économie et société nivernaises au début du XIXe siècle* (Paris, 1974), tt. 261-2; Guy Thuillier, *Les ouvriers des forges nivernaises au XIXe siècle: vie quotidienne et pratiques sociales* (Paris, 2002), tt. 47-9, 528, 531; Michael Stephen Smith, *The Emergence of Modern Business Enterprise in France, 1800-1930* (Harvard, 2006), tt. 183-4.

46 Peter Stearns, 'British industry through the eyes of French industrialists, 1820-1848', *Journal of Modern History*, 37, 1 (1965), 50-61.

47 Adolphe Blanqui, *Cours d'économie industrielle, 1836-37*, i (Paris, 1837); Francis Démier, 'Adolphe Blanqui: la leçon anglaise d'un économiste libéral français', yn Sylvie Aprile a Fabrice Bensimon (goln), *La France et l'Angleterre au XIXe siècle: Échanges, représentations et comparaisons* (Paris, 2006), tt. 49-67.

48 Léon Faucher, 'Études sur l'Angleterre: les classes inférieures', *Revue des Deux Mondes*, 11 (1845), tt. 40-53.

49 Gweler: Eugène Buret, *De la misère des classes laborieuses en Angleterre et en France ... avec l'indication des moyens propres à en affranchir les sociétés* (Paris, 1840) (y mae'r llyfr hwn yn cynnwys trafodaeth o fanciau cynilo yng Nghymru). Hefyd: Ann Elizabeth F. La Berge, *Mission and Method: the Early Nineteenth-Century French Public Health Movement* (Caergrawnt, 1992), tt. 159-60.

50 Edouard Ducpétiaux, *De la condition des ouvriers mineurs dans la Grande-Bretagne et en Belgique: analyse de l'enquête ordonnée par le Parlement anglais sur le travail des enfants dans les mines* (Bruxelles, 1843); Louis René Villermé, *Enquête sur le travail et la condition des enfants et des adolescents dans les mines de la Grande-Bretagne* (Paris, 1843).

Nghymru gan y peiriannwr a sylwebydd cymdeithasol dylanwadol Frédéric Le Play (1806-82). Abertawe a'r cyffiniau oedd canolfan bwysicaf y byd ar gyfer y diwydiant copr yn hanner cyntaf y bedwaredd ganrif ar bymtheg a naturiol, felly, oedd i Le Play astudio'r ardal.⁵¹ Athro mewn meteleg yn yr *École des Mines*, yr ysgol hyfforddi ar gyfer peiriannwyr ym Mharis, oedd Le Play. Ymwelodd ag Abertawe deirgwaith rhwng 1836 a 1843 er mwyn astudio'r diwydiant copr yno ac fe gasglodd wybodaeth ychwanegol trwy ohebu â phobl leol hefyd. Defnyddiodd ei ymchwil yn helaeth yn ei ddarlithoedd i'w fyfyrwyr ym Mharis. Golygodd hyn bod to o beirianwyr yn ymwybodol o flaengarwch y Cymry yn y maes. Cyhoeddodd Le Play ffrwyth ei ymchwil mewn llyfr swmpus ar y 'dull Cymreig' o wneuthur copr ym 1848.⁵² Cyfrol o 496 o dudalennau oedd hon, gyda darluniau technegol niferus o'r ffwrneisiau copr gan Le Play. Ei fwriad oedd i ddefnyddio'r astudiaeth hon o Abertawe fel rhan o astudiaeth fwy o feteleg yn y bedwaredd ganrif ar bymtheg ond fe gafodd ei ddenu at bynciau eraill yn sgil y chwyldro ym Mharis ym 1848; wedi hynny fe drôdd ei sylw at broblemau'r gweithwyr.⁵³

Bu'r *École des Mines* yn gyfrwng i hybu diddordeb mewn datblygiadau diwydiannol yng Nghymru, felly. Roedd hi'n arfer gan yr *École* i anfon ei fyfyrwyr tramor er mwyn astudio gweithfeydd neu brosesau diwydiannol penodol er mwyn ehangu cylch eu gwybodaeth a'u gwneud hwy'n effro i ddatblygiadau arloesol yn y maes. Byddai'r myfyrwyr yn ysgrifennu traethodau estynedig ar y teithiau hynny. Ysgrifennwyd cryn nifer o'r traethodau hyn ar wahanol rhannau o Gymru gan bod sawl diwydiant yn y wlad yn arwain y byd yn y bedwaredd ganrif ar bymtheg. Mae rhai o'r traethodau hyn wedi goroesi. Ymhlith y pynciau a drafodir ynddynt yw dulliau cynhyrchu newydd yn y diwydiant plwm yn sir y Fflint a'r diwydiant dur ym Mlaenafon yn sir Fynwy; ceir dadansoddiad o'r modd y cafodd copr ei gynhyrchu yn Abertawe a chyflwr y diwydiant glo yn ne Cymru. Weithiau gosodwyd Cymru mewn cyd-destun ehangach trwy gymharu datblygiadau yma gyda'r hyn oedd yn digwydd mewn gwledydd ar y cyfandir, fel yng Ngwlad Belg, neu gyda rhannau eraill

51 Edmund Newell, "'Copperopolis': the rise and fall of the copper industry in the Swansea district, 1826-1921", *Business History*, 33 (1990), tt. 75-97; Ronald Rees, *King Copper: South Wales and the Copper Trade, 1584-1895* (Caerdydd, 2000); Chris Evans, 'A world of copper: introducing Swansea, globalization and the Industrial Revolution', *Cylchgrawn Hanes Cymru*, 27/1 (2014), 85-91.

52 Frédéric Le Play, *Description des procédés métallurgiques employés dans le pays de Galles pour la fabrication du cuivre* (Paris, 1848). Troswyd y llyfr i'r Almaeneg yn fuan wedyn: *Beschreibung der Hütten-prozesse: Welche in Wales zur Darstellung des Kupfers Angewendet Werden* (Leipzig, 1851). Rwy'n ddiolchgar i Mme Marie-Noëlle Maisonneuve o'r *École des Mines* am ddangos nodiadau darlithoedd Le Play i mi yn ystod ymweliad â Pharis ym 2013.

53 H. Higgs, 'Frédéric Le Play', *Quarterly Journal of Economics*, 4, 4 (1890), t. 413; France Arnault, 'Frédéric Le Play, de la métallurgie à la science sociale', *Revue française de sociologie*, 25/3 (1984), 437-57.

o'r Deyrnas Unedig, fel gogledd Lloegr neu Gernyw.⁵⁴ Dechreuodd darpar-beirianwyr deithio i Gymru yn y 1830au ac fe gynyddodd yr ymweliadau hyn yn ystod y 1850au a'r 1860au. Ymddangosodd peth o'u hymchwil mewn cyfnodolion arbenigol fel yr *Annales des Mines* a'r *Bulletin de la Société de l'Industrie Minérale* ynghyd ag mewn llyfrau arbenigol safonol.⁵⁵ Yn fyr, yr oedd ymwybyddiaeth o ddatblygiadau diwydiannol arloesol yng Nghymru yn gyffredin iawn ymhlith arbenigwyr yn Ffrainc yn y bedwaredd ganrif ar bymtheg.

Awdur arall gyda dealltwriaeth dechnegol o brosesau diwydiannol oedd Louis Laurent Simonin (1830-86) a ymwelodd â de Cymru ym 1862. Teithiodd i Gymru ar adeg arwyddocal yn hanes Ffrainc. Blynnyddoedd o sefydlogrwydd economaidd oedd y degawdau wedi 1852 yn Ffrainc, cyfnod yr Ail Ymerodraeth (1852-70) pan aethpwyd ati i foderneiddio economi'r wlad. Mae gwaith Simonin, sy'n deillio o ymweliad ym 1862 ond a gyhoeddwyd ym 1865, yn adlewyrchu'r hyder newydd yn yr ymwneud â'r byd tu allan a nodweddai'r cyfnod hwnnw. Dyma agwedd at y byd sy'n wahanol iawn i'r anesmwythyd a fodolai yn hanner cyntaf y ganrif wedi colled y Ffrancwyr ym Mrwydr Waterloo.

Cafodd Simonin ei hyfforddi fel peirannwr gydag arbenigedd mewn cloddio mwynau. Gweithiodd yn helaeth yn y maes cyn troi at newyddiaduraeth. Teithiodd yn eang iawn ac fe ysgrifennodd e erthyglau a llyfrau niferus. Ei lyfr o'r enw *La vie souterraine: les mines et les mineurs* (Bywyd Tanddaearol: Mwynfeydd a Mwynwyr), a gyhoeddwyd ym 1867, oedd yr ysbrydoliaeth i'r awdur Émile Zola lunio ei nofel *Germinal*, sy'n seiliedig ar gymuned o lowyr.⁵⁶ Yn ei erthygl ar dde Cymru, fe ddisgrifiodd Simonin brosesau diwydiannol, fel y gwnaeth Le Play, ond fe rydd inni ddarlun llawnach o'r gymdeithas ddiwydiannol yn ogystal [Dogfen 4]. Cyflwynodd ei sylwadau yn yr un dull ag a ddefnyddiwyd gan awduron teithlyfrau, a chan bod yr erthygl wedi ymddangos yn y cylchgrawn poblogaidd *Le Tour du Monde* y maen amlwg bod ganddo gynulleidfa leyg mewn golwg wrth ei ysgrifennu.⁵⁷ Cylchgrawn wythnosol a gysegrwyd i gyflwyno argraffiadau teithwyr o'u profiadau mewn gwledydd ar draws y byd oedd *Le Tour du Monde*, a gyhoeddwyd gyntaf ym

54 Guy Thuillier, 'Une source documentaire à exploiter: les "voyages métallurgiques" des élèves-ingénieurs des mines', *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations*, 17/2 (1962), 302-7; Marie-Noëlle Maisonneuve, 'L'essor industriel de XIXe siècle à la bibliothèque de l'École des Mines: les journaux de voyage de MM. les élèves', *Annales des Mines* (1983), 37-41. Nid yw'r union nifer o draethodau a ysgrifennwyd am Gymru yn hysbys ond y mae'r École des Mines wedi digido pymtheg ohonynt ar ei wefan, gyda rhagor yn yr arfaeth. Ceir teitlau'r pymtheg traethawd yn y Llyfryddiaeth ar ddiwedd y llyfr hwn. Ar gyfer testunau'r traethodau, gweler: https://patrimoine.mines-paristech.fr/Journaux_de_voyage.

55 Gweler, er enghraifft, Armand Dufrénoy, Léonce Élie de Beaumont, Léon Coste ac Auguste Perdonnet, *Voyage métallurgique en Angleterre* (Paris, 1837).

56 Cyhoeddwyd cyfieithiad Saesneg o lyfr Simonin, a olygwyd gan H. W. Bristow, dan y teitl *Underground Life or Mines and Miners* (Llundain, 1869).

57 Louis Simonin, 'Une visite aux grandes usines du pays de Galles', yn Edouard Charton (gol.), *Le Tour du Monde* (Paris, 1862), tt. 321-52. Atgynhychwyd darnau o'r erthygl hon yn: Louis Simonin, 'Mineurs du pays de Galles: la misère à Merthyr-Tydvil' yn Richard Cortambert (gol.), *Mœurs et caractères des peuples (Europe-Afrique): morceaux extraits de divers auteurs* (Paris, 1879), tt. 92-4.

1860, ac y mae arddull yr ysgrifennu a geir ynddo yn adlewyrchu meddylfryd oes a oedd yn 'darganfod' gwledydd a phobloedd estron.⁵⁸

Bu'r cyfuniad o eiriau a lluniau yn nodwedd arbennig o'r wasg ddarluniadol, ac o *Le Tour du Monde* yn arbennig. Felly, cymerodd Simonin arlunydd gydag ef, gŵr o'r enw Jean-Baptiste Henri Durand-Brager (1814-79). Er ei fod yn enwog am baentio golygfeydd morwrol ac am gyhoeddi cyfrol o luniau mewn perthynas â chludo corff y cyn-ymerawdwr Napoléon Bonaparte adref i Ffrainc ar ôl ei farwolaeth yn Sant Helena ym 1821, arbrofodd hefyd fel gohebydd darluniadol. Cyhoeddodd engrafiadau mewn papurau newydd fel *L'Illustration* ac *Le Monde Illustré*, ac mae'r gwaith hwnnw yn adlewyrchu ei ddiddordeb cynyddol ym mhroblemau cymdeithasol ei ddydd.⁵⁹ Yn ystod ei ymweliad â de Cymru gyda Simonin, darluniodd Durand-Brager olygfeydd diwydiannol ond yr hyn sy'n drawiadol am ei luniau o'r taith yw'r rheiny sy'n canolbwyntio ar unigolion [**Lluniau 3, 4, 5**]. Ac er gwaethaf ei enwogrwydd am luniau oedd yn gysylltiedig â'r cyn-ymerawdwr Napoléon Bonaparte, fe ganolbwyntiodd yr arlunydd ar dlodion, '*pauvrettes*' neu 'anffodusion', gweithwyr cyffredin a phlant yn ystod ei ymweliad â Chymru. Dyma ddogfennau unigryw. Ni cheir darluniau cyfatebol mewn cyhoeddiadau eraill o'r 1860au.⁶⁰

Roedd y gallu i ddarlunio golygfa neu wrthrych yn allweddol bwysig ar gyfer llwyddiant y fenter. Pan ymwelodd Simonin a Durand-Brager â'r gweithfeydd copr yn Abertawe fe'u rhwystrwyd rhag mesur peiriannau wrth wneud eu lluniau rhag ofn y byddent yn 'dwyn' gwybodaeth dechnegol y gellid ei defnyddio yn Ffrainc a thrwy hynny gystadlu â diwydiant yn Abertawe. Cefndir gwleidyddol oedd i'r ddrwgdybiaeth hon o 'sbïo diwydiannol'. Nid oedd Le Play wedi wynebu anawsterau yn y cyswllt hwn yn ystod ei ymweliadau ag Abertawe yn y 1830au a'r 1840au ac y mae ei lyfr ar y dull Cymreig o gynhyrchu copr yn cynnwys lluniau technegol niferus. Bryd hynny fe gafodd rwydd hynt i fesur a darlunio peiriannau. Beth oedd wedi newid yn y cyfamser? Ar ddiwedd y 1850au lledodd ofnau ym Mhrydain y gallai Ffrainc ymosod ar y wlad. Er nad oedd sail i'r ofnau hyn, sefydlwyd mudiad newydd o ddinasyddion arfog o'r enw Y Gwirfoddolwyr er mwyn gwrthsefyll unrhyw ymosodiad a allai ddigwydd. Roedd y mudiad hwn yn gryf yn Abertawe, lle derbyniodd gefnogaeth selog gan berchnogion y diwydiant copr a'u gweithwyr.⁶¹ Nid syndod, felly, bod pobl yn y gweithfeydd copr yno ym 1862 yn amau cymhellion ymwelwyr o Ffrainc ac yn eu rhwystro rhag cymryd mesuriadau manwl.

58 Bacot, *La presse illustrée au XIXe siècle*, tt. 95-9.

59 Alexander Roob, 'Henri Durand-Brager, special artist of Bonapartism', *Melton Prior Institute for Reportage, Drawing and Printing Culture* (2011).

60 Fel dangosodd Peter Lord, cafwyd rhai lluniau o weithwyr yn y 1860au nas cyhoeddwyd, ond ymddangosodd y mwyafrif llethol o luniau o Gymry cyffredin mewn papurau newydd yn ystod y 1870au. Peter Lord, *Diwylliant Gwledol Cymru: y Gymru Ddiwydiannol* (Caerdydd, 1998), tt. 128-72.

61 Paul O'Leary, 'Arming the citizens: the Volunteer force in nineteenth-century Wales' yn Matthew Cragoe a Chris Williams (goln), *Wales at War: Society, Politics and Religion in the Nineteenth and Twentieth Centuries* (Caerdydd, 2007), tt. 63-81. Gweler, hefyd, 'The French and our Volunteers', *The Welshman*, 28 Medi 1860.

Gan nad oedd Simonin wedi'i lyffetheirio gan yr angen i ddarparu gwybodaeth dechnegol ar gyfer cynulleidfa arbenigol yn unig, yr oedd e'n rhydd i gofnodi ambell i sylw dadlennol wrth fynd heibio, fel petai. Dywedodd, er enghraifft, iddo weld caffi yng Nghaerdydd a froliai trwy hysbyseb yn y ffenestr fod y Ffrangeg yn cael ei siarad yno. Sawl degawd cyn twf syfrdanol y porthladd ar ddiwedd y bedwaredd ganrif ar bymtheg oedd hyn, ac yr oedd yr hysbysiad hwn yn arwydd o bwysigrwydd y Ffrangeg yn niwylliant Ewrop ar y pryd. Yn yr un modd, y mae'r hyn a roes sioc i Simonin yn ddadlennol. Tra'n disgwyl am drên ym Mhont-y-pŵl, fe gerddodd e yn ddiamcan ar hyd a lled y dref gan syllu i ffenestri siopau ac arsylwi ar drigolion y lle. Dyma, meddai, oedd y dull gorau o 'astudio trefi a'u trigolion, hyd yn oed y dinasoedd mwyaf, a bydd fel arfer yn gweithio'n dda iawn'. Gwelodd e lun mewn ffenestr 'rhyw goegfferyllydd' a roes sioc iddo. Llun o weithred erchyll a ddigwyddodd yn ystod gwrthryfel gan filwyr Indiaidd (*sepoys*) ym 1857-8 yw hwn. Llofruddiwyd 120 o ferched a phlant Prydeinig gan y *sepoys* yn nhref Cawnpore (Kanpur), a bu'r adwaith gan filwyr Prydain yn ffyrnig, gan ddial trwy ladd miloedd o Indiaid. Lladdwyd rhai o'r *sepoys* mewn modd annynol trwy eu clymu dros geg gwn mawr a'u chwythu'n ddarnau.

Roedd Simonin o'r farn na ddylid ymffrostio mewn creulondeb fel hyn oherwydd y dylanwad annymunol a gâi ar deimladau'r bobl gyffredin:

Drwy wneud sioe ohono i'r werin-bobl fe gynhelir ysbryd creulon, gelyniaethus ac atgas yn eu plith, ysbryd nad ydynt ond yn rhy barod i'w fagu. Gadawaf i economeg gymdeithasol, sydd â dilynwyr mor niferus a mor nodedig heddiw, y gorchwyl o ddatblygu'r ddadl hon, a thrôf yn ôl at fy nheithiau.

Dengys y cofnod hwn o berchennog siop yn dangos gyda balchder llun o ddigwyddiad erchyll yn yr India bwysigrwydd yr Ymerodraeth i rai Cymry ar y pryd. Rhan o sylwadau wrth fynd heibio gan ymwelydd tramor yw hwn ond mae'n codi'r llen ar feddylfryd rhai Cymry'r cyfnod serch hynny.

Ychydig o eithriad ymhlith y sylwebyddion a drafodir yn y llyfr hwn yw Alphonse Esquiros (1812-76). Awdur dadleuol ydoedd a alltudiwyd o Ffrainc ym 1851 am wrthwynebu'r Ail Ymerodraeth. Yn dilyn ei ymadawiad â Ffrainc fe dreuliodd amser mewn sawl gwlad cyn ymgartrefu ym Mhrydain ym 1856, lle buodd e'n byw tan 1869. Yn ystod y cyfnod hwnnw teithiodd yn eang ar hyd a lled y wlad ac fe gyhoeddodd erthyglau niferus ar gyflwr cymdeithasol, economaidd a diwylliannol Prydain.⁶² Casglwyd rhain mewn cyfres o lyfrau dan y teitl *L'Angleterre et la vie anglaise*, 1859-69.⁶³ Er gwaetha'r cyfeiriad at 'Loegr' yn y teitl, cyfres am Brydain ydoedd, ac fe geir un erthygl swmpus ganddo ar dde Cymru [Dogfen 5].

Ymhlith yr agweddau trawiadol ar waith Esquiros yw ei benderfyniad i gysylltu trafodaeth o fywyd gwledig Cymru a thref farchnad Caerfyrddin â'r

62 S. Beynon John, 'Alphonse Esquiros: a French political exile in Merthyr and Dowlais in 1864', *Merthyr Historian*, 3 (1980), tt. 112-23.

63 Anthony Zielonka, *Alphonse Esquiros, 1812-1876: A Study of His Works* (Genève, 1985).

gymdeithas ddiwydiannol newydd a ddaeth i fodolaeth yn ardaloedd cyfagos de Cymru. Ysgrifennodd fel a ganlyn: ‘Y mae arferion yr hen Frythoniaid [y Cymry] yn rhoi cyd-destun trawiadol i’r gwaith diwydiannol yn y fan hon, ac i’r union gyd-destun hwn y mae eisiau rhoi sylw yn gyntaf.’ Darluniodd yn fanwl arferion cymdeithasol y gwladwyr Cymreig, ac yn arbennig eu harferion caru a phriodi, cyn troi at y trefi diwydiannol [Dogfen 5]. Yn y cofnod hwn gan Alphonse Esquiros, fe gawn ni dystiolaeth am sut yr oedd bywyd ac arferion pobl cefn gwlad Cymru wedi newid ers dyddiau terfysgoedd Beca. Ni cheir yr un pwyslais ar dlodi gormesol ag a welwyd yng ngwaith John Lemoine a Léon Faucher yn y 1840au. Ac yn wahanol i lawer o awduron Ffrengig, fe rydd Esquiros i ni ddarlun byw o fywyd merched, ac yn arbennig o’u dull neilltuol o wisgo (‘y wisg drawiadol’) ar ddiwrnodau arbennig fel diwrnod marchnad. Dyma ffordd o wisgo (yn arbennig yr het tal) sy’n adnabyddus bellach fel ‘gwisg genedlaethol’ ar gyfer merched.

Mynegodd Esquiros ei reswm am ymweld â Merthyr Tudful fel a ganlyn: ‘Metalau sy’n gwneud golud ein cymdogion gan mwyaf, ond yn fwy na’r un ohonynt haearn sy’n gosod stamp mawredd a ffyniant ar eu diwydiant.’ Mewn lle arall dywedodd: ‘Masnach, poblogaeth, arian, y mae’r cwbl wedi cynyddu ar ei ganfed, a pha beth sydd wedi esgor ar hyn? Yr haearn.’ [Dogfen 5] Y diwydiant haearn a roes bod i dref Merthyr, ac yr oedd Esquiros yn awyddus i weld y dref honno er mwyn ‘astudio dylanwad y diwydiant metal ar ffyniant trefi’. Ei gasgliad oedd mai ‘tref o ddiwydiant a gwaith’ oedd Merthyr. Ceir ganddo gyfres o argraffiadau teithiwr cyffredin yn ogystal â’i ddisgrifiadau o ddiwydiant. Yn union fel y disgrifiodd dull merched o wisgo yn y cefn gwlad, esgidiau a dillad a dynnodd ei sylw ym Merthyr: ‘Gellir rhannu’r trigolion yn ddau ddosbarth, meddai, ‘y rhai a wisga esgidiau a’r rhai a â’n droednoeth. Bu’n anodd imi ddirnad unrhyw wahaniaethau eraill, gan eu bod i gyd, bron, yn gwisgo’r un dillad wedi’u pwytho at ei gilydd o ryw fil o ddarnau.’

Yn hyn o beth, y mae gwaith Esquiros yn debyg iawn i waith teithwyr eraill a ymwelai â Merthyr Tudful yn y bedwaredd ganrif ar bymtheg. Fel yn achos yr ymwelwyr eraill, pwysleisiodd Esquiros yr hyn a welodd, yn cynnwys pethau fel dillad a golygfeydd trawiadol.⁶⁴ Golygfeydd o’r dref gyda’r nos wedi’u goleuo gan y goleuni a ddaeth o ffrwrneisiau diwydiant yw un o’r mathau o sylwadau a geir gan ymwelwyr fel hyn. Meddai Esquiros:

yr oeddwn yn fy ngwely ers rhai oriau eisoes pan gefais fy neffro’n ddisymwth gan fflachiad o dân. Rhedais at fy ffenestr a gwelais yr awyr yn goch fel petai wedi’i goleuo gan wawl y Gogledd. Yr oeddwn bron â gweiddi ‘tân!’ ond gan nad oedd neb yn symud yn y gwesty a phopeth yn ddi-sŵn yn y gymdogaeth, fe dawelais fy meddwl, a chofio ymhen ychydig fy mod yn aros y noson honno yn ngwlad y gweithfeydd haearn. Yr oedd y golau gwaetgoch a ruddai’r tywyllwch mewn gwirionedd yn adlewyrchiad o’r *iron-works*.

64 Ieuan Gwynedd Jones, *Mid-Victorian Wales: the Observers and the Observed* (Llandysul, 1992).

Rhan annatod o'r profiad o ymweliad teithiwr â Merthyr oedd pwysleisio amgylchedd hynod y lle, ac yr oedd goleuni'r nos yn ffordd gyfleus o bwysleisio hynny. Dyma ddatblygiad newydd, wrth gwrs. Dangosodd sut oedd bod yn llygad-dyst i brofiadau cwbl newydd fel gweld goleuni o'r ffwrneisi ganol nos yn gallu achosi sioc a dad-sefydlogi person.

Mentrodd Esquiros tu hwnt i'r gweithfeydd haearn i gasglu ei argraffiadau o amodau byw a bywyd cymunedol y gweithwyr yn ogystal. Cawn ganddo ddarlun o'r math o gymuned a fodolai mewn tref ddiwydiannol a'r diwylliant trefol a grewyd ynddi. Arwydd o hyn oedd un agwedd arbennig ar fywyd cyhoeddus y cyfnod, sef y gorymdeithiau niferus a drefnid gan gymdeithasau a chlybiau ac a gynhelid yn y strydoedd ar ystod eang o achlysuron.⁶⁵ Gwelai Esquiros orymdeithiau ar strydoedd Merthyr gan gymdeithas Gymraeg o'r enw Yr Iforiaid, cymdeithas wirfoddol a gynigiai gymorth i'w haelodau ar adegau o gyfyngder ond hefyd a droediodd y strydoedd gyda'u 'baneri a rhubanau'n cyhwan' ar ddyddiadau penodol. Rhydd ei sylwadau i ni flas ar fywyd cyhoeddus bywiog y trefi newydd hyn. Yn yr un modd, tynnodd e sylw at adeiladau 'rhodresgar' y capeli Anghydfurfiol a frithai'r dref. Ceisiodd esbonio pam fod y gweithwyr yn mynychu ac yn cefnogi'n ariannol yr addoldai hyn:

Crefydd, iddynt hwy, yw'r unig gyswllt â delfrydau; ar ddydd Sul yn y capel yn unig y bydd y dynion hyn, sy'n crymu gydol yr wythnos o dan faich llafur bôn braich, yn clywed gair a'u cwyd am ennyd uwchlaw cylchdro cyfyng ac undonog eu harferion beunyddiol.

Bywyd beunyddiol y dref oedd yn allweddol bwysig i Esquiros yn y pendraw. Cawn ganddo argraff glir o'r cyffro a deimlodd wrth ymweld â'r gweithfeydd a gweld byd newydd yn ymagor o'i flaen:

Yn y ffatrioedd ... am newid! Y tân, y dŵr, yr ager, y peiriannau, y dynion, y mae'r cwbl yn brwydro, yn cynhyrchu, yn byw. Gwelir golygfa ysbennnydd cenedl hynafol sydd, wrth ddod allan o'r diwedd o niwl pensyndod gwanychol, yn ei hadfer ei hun mewn gwaith ac yn mynd ati'n ddewr i'w hailgysylltu'i hun â phrif ffrwd cymdeithasau cyfoes.

Dyma enghraifft o Ffrancwr a drigai yn Lloegr yn dehongli Prydain ar gyfer cynulleidfa Ffrengig. Yn yr achos arbennig hwn, cafodd ei ddarlun o Gymru ei hidlo trwy iaith a rhagdybiaethau Seisnig yn ogystal â rhai Ffrengig, rhywbeth a welir yn ei ymadrodd ar Gymru yn 'ailgysylltu'i hun â phrif ffrwd cymdeithasau cyfoes'. Yng ngwaith Esquiros ceir adlais o rai meddylwyr Seisnig y 1860au, fel y gwelir yn yr adran nesaf o'r Rhagymadrodd hwn sy'n trafod agweddau Ffrancwyr at iaith a diwylliant Cymru.

65 Ar gyfer y cefndir i'r gorymdeithiau hyn a'u harwyddocâd, gweler: Paul O'Leary, *Claiming the Streets: Processions and Urban Culture in South Wales, c.1830-1880* (Caerdydd, 2012).

v. Iaith a Diwylliant

Gwaith llygad-dystion, felly, a geir gan yr ymwelwyr a ymddiddorai mewn bywyd diwydiannol Cymru, megis Frédéric Le Play, Louis Simonin ac Alphonse Esquiros. Disgrifiadau manwl o'u profiadau a geir yn eu gwaith ac, mewn ambell i achos, y maent yn darparu lluniau o rai o'r unigolion, gweithfeydd a golygfeydd a welsant. Naws ddogfennol sydd i'w gwaith. Fodd bynnag, nid oedd y dynion hyn (a dynion oeddent i gyd) yn rhydd o ragdybiaethau diwylliant dominyddol eu hoes. Sylwebu ar fodernrwydd diwydiannol oedd eu diddordeb pennaf ond yr oedd presenoldeb y Gymraeg fel iaith gymunedol hyfyw yn yr ardaloedd hyn – ac yn arbennig ym Merthyr Tydful – yn peri dryswch iddynt wrth geisio llunio dehongliad syml am gynnydd materol yr oes. Credid bod y Gymraeg – fel y Llydaweg yn Ffrainc – yn symbol o geidwadaeth ddiwylliannol ac yn arwydd o benderfyniad y brodorion i lynu at hen ffyrdd o wneud pethau yn hytrach na chofleidio'r byd modern. Onid oedd y byd hwnnw yn un Saesneg ei iaith ym Mhrydain, a Ffrangeg ei iaith yn Ffrainc?

Cymhlethwyd y gymhariaeth syml rhwng Cymru a Llydaw fel rhanbarthau ceidwadol eu nawys ym meddyliau Ffrancwyr gan ambell erthygl a gyflwynodd wybodaeth am ffyniant cyfnodolion a chyhoeddi llyfrau Cymraeg, nodwedd nad oedd yn amlwg iawn yn y Llydaweg ar y pryd. Enghraifft o hyn yw'r erthygl a ymddangosodd yn y *Revue Contemporaine* ym 1856 ar y nifer a'r amrywiaeth o bapurau newydd a chyfnodolion Cymraeg eu hiaith.⁶⁶ Cyfieithiad o erthygl a ymddangosodd gyntaf yn *The Athenaeum* oedd hon ac yr oedd ei chynnwys yn her i syniadau oedd yn cysylltu iaith bwerus y wladwriaeth gyda gwarineb a modernrwydd tra bod ieithoedd diwladwriaeth fel y Gymraeg yn sawru o draddodiad a cheidwadaeth mewn byd oedd yn brysur newid. Wedi'r cwbl, diwylliant print yn gyffredinol (a phapurau newydd yn arbennig) oedd y prif fynegiant o ddiwylliant modern a 'gwaraid' yn y cyfnod hwnnw. Bu'r mudiad a roes bod i'r Eisteddfod Genedlaethol ar ei wedd Fictoraidd hefyd o ddiddordeb i rai Ffrancwyr yn y 1860au, fel y dengys erthyglau Louis Simonin ac Alphonse Esquiros.⁶⁷ Roedd bodolaeth cyfarfodydd diwylliannol yn Gymraeg ar raddfa eang, gyda'r angen i feithrin sgiliau trefnu a rheoli, hefyd yn cymhlethu'r canfyddiad nad oedd y Gymraeg yn perthyn i'r byd modern.

Cynyddodd y diddordeb mewn pethau Cymreig yn rhannol oherwydd twf yn y diddordeb mewn pethau 'Celtaidd' yn Ffrainc. Dyma 'rwyd' arall o bwys ar gyfer hidlo gwybodaeth am ddiwylliant Cymru. Er bod Léon Faucher yn barod i gydnabod parhad y genedl Gymreig pan ysgrifennodd am derfysgoedd Beca ym 1845, fe gyfeiriodd at y Cymry hefyd fel aelodau o'r 'hil Geltaidd' [**Dogfen 2**]. Ffordd wahanol iawn o synio am garfan o bobl oedd y ddau derm hyn, sef 'cenedl' ac 'hil', er y gallent fod yn gysylltiedig. Mewn oes pan roddwyd bri mawr ar y genedl fel yr uned briodol ar gyfer hunanlywodraeth, yr oedd cydnabod bod Cymru'n perthyn i genhedloedd Ewrop yn arwyddocaol gan

66 'La presse périodique dans le pays de Galles', *Revue Contemporaine*, 29 (1856), tt. 181-3.

67 Ar yr eisteddfod, gweler: Hywel Teifi Edwards, *Gŵyl Gwalia: Yr Eisteddfod Genedlaethol yn Oes Aur Victoria, 1858-1868* (Llandysul, 1980).

bod hynny'n awgrymu'r posibilrwydd (os dim mwy na hynny) o ryw fath o fodolaeth hunanlywodraethol yn y dyfodol.

Ar y llaw arall, gallai ddweud bod Cymru'n perthyn i'r 'hil Geltaidd' olygu rhywbeth lled wahanol. Yng nghanol y bedwaredd ganrif ar bymtheg yr oedd defnyddio hil fel ffordd o ddosbarthu pobloedd yn golygu creu trefn hierarchaidd, gyda'r rhai mwyaf ffodus a llwyddiannus ar y brig ac eraill llai llwyddiannus yn is i lawr. Yn ôl y ffordd hon o feddwl, yr oedd y pobloedd Eingl-Sacsonaidd neu Diwtonaidd ar frig gwareiddiad tra bod y Celtiaid wedi'u tynghedu i fodolaeth yn is i lawr. Ystyrid bod pobl nad oedd yn wyn eu crwyn yn is unwaith eto. Felly, ffordd o wahaniaethu rhwng grwpiau o bobloedd yn ôl nodweddion hanesyddol, diwylliannol ac ieithyddol tybiedig oedd hil ac un a ddefnyddid i gyfiawnhau tra-arglwyddiaeth rhai pobloedd uwchben eraill.

O'r 1830au cafwyd ymgais i bwysleisio'r tebygrwydd a'r cysylltiadau hanesyddol rhwng Cymru a Llydaw, gyda theithiau fel hwnnw gan Victor Hennequin yn mynnu mewn ffordd nawddoglyd bod y Cymry, 'fel ein Llydawyr ni', 'yn un o'r pobloedd hynny sy'n cadw eu hen arferion yng nghanol cenhedloedd gwaraid'.⁶⁸ Ysgrifenydd y geiriau hyn dim ond ychydig flynyddoedd cyn ymweliad y Llydawr aristocrataidd, y marquis de la Villemarqué â'r eisteddfodau a drefnid gan foneddigesau a boneddigion de-ddwyrain Cymru ym 1838.⁶⁹ Daeth la Villemarqué i Gymru ar gais Gweinidog Addysg llywodraeth Ffrainc,⁷⁰ tua'r un adeg ag y buodd Le Play yn astudio diwydiant copr Abertawe ac, yn wir, fe ymwelodd la Villemarqué â chartref y Vivians, un o'r prif deuluoedd ymhlith perchnogion y gweithfeydd copr.⁷¹ Ar yr un adeg, ymdrechai rhai Cymry i hybu Protestaniaeth ymhlith y Llydawyr.⁷² Fodd bynnag, un peth oedd datblygu cysylltiadau rhwng Cymru a Llydaw, peth arall oedd y syniad o Geltigrwydd, a ddechreuodd ennill poblogrwydd mewn rhai cylchoedd deallusol o ganol y bedwaredd ganrif ar bymtheg ymlaen.⁷³

Cafwyd hwb mawr yn Ffrainc i'r syniad o ddehongli Cymru fel gwlad Geltaidd ym 1854 pan gyhoeddodd Ernest Renan erthygl bwysig yn dwyn y teitl 'La poësie des races celtiques' ('Barddoniaeth yr hil Geltaidd') yn y *Revue des Deux Mondes*.⁷⁴ Arwydd o'r diddordeb cynyddol mewn Celtigrwydd ymhlith

68 Victor Hennequin, *Voyage philosophique en Angleterre et en Ecosse* (Paris, 1836), t. 327.

69 Mary-Ann Constantine, *The Truth against the World: Iolo Morganwg and Romantic Forgery* (Caerdydd, 2007), tt. 151-98.

70 Watkins, 'Wales and France', 192-4. Dychwelodd la Villemarqué i Gymru ym 1855.

71 Mary-Ann Constantine, "Impertinent structures": a Breton's adventures in neo-Gothic Wales, *Studies in Travel Writing*, 18: 2 (2014), 134-47. Ceir disgrifiadau byw o'r tu fewn i gartref y Vivians yng ngohebiaeth la Villemarqué.

72 Dewi M. Jones, 'Cent ans d'évangélisation: les missionnaires gallois en Basse-Bretagne' yn *Études sur la Bretagne et les pays celtiques: mélanges offerts à Yves Le Gallo* (Brest, 1987); Dewi M. Jones, 'Cenhadaeth y Bedyddwyr yn Llydaw', *Trafodion Cymdeithas Hanes y Bedyddwyr* (1991), 1-25.

73 Mae gwreiddiau'r syniad o Geltigrwydd yn ymestyn yn ôl i'r ganrif flaenorol: Prys Morgan, 'The Abbé Pezron and the Celts', *Trafodion Anrhydeddus Gymdeithas y Cymmrodorion* (1965), II, 286-95.

74 Ernest Renan, 'La poësie des races celtiques', *Revue des Deux Mondes* (Ion./Chwef. 1854), 473-506.

ysgolheigion oedd ymddangosiad llyfr gan awdur o'r Swisdir, Adolphe Pictet, *Le mystère des bardes de l'Île de Bretagne* (Cyfrinachau Beirdd Ynys Prydain) ym 1856. Gyda'r gweithiau hyn, a chyhoeddi llyfrau ym Mhrydain megis *On the Study of Celtic Literature* gan Matthew Arnold ym 1867, a oedd yn rhannol ddibynnol ar waith Renan, fe dyfodd y syniad bod gan y Celtiaid nodweddion diwylliannol yn gyffredin oedd yn bwysicach na'r gwahaniaethau rhyngddynt. Yn ôl Arnold, yr oedd gan y Cymry a'r Gwyddelod eu 'cenedligrwydd rhanbarthol neilltuol' (sylwer ar y defnydd bwriadol o'r ansoddair diraddiol 'rhanbarthol' yma), ond ymdoddi'n llwyr mewn Seisnigrwydd oedd eu tynged yn y pendraw. Byddai mynnu parhau i arddel eu cenedligrwydd gyfystyr â gwrthryfela yn erbyn 'grym anorchfygol ffeithiau'.

I awduron Ffrengig a Seisnig fel eu gilydd yr oedd y Celtiaid yn ymgorffori bywyd ysbrydol yn hytrach na llwyddiant materol yr oes. Credid eu bod hwy'n bobl a oedd yn ddychmygus a chreadigol ond nad oeddynt yn meddu ar y gallu i'w rheoli eu hunain. Yr un mor bwysig oedd y ddadl bod y nodweddion honedig hyn yn gwahanu'r Celtiaid oddi wrth yr Eingl-Sacsoniaid a'r Tiwtoniaid (yr 'hil' Almaenaidd). Pwrpas dosbarthu pobloedd yn ôl hil oedd esbonio eu gwahaniaethau diwylliannol a'u gosod mewn hierarchaeth, gyda'r hil fwyaf datblygedig ar y top a'r hil lleiaf datblygedig ar y gwaelod. Adlewyrchodd hyn hiliaeth gyffredinol y cyfnod a syniadau llywodraethol yr oes am werth diwylliannau gwahanol. Yn y cyswllt hwn, gallai 'hil' ddynodi diwylliant neu genedl neu nodweddion etifeddol grŵp o bobl. Ar ddiwedd y bedwaredd ganrif ar bymtheg ac yn ystod yr ugeinfed ganrif, mynegwyd y syniad o hil mewn ffordd bendant fel categori biolegol a bu 'hiliaeth wyddonol' yn ddinistriol tu hwnt. Yn y 1850au a'r 1860au yr oedd y syniad o hil, er yn aml yn ffordd o fynegi safbwyntiau gwrthun, yn fwy annelwig.⁷⁵

Yn rhannol oherwydd y diddordeb cynyddol mewn 'Celtigrwydd', ymwelodd un o haneswyr mwyaf poblogaidd Ffrainc, Henri Martin (1810-83), â'r Eisteddfod Genedlaethol a gynhaliwyd yn Aberdâr ym 1861.⁷⁶ Hanesydd 'Rhamantaidd' oedd Martin, ac fe roes le amlwg iawn i'r traddodiad derwyddol yn ei waith ar hanes cynnar Ffrainc. Iddo ef rhan o hunaniaeth genedlaethol Ffrainc oedd y Celtiaid a'r derwyddon cynnar, sef poblogaeth Gâl, a bu'r diddordeb yn y rhan hon o hanes Ffrainc yn arbennig o fywiog yn ystod yr Ail Ymerodraeth (1852-70). Dyma'r union ddegawdau pan gyhoeddwyd llyfrau hanes poblogaidd Martin,⁷⁷ a dyfynnwyd ei waith yn gyson gan awduron fel Ernest Renan a Matthew Arnold wrth iddynt gyflwyno eu theorïau am arwahanrwydd yr hil Geltaidd. Y ffordd hon o synio am hanes Ffrainc sy'n esbonio diddordeb Martin yn yr Eisteddfod Genedlaethol yng Nghymru.

75 Am drafodaeth ehangach o'r genedl a hil yn ysgolheictod am Gymru ar ddiwedd y bedwaredd ganrif ar bymtheg, gweler: Huw Pryce, *Hynafiaid: Hil, Cenedl a Gwreiddiau'r Cymry* (Aberystwyth, 2007).

76 Henri Martin, *Études d'archéologie celtique: notes de voyages dans les pays celtiques et Scandinaves* (Paris, 1872), tt. 32-62.

77 Michael Dietler, 'Our ancestors the Gauls: archaeology, ethnic nationalism and the manipulation of Celtic identity in modern Europe', *American Anthropologist*, 96/3 (1994), 584-605; Charles Rearick, 'Henri Martin: from druidic traditions to republican politics', *Journal of Contemporary History*, 7/3 (1972), 53-64.

‘Derwyddon’ modern Gorsedd y Beirdd yng Nghymru oedd yn cynrychioli parhad y traddodiad cyfandirol hwn iddo.

Wrth ysgrifennu am ei ymweliad â Chymru, fe honnodd Martin fod yr atgasedd at Ffrancwyr a fodolai gynt ymhlith Prydeinwyr wedi cilio. Meddai: ‘y mae’r amser yn hir yn y gorffennol pan fedrai Ffrancwr ddisgwyl cael ei sarhau yn Lloegr, a’r Sais yn cael ei ddrysu yn Ffrainc; nid oes gan Paris a Llundain ragfarnau y naill am y llall bellach’).⁷⁸ A phan gyhoeddodd ei argraffiadau o’i ymweliad, fe ddaeth hi’n amlwg bod ganddo dipyn o wybodaeth hanesyddol am Gymru a’i diwylliant. Yn wir, fe ddatganodd ei fwriad i ysgrifennu llyfr am y bardd a’r hynafieithydd (a dyfeisiwr yr Orsedd), Iolo Morganwg. Fodd bynnag, arweiniodd ei frwdfrydedd am dderwyddaeth at gymgymeriadau a chamargraffiadau hefyd. O ganlyniad, fe geir yn ei waith gymysgedd o wybodaeth am hanes a llenyddiaeth Cymru a chamsyniadau oedd yn tanseilio llawer o’r wybodaeth honno. Gallai ymlyniad at Geltigrwydd ysgogi diddordeb mewn pethau Cymreig a gwyro’r diddordeb hwnnw i gyfeiriadau ffuantus.

Nid Henri Martin oedd yr unig Ffrancwr i ymweld â’r Eisteddfod. Ymwelodd Alphonse Esquiros â’r Eisteddfod Genedlaethol a gynhaliwyd yn Llandudno ym 1864 ac fe ysgrifennodd ddisgrifiad pur wybodus am y digwyddiad yn ei erthygl oedd yn ymwneud yn bennaf â de Cymru. Yn wahanol i sylwadau Léon Faucher am derfysgoedd Beca, ni chredai Esquiros fod Cymru’n genedl, ac iddo ef yr oedd y Gymraeg wedi’i thynggedu i farwolaeth. Perthyn i’r hil Geltaidd yr oedd y Cymry, meddai, yn hytrach na bod yn genedl hunan-gynhaliol, ac yr oedd arwyddion o genedligrwydd y Cymry yn prysur ddarparu amdanynt. Balchder yn nhraddodiadau’r gorffennol oedd prif nodwedd diwylliant Gymraeg, yn hytrach na rhywbeth a oedd yn adlewyrchu’r byd modern. Fodd bynnag, nid oedd Esquiros bob amser yn gwbl gyson ei farn am ddiwylliant Gymraeg. Bu’n barod i dderbyn bod gan Gymru ‘awduron newydd’ ac y gellid cymharu un ohonynt – David Owen (‘Brutus’) – gyda’r nofelydd Saesneg o fri, Charles Dickens. Gallai ddweud: ‘Y mae gwladgarwch yn gofyn mamwlad, ac ni all fod gan y Cymry’r un ond Lloegr.’ Ond yn syth wedyn dyma fe’n barnu bod y Cymry wedi manteisio ar y ffaith eu bod hwy’n mwynhau’r un hawliau ag a feddai’r Saeson:

Gan wrthbrofi ... honiadau’r sawl a ddywed nad yw’r Celtiaid yn gymwys ar gyfer llywodraeth gyfansoddiadol, y maent yn dangos eu bod yn deilwng o’r sefydliadau rhydd y bu iddynt mewn ffordd eu concro wrth gael eu trechu.

Fel yn achos awduron eraill y 1860au a ysgrifennai am ‘hil’, pwysleisiodd Esquiros fod gan y Cymry nodweddion arbennig o ganlyniad i’w Celtigrwydd honedig. ‘Tristwch’ oedd y nodwedd o ddiwylliant Gymraeg a’i trawodd fwyaf: ‘Os edrychwch ar eu barddoniaeth genedlaethol, marwnadau ydyw; os gwrandewch ar eu caneuon a’u halawon, y mae ynddynt bruddglwyf hil a adnabu ddioddefaint. Bu digwyddiadau hanes yn galed ar y gangen hon o’r teulu Celtaidd ...’ [Dogfen 5].

Yn ei ddisgrifiad o'i ymweliad ag Eisteddfod Genedlaethol Llandudno ym 1864 pwysleisiodd Esquiros mai adroddiad llygad-dyst oedd ei ddisgrifiad ef: 'Ar yr adeg yr oeddwn i yng Nghymru, yr oedd eisteddfod fawr i gael ei chynnal yn Llandudno. Euthum yno, a finnau'n chwilfrydig i fod yn bresennol mewn un o'r digwyddiadau mwyaf cyffrous ymhlith cenedl sy'n ymdeimlo â barddoniaeth gymaint.' Disgrifiodd sefyllfa lle denodd yr eisteddfod ymwelwyr i'r dref, naill ai ar gyfer diwylliant neu ar gyfer diddanwch. Yr oedd cyfarfodydd diwylliannol fel hyn 'yn ysgubo ymaith am rai dyddiau wahaniaethau dosbarth neu gyfoeth' meddai, pwynt hynod debyg i'r hyn a ddywedid am wasanaethau mewn capeli Anghydfurfiol y cyfnod.

'Awyrgylch gwyliau' a gafwyd yn Llandudno tra bod yr Eisteddfod yn y dref, meddai Esquiros, a bu'r tafarndai dan eu sang. Defnyddiodd ddisgrifiad dadlennol am y sefyllfa hon: 'yr oedd fel petai torf o ymgeiswyr am anrhydeddau'r campau Olympaidd yn cymryd ysbrydoliaeth o'r ffrwd euraidd o gwrw chwerw.' Er iddo geryddu'r Cymry am berthyn i orffennol trist, felly, yr oedd ei ddefnydd o'r term 'campau Olympaidd' mewn perthynas â'r eisteddfod yn awgrymu rhywbeth pur wahanol. Trwy gysylltu gŵyl Gymraeg gyda digwyddiad hynafol yn niwylliant Clasurol Gwlad Groeg, yr oedd Esquiros yn dyrchafu statws y Gymraeg mewn termau Ewropeaidd ar yr un pryd ag yr oedd e'n ceisio dweud bod yr iaith honno a'i diwylliant yn israddol.

Cafodd ddisgrifiad Esquiros o Eisteddfod Genedlaethol Llandudno effaith nas cydnabuwyd gan haneswyr hyd yn hyn. Ddechrau 1866 fe gyhoeddodd y bardd a beirniad diwylliannol Seisnig Matthew Arnold gyfres o erthyglau ar lenyddiaeth y Celtiaid yn y *Cornhill Magazine* ac fe gasglwyd yr erthyglau ynghyd mewn llyfr wedyn.⁷⁹ Traddododd Arnold ddarlithoedd yn Rhydychen ar y testun hwn ym 1865-6. Diddorol yw nodi bod erthygl gyntaf Arnold, a ymddangosodd mewn print dros flwyddyn ar ôl cyhoeddi erthygl Esquiros, yn hynod debyg o ran cynnwys a mynegiant i waith y Ffrancwr. Cymaint yw'r tebygrwydd – yn cynnwys y disgrifiad o Eisteddfod Genedlaethol Llandudno a'r cyfeiriad ati fel digwyddiad tebyg i'r campau Olympaidd – fel ei bod hi'n anodd osgoi'r casgliad bod Arnold wedi 'benthyg' yn helaeth o waith Esquiros.⁸⁰

Fel y dengys yr enghraifft hon, yr oedd y pwyslais ar Geltigrwydd yn bodoli mewn rhai cylchoedd ym Mhrydain yn ogystal ag yn Ffrainc. Cam ar y ffordd i ddealltwriaeth ysgolheigaidd newydd o hanes a diwylliant Cymru yn Ffrainc oedd sefydlu'r cylchgrawn y *Revue Celtique* gan yr arbenigwr ar lèn gwerin Henri Gaidoz (1842-1932) ym 1870. Yn wahanol i'r disgrifiadau a geir o'r eisteddfod fodern gan rai awduron, prif ddiddordeb y cyfnodolyn newydd oedd ieithyddiaeth a llenyddiaeth y gorffennol, ffaith a barodd i John Watkins ddatgan yn ddiweddarach fod y diddordeb Ffrengig mewn diwylliant Cymraeg yn y bedwaredd ganrif ar bymtheg yn perthyn bron yn llwyr i'r

79 Matthew Arnold, *On the Study of Celtic Literature* (Llundain, 1867).

80 Matthew Arnold, 'The Study of Celtic Literature: Part I', *Cornhill Magazine* (Mawrth 1866), 282-96.

hyn ddigwyddodd yn y gorffennol.⁸¹ Serch hynny, bu'r cyfnodolyn yn fodd i dynnu ysgolheigion Celtaidd ynghyd, yn cynnwys pobl fel Henri d'Arbois de Jubainville (1827-1910). Ef oedd yr Athro Celteg cyntaf yn y Collège de France ym Mharis ym 1882, ac y flwyddyn ganlynol fe gyhoeddodd ei lyfr *Introduction à l'étude de la littérature celtique* (1883) (Cyflwyniad i Astudio Llenyddiaeth Geltaidd). Un o blith nifer o wledydd Celtaidd oedd Cymru i ysgolheigion fel hyn, ond yr oedd eu gwaith yn cynnig cyd-destun rhyngwladol newydd ar gyfer deall hanes a llenyddiaeth y wlad.

vi. Casgliadau

Faint o ôl a adawodd yr holl ysgrifennu am Gymru ar y cyhoedd yn Ffrainc? Ym 1871 yr oedd yr ysgolhaig Celtaidd Henri Gaidoz o'r farn bod 'iaith, moesau, a llenyddiaeth y darn hwn o dir [Cymru], yn bethau sy'n agos at gael eu hanwybyddu, neu bron felly, gan y cyhoedd Ewropeaidd'.⁸² Cyhoeddodd ei sylwadau yn y *Revue des Deux Mondes*, cyfnodolyn dylanwadol a fu'n gyfrifol am gyhoeddi nifer o erthyglau am Gymru yn ystod yr ugain mlynedd blaenorol. Go brin, felly, bod darllenwyr cyson y cyhoeddiad hwnnw yn anymwybodol o ddatblygiadau yng Nghymru, hyd yn oed os oedd llenyddiaeth Gymraeg fodern yn ddirgelwch iddynt. Yn eironig ddigon, yr oedd erthygl Gaidoz ei hun ar lenyddiaeth Gymraeg yn ychwanegiad at y corff o ysgrifennu am Gymru a fodolai eisoes, er gwaethaf ei gasgliad pesimistaidd.

Trwy ddadansoddi canfyddiad Ffrancwyr o ddatblygiadau yng Nghymru yn y bedwaredd ganrif ar bymtheg fe welwn ddarlun cyfarwydd o bethau Cymreig ond trwy sbectol neilltuol a chydag arlliw ychydig yn wahanol i'r disgwyl. Pan basiwyd newyddion am Gymru trwy rwydi ieithyddol, gweledol a diwylliannol Ffrengig, y canlyniad oedd rhoi gwedd arbennig iddynt. Yn y 1840au dehonglwyd anniddigrwydd a gwrthdaro yng nghefn gwlad Cymru mewn perthynas â digwyddiadau cyfoes yn Iwerddon a gyda'r profiad o brotest boblogaidd mewn rhai ardaloedd o Ffrainc yn gefndir iddo. Fodd bynnag, erbyn y 1850au tuedd ystyried terfysgoedd Beca yn Ffrainc yn nhermau ymosodiad mwy cyffredinol ar y drefn gymdeithasol ym Mhrydain ac yn arbennig fel esiampl o anfodlonrwydd y werin-bobl gyda dominyddiaeth y bonedd tiriog. Mae cyd-destun ac amseriad, felly, yn allweddol ar gyfer dirnad ymateb Ffrancwyr i'r digwyddiadau yng Nghymru. Canfyddiadau o bell oedd yr ysgrifeniadau am Beca, ac felly haws oedd ail-ddychmygu'r mudiad hwnnw at bwrpasau Ffrengig. Enghraifft odidog o hyn yw'r llun a ymddangosodd yn *L'Illustration* ym 1843 a drafodwyd yn gynharach. [Llun 2]

Rhywfaint yn wahanol oedd yr hyn a ysgrifenyddyd am ddiwydiant. Ffrwyth gwaith llygad-dystion yn bennaf oedd yr ysgrifeniadau hyn. Roedd eu cynnyrch hwy yn fwy manwl a thechnegol ei natur oherwydd bod ganddynt amcan gwahanol mewn golwg. Nod y myfyrwyr-peirianwyr o'r École des Mines (ac ymchwilwyr eraill) oedd deall twf diwydiant ac elwa o'r wybodaeth

81 Watkins, 'Wales and France', 189-90, 198.

82 Henri Gaidoz, 'Les celtes du pays de Galles et les littératures', *Revue des Deux Mondes*, 92 (1871), tt. 202-8.

a gesglid mewn ymgais i efelychu llwyddiant masnachol Prydain. Felly, yr oedd cywirdeb mewn disgrifiadau a mesuriadau (ble cafodd rheiny eu caniatáu) yn allweddol bwysig. Mewn o leiaf un achos yn y 1860au cafwyd awgrym o ddrwgdybiaeth bod yr ymchwilwyr hyn yn euog o sbïo diwydiannol.

Gwahanol iawn unwaith eto oedd yr awduron fu'n ymhel ag iaith a diwylliant Cymru. Y canfyddiad pwysicaf o'r pethau hyn oedd gweld Cymru fel rhanbarth o Brydain oedd yn cyfateb i Lydaw yn Ffrainc. Gallai hynny arwain at ganfyddiadau negyddol, gan fod tuedd ymhlith Ffrancwyr o'r tu allan i Lydaw i weld y rhanbarth honno fel ardal wyllt a oedd yn gwrthwynebu'r byd modern.⁸³ Ond fe gafwyd amrywiaeth yn y canfyddiadau Ffrengig o Gymru yn ogystal.

O osod yr holl weithiau gwahanol hyn at eu gilydd, nid un darlun o Gymru sy'n dod i'r amlwg ond darlun aml-weddog. Wrth reswm, darlun rhannol o Gymru ydyw. De Cymru yn bennaf oedd gwrthrych sylwebyddion Ffrengig, yn rhannol oherwydd mai yno y cafwyd y cyfnewidiadau economaidd a chymdeithasol mwyaf trawiadol yn y wlad yn y ganrif dan sylw. Trafodwyd yr hyn oedd o ddiddordeb ac o bwys i Ffrancwyr yn unig, ac o ganlyniad ni cheir sylwebaeth yn Ffrangeg ar bynciau fel yr adroddiadau ar addysg a gyhoeddwyd gan y llywodraeth ym 1847 a arweiniodd at helynt y 'Llyfrau Gleision'.⁸⁴ Yn wahanol i gyhoeddiadau ar gyflwr cymdeithasol Cymru gan sylwebyddion Cymreig a Seisnig y cyfnod, ni cheisiodd yr ymwelwyr Ffrengig ymweld â chartrefi'r gweithwyr er mwyn astudio bywyd teuluol y werin-bobl. Roeddent yn bodloni ar ddisgrifio arferion cymdeithasol mewn termau cyffredinol.⁸⁵

Ar ben hynny, o'r rheiny geisiodd drafod digwyddiadau yng ngogledd Cymru y duedd oedd i ganolbwyntio ar fyd natur a phrydferthwch naturiol y mynyddoedd; hynny yw i weld y rhan honno o Gymru trwy sbectol y traddodiad Rhamantaidd, er bod eithriadau i hyn.⁸⁶ Bu'r rhwydi diwylliannol y soniwyd amdanynt ar ddechrau'r Rhagymadrodd yn llywio diddordebau sylwebyddion. Mae ymweliad Alphonse Esquiros ag Eisteddfod Genedlaethol Llandudno yn sefyll allan yn hyn o beth.

Amrywiodd yr hyn a dynnodd sylw Ffrancwyr dros amser. Un datblygiad o bwys oedd y pwyslais cynyddol ar 'hil' yn hytrach na chenedl yn yr hyn a ysgrifennwyd am Gymru. Ildiodd syniad Léon Faucher bod Cymru'n 'genedl o hyd' yn y 1840au i'r arfer gyffredin o gategoreiddio Cymru fel rhan o'r 'hil Geltaidd' erbyn y 1860au. Newid allweddol oedd hyn gan bod cenhedloedd yn unedau sylfaenol y drefn ryngwladol yn Ewrop yn y bedwaredd ganrif ar

83 Heather Williams, 'Diffinio Llydaw', *Y Traethodydd*, 157 (2002), 197-208.

84 Prys Morgan (gol.), *Brad y Llyfrau Gleision* (Llandysul, 1991).

85 Gweler: Paul O'Leary, 'Mass commodity culture and identity: the *Morning Chronicle* and Irish migrants in a nineteenth-century Welsh industrial town', *Urban History*, 35, No. 2 (2008), 237-54.

86 Adwaith ymhlith llenorion, arlunwyr a deallusion eraill yn erbyn bywyd modern, diwydiannol (ymhlith pethau eraill) oedd Rhamantiaeth. Bu'n arbennig o boblogaidd yn hanner cyntaf y bedwaredd ganrif ar bymtheg ac fe ddyrchafodd brofiadau o edmygedd ac ofn o'r byd naturiol ar ei fwyaf dramatig i fod yn deimladau i'w canmol. Gweler, er enghraifft, Alfred Erny, 'Voyage dans le pays de Galles', yn Edouard Charton (gol.), *Le Tour du Monde* (Paris, 1867), tt. 257-88.

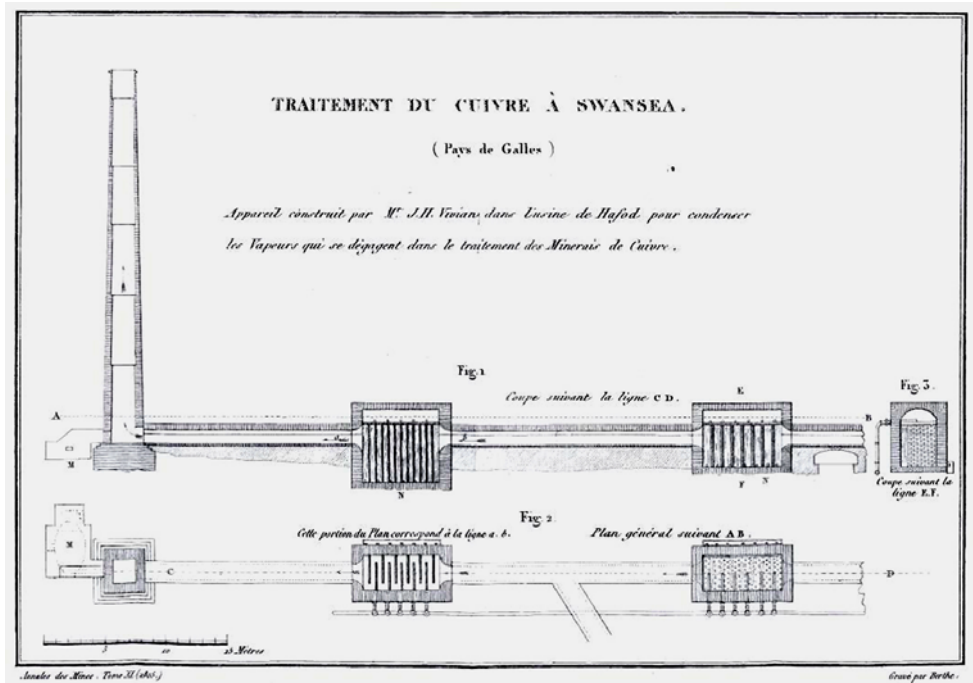
bymtheg, tra bod 'hil' yn fwy amwys. Fel y gwelwyd uchod, defnyddiwyd y cysyniad o'r 'hil Geltaidd' gan rai deallusion dylanwadol fel ffordd o wadu gallu'r pobloedd oedd yn perthyn i'r grŵp hwnnw i lywodraethu'u hunain.

Er mwyn deall yn well y gyfathrach ddiwylliannol rhwng Cymru a Ffrainc yn y bedwaredd ganrif ar bymtheg rhaid goresgyn y duedd ymhlith rhai haneswyr i drin cenhedloedd unigol fel ynysoedd heb fawr ddim cysylltiad â gwledydd eraill. Iddynt hwy, priod waith haneswyr y cyfnod yw astudio'r hyn oedd yn digwydd tu fewn i ffiniau gwledydd unigol. Nid gorchwyl anodd yw esbonio hyn. Y bedwaredd ganrif ar bymtheg oedd 'oes aur y genedl', pan ddaeth rhai gwledydd (Yr Almaen, Yr Eidal) i fodolaeth ar eu gwedd fodern trwy uno unedau llai, ac yr oedd bri mawr ar y syniad y dylai pob cenedl ymgartrefu yn ei gwladwriaeth ei hun. Achosodd y dybiaeth hon lu o broblemau, wrth gwrs, gyda cenhedloedd fel Iwerddon yn brwydro yn erbyn grym y wladwriaeth fawr oedd yn ei lywodraethu.⁸⁷

Mae trin cenhedloedd fel ynysoedd yn arbennig o niweidiol i genhedloedd bychain, diwladwriaeth, fel Cymru. Mewn fframwaith sy'n pwysleisio grym sofran y genedl-wladwriaeth ar draul popeth arall, gellid gweld gwledydd llai fel llefydd ymylol sy'n llechu rhywle tu allan i brif ffrwd hanes. Fodd bynnag, trwy eu gosod mewn cyd-destun rhyngwladol, gellid dangos bod cenhedloedd diwladwriaeth hefyd yn cyfranogi at ddatblygiadau canolog yr oes.

87 Eric J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality* (Caergrawnt, 1990).

Lluniau

Llun 1
Traitement du cuivre à Swansea
Triniaeth copr yn Abertawe

Ffynhonnell: Annales des Mines, 1/11 (1825).

Llun 2

Ferme galloise pillée et incendiée pendant la nuit par les Rébeccaïtes

Ffermdy Cymreig a ysbeiliwyd ac a roddwyd ar dân yn ystod y nos gan ferched Beca

Ffynhonnell: *L'Illustration*, 4 Awst 1843.

Les chercheuses d'escarbilles, à Cyfarthfa. — Dessin de Durand-Brager.

Llun 3

Les chercheuses d'escarbilles, à Cyfarthfa

Merched yn chwilio am raeau, yng Nghyfarthfa

Arlunydd, Henri Durand-Brager. Ffynhonnell: *Le Tour du Monde* (Paris, 1862), t.340.

Llun 4

Pauvrettes, à Merthyr Tydfil
Anffodusion, ym Merthyr Tudful

Arlunydd, Henri Durand-Brager. Ffynhonnell: *Le Tour du Monde* (Paris, 1862), t.343.

Llun 5

Une femme et un jeune ouvrier des mines, à Pontypool
Merch a gweithiwr ifanc o'r pyllau, ym Mhont-y-pŵl

Arlunydd, Henri Durand-Brager. Ffynhonnell: *Le Tour du Monde* (Paris, 1862), t.348.

Dogfennau

Dogfen 1

[John Lemoine], 'Lettres sur les affaires extérieures: troubles dans le pays de Galles – Rebecca et ses filles' (1843)

[John Lemoine], 'Llythrau am faterion gwledydd estron: trafferth yng Nghymru – Beca a'i merched' (1843)

Dogfen 2

Léon Faucher, 'Études sur l'Angleterre: les classes inférieures' (1845)

Léon Faucher, 'Efrydiau ar Loegr: y dosbarthiadau is' (1845)

Dogfen 3

Léon Faucher, *Études sur l'Angleterre* (1856)

Léon Faucher, *Efrydiau ar Loegr* (1856)

Dogfen 4

L. Simonin, 'Une visite aux grandes usines du pays de Galles' (1862)

L. Simonin, 'Ymweliad â ffatrioedd mawr Cymru' (1862)

Dogfen 5

Alphonse Esquiros, 'Le sud du pays de Galles et l'industrie du fer' (1865)

Alphonse Esquiros, 'De Cymru a'r diwydiant haearn' (1865)

Detholiad o ffynonellau a geir yng ngweddill y llyfr hwn. Gosodwyd y dogfennau hyn yn eu cyd-destun hanesyddol yn y Rhagair. Dewiswyd y ffynonellau er mwyn taflu goleuni ar dair thema ganolog y llyfr, sef: (i) yr ymateb i derfysgoedd Beca, (ii) masnach a diwydiant, a (iii) iaith a bywyd diwylliannol. Y bwriad yw galluogi'r darllenydd i ddarllen rhannau estynedig o'r erthyglau am Gymru a gyhoeddwyd yn Ffrangeg yng nghanol y bedwaredd ganrif ar bymtheg. Rhoddir testun y ffynhonnell yn Ffrangeg gyda'r cyfieithiad Cymraeg yn dilyn. Yn y manau ble hepgorwyd darn o'r gwreiddiol, fe geir y symbol [...]. O bryd i'w gilydd fe welir bod yr awduron Ffrengig yn defnyddio gair Saesneg. Lle ceir enghreifftiau o'r math hwn, cedwid y gair yn Saesneg yn y cyfieithiad Cymraeg, hyd yn oed os oes gair cyfatebol Cymraeg addas ar gael. Gwneir hyn er mwyn tanlinellu'r ffaith bod yr awduron Ffrengig yn defnyddio'r Saesneg er mwyn pwysleisio arwahanrwydd eu testun i'w darllenwyr.

Yma a thraw ceir troednodiadau i'r ffynonellau. Os ydy'r nodiadau hyn yn ymddangos mewn cromfachau petryal [] fe ychwanegwyd y nodyn er mwyn egluro rhywbeth yn y gwreiddiol sydd angen esboniad; os nad yw'r nodyn mewn cromfachau petryal, fe geir y nodyn yn y testun gwreiddiol.

Dogfen 1

[John Lemoine], 'Lettres sur les affaires extérieures: troubles dans le pays de Galles - Rebecca et ses filles', *Revue des Deux Mondes*, tome 3 (Juillet/Août 1843), tt. 1031-8.

Dans le même temps qu'O'Connell organisait toute l'Irlande dans une vaste association pour lui donner une législature indépendante de celle de l'Angleterre, une autre partie importante du royaume-uni se mettait, de son côté, en état d'insurrection ouverte. Pendant plusieurs mois, nous avons vu la principauté de Galles, ordinairement si paisible, abandonnée presque sans défense au libre arbitre d'une nouvelle jacquerie; nous avons vu de grandes villes impunément envahies en plein jour, la justice distributive du peuple rendue en plein champ par des juges improvisés, et les lois défiées et violées publiquement par une population jusque là renommée pour son amour de l'ordre et son esprit d'obéissance. Le gouvernement anglais n'a pu clore la session parlementaire sans appeler l'attention du pays sur une situation aussi anormale, et les troubles de la principauté de Galles ont occupé dans le discours de la reine autant de place que ceux de l'Irlande. Toutefois, monsieur, la situation respective de ces deux pays ne saurait être mise sur la même ligne, et une seule considération suffirait pour en faire ressortir la différence. Ainsi, il n'y a eu en Irlande aucun acte de force ouverte, aucune atteinte directe à la légalité; dans le

Cyfieithiad o Ddogfen 1

[John Lemoine], 'Llythyrau am faterion gwledydd estron: trafferth yng Nghymru - Beca a'i merched', *Revue des Deux Mondes*, 3 (Gorffennaf/Awst 1843), tt. 1031-8.¹

Ar yr un pryd ag yr oedd O'Connell yn dod ag Iwerddon gyfan ynghyd mewn mudiad enfawr i gael senedd annibynnol ar un Lloegr, yr oedd rhan sylweddol arall o'r Deyrnas Unedig yn mynd, o'i rhan hithau, i ystad o wrthryfel agored.² Am rai misoedd, gwelsom dywysogaeth Cymru, sydd fel arfer mor heddychlon, wedi'i gadael bron yn ddiamddiffyn yn wyneb mympwy terfysg newydd ymhlith y werin; gwelsom drefi mawr yn cael eu goresgyn yng ngolau dydd heb fod neb yn wynebu cosb, gyfiawnder dosbarthol y werin yn cael ei weinyddu yng nghanol y caeau gan rai a ymhonnai'n farnwyr, a chyfreithiau'n cael eu herio a'u torri'n gyhoeddus gan boblogaeth a fu gynt yn enwog am ei hoffter o gyfraith a threfn a'i hysbryd ufudd. Ni allai llywodraeth Lloegr ddod â'r sesiwn seneddol i ben heb dynnu sylw'r wlad at sefyllfa mor anghyffredin, a bu cymaint yn araith y frenhines am y trafferthion yn nhywysogaeth Cymru ag y bu am y rhai yn Iwerddon. Serch hynny, Syr, ni ellir gosod sefyllfa'r

1 [Ymddangosodd yr erthygl hon heb ddweud pwy oedd yr awdur. Fodd bynnag, nodir yr enw yn: *La littérature française contemporaine, 1827-1849*, cyfrol v, golygwyd gan Félix Bourquelot ac Alfred Maury (Paris, 1854), t. 76.]

2 [Aelod Seneddol ac arweinydd y mudiad i Ddiddymu'r Undeb rhwng Prydain ac Iwerddon oedd Daniel O'Connell (1775-1847). Adnabyddid O'Connell fel 'Y Rhyddhawr'. Roedd y mudiad Diddymu yn ei anterth ym 1843.]

pays de Galles, au contraire, la loi a été ouvertement et matériellement violée, et cependant Rebecca est loin de préoccuper et d'inquiéter le gouvernement anglais autant qu'O'Connell. C'est que les troubles de la principauté tiennent à des causes purement locales, qui n'ont aucune action même dans les comtés limitrophes, et il est à remarquer que c'est précisément dès l'instant où on a voulu les faire sortir de leurs premières limites pour leur donner un caractère politique et une portée plus générale, qu'ils ont commencé à décliner et qu'ils ont rencontré moins de sympathie et plus de résistance. Cependant, si ces singuliers évènements ne tiennent point une grande place dans la politique proprement dite, ils se rattachent intimement à l'état social et économique de la Grande-Bretagne, et sous ce rapport ils offrent un spectacle digne d'attention, comme ils présentent aussi, sous un autre aspect, des scènes de mœurs pleines d'intérêt et d'originalité.

Il faut, monsieur, relire les romans de Walter Scott pour trouver quelque chose qui ressemble aux exploits de Rebecca et de ses filles. Vous vous rappelez ce livre admirable, *Ivanhoe*, et le charme romantique avec lequel y sont racontées les prouesses de Robin-Hood. Vous n'avez pas oublié comme le célèbre *outlaw* rendait la justice naturelle sous le grand chêne de la forêt de Sherwood, et comme le son de son cor semblait faire sortir un homme de chaque tronc d'arbre. Je crois n'avoir pas besoin de vous dire que je ne me sens aucune admiration romantique pour les équipées de miss Rebecca et de ses aimables

ddwy wlad hyn ar yr un lefel, ac y mae un ffactor yn ddigon i danlinellu'r gwahaniaeth. Hynny yw, ni fu'r un weithred o drais agored yn Iwerddon, na'r un ymgais uniongyrchol i dorri'r gyfraith; yng Nghymru, ar y llaw arall, bu tor cyfraith agored a gwirioneddol, a serch hynny y mae Beca ymhell o fod yn peri cymaint o bryder a gofid i lywodraeth Lloegr ag O'Connell. Y rheswm yw bod y trafferthion yn y dywysogaeth yn deillio o achosion cwbl leol, nad ydynt yn mennu dim hyd yn oed ar siroedd cyfagos, ac y mae i'w sylwi mai cyn gynted ag y ceisiwyd mynd â hwy tu hwnt i'w ffiniau gwreiddiol, i'w gwneud yn wleidyddol ac i wneud cwmipas eu dylanwad yn fwy cyffredinol, y bu iddynt ddechrau edwino a chwrdd â llai o gydymdeimlad a mwy o wrthwynebiad. Eto, hyd yn oed os nad oes lle mawr i'r digwyddiadau anghyffredin hyn mewn gwleidyddiaeth fel y cyfryw, y mae cysylltiad agos rhyngddynt a chyflwr cymdeithasol ac economaidd Prydain Fawr, ac yn hyn o beth y maent yn teilyngu sylw, gan eu bod, o'u gweld o safbwynt arall, yn rhoi darlun diddorol a gwreiddiol iawn o arferion cymdeithasol.

Y mae'n rhaid mynd yn ôl, Syr, at nofelau Walter Scott i gael hyd i rywbeth tebyg i gampau Beca a'i merched.³ Byddwch yn cofio'r llyfr gwych, *Ivanhoe*, a'r ffordd hudolus o ramantaidd y mae'n adrodd gorchestion Robin Hood. Ni fyddwch wedi anghofio fel y gweinyddai'r *outlaw* enwog gyfiawnder naturiol o dan dderwen fawr fforest Sherwood, a'r ffordd yr oedd fel petai dyn

3 [Nofelydd Rhamantaidd poblogaidd oedd yr Albanwr Syr Walter Scott (1771-1832). Fel y dengys y cyfeiriad hwn at ei waith, yr oedd ei nofelau yn boblogaidd iawn ar y cyfandir. Cyhoeddwyd *Ivanhoe* ym 1820.]

filles; je ne doute pas que, lorsque plusieurs centaines d'années auront passé sur leur histoire, on ne puisse, si on s'en souvient encore, y trouver matière à un roman fort agréable; mais il faut pour cela qu'il y ait prescription. Dans ce temps-là aussi, Rebecca ne fera sans doute qu'un seul être, n'importe de quel sexe; aujourd'hui Rebecca peut dire: *Ego sum legio*. C'est un mythe évidemment composé de plusieurs personnes; chaque chef de bande prend le nom générique. Les journaux ont annoncé, ces jours derniers, qu'on avait pris la véritable Rebecca, mais je crois bien que pour une qu'on a cru prendre, il en renaîtra vingt autres. Rebecca, comme vous savez, n'a de féminin que la jupe; ce nom est venu au premier chef de bande de ce que, pour ne pas être reconnu dans ses expéditions, il s'accoutrait en femme, avec une robe ou une camisole. Ses gens firent de même, d'où ils furent appelés les filles de Rebecca. [...]

L'origine et les causes de cette croisade populaire, entreprise contre les barrières, ont besoin d'être expliquées, car elles tiennent à un état de choses tout particulier, et qui n'aurait point parmi nous de termes de comparaison. Comme vous le savez, monsieur, il y a en Angleterre fort peu de ce qu'on appelle la centralisation. L'esprit provincial, l'esprit de comté y règne encore dans toute sa force; l'ancienne division en paroisses s'y est maintenue intacte jusqu'à ce jour. Aussi, tout ce qui est du ressort administratif y a-t-il un caractère essentiellement local; la police et les travaux publics, par exemple, rentrent presque entièrement dans les attributions des magistrats des comtés et

yn ymddangos o foncyff pob coeden wrth iddo ganu'i gorn. Ni chredaf fod angen imi ddweud wrthy ch nad oes gennyf i ddim edmygedd rhamantaidd i anturiaethau Miss Beca a'i merched hynaws; nid wyf yn amau, pan fydd rhai cannoedd o flynyddoedd wedi mynd heibio, na fydd rhywun, efallai, yn cael deunydd i nofel ddifyr iawn yn eu stori, os bydd cof amdani o hyd, ond dim ond pan fo'r cyfnod gofynnol o amser wedi dod i derfyn. Y pryd hynny hefyd, un unigolyn fydd Beca, debyg iawn, o ba ryw bynnag y bo; heddiw gall Beca ddywedyd: *Ego sum legio*.⁴ Myth ydyw, wedi'i gyfansoddi, y mae'n amlwg, o nifer o wahanol bobl; y mae arweinydd pob gang yn cymryd yr enw cyffredin. Bu'r papurau newydd yn datgan, yn ystod y dyddiau diwethaf, fod y Beca wirioneddol wedi cael ei dal, ond rwyf i'n ffyddiog yr ailenir ugain o rai eraill am yr un y maent yn credu iddynt ei dal. Nid oes dim byd benywaidd am Beca, fel y gwyddoch, ond ei sgert; cafodd yr arweinydd gang cyntaf yr enw hwn am ei fod, er mwyn peidio â chael ei adnabod ar ei gyrchoedd, yn gwisgo fel menyw, gyda ffrog neu flows. Gwnaeth ei ddilynwyr yr un fath, a chael eu galw'n ferched Beca o ganlyniad. [...]

Y mae angen egluro gwreiddiau ac achosion y crwsâd poblogaidd hwn yn erbyn y tollbyrth, am eu bod yn deillio o sefyllfa arbennig iawn, nad oes dim byd gennym ni y gellir ei gymharu â hi. Fel y gwyddoch, Syr, ychydig iawn sydd yn Lloegr o'r hyn a elwir yn ganoli. Y mae ysbryd y rhanbarth a'r sir

4 [*Ego sum legio*: Lladin ar gyfer 'yr wyf yn lleng'. Deillia'r ymadrodd yn wreiddiol o'r Beibl. Yn Llyfr Marc, 5:9, fe ofynna Iesu i ddyn a feddiannwyd gan ddiafol 'Beth yw dy enw?' a'r ateb oedd: 'Lleng yw fy enw, am fod llawer ohonom'.]

des autorités des paroisses. Ainsi, pour ce qui concerne les routes, une fois que les autorités locales ont passé par la formalité d'une autorisation du parlement, et obtenu ce qu'on nomme un *private bill*, elles disposent arbitrairement de la concession et de l'exploitation. Les routes, comme presque tous les travaux publics, se font par soumission et par entreprise, et l'exploitation en est affermée à des compagnies. Les soumissionnaires couvrent leurs frais de construction et d'entretien à l'aide d'un impôt prélevé à des barrières établies à différentes distances sur les routes (*turn-pikes*). On conçoit que ces impôts, aisément supportés dans les parties les plus riches du pays et dans le voisinage des grandes villes, soient très onéreux pour une population pauvre principalement composée de petits fermiers. La culture de la terre, dans les comtés du pays de Galles se fait principalement à l'aide de la chaux, et, dans cette contrée de petite culture, chaque fermier a coutume d'aller lui-même chercher sa pierre et son charbon, et de l'apporter à des fours à chaux établis dans la campagne. Pour éviter l'impôt des barrières, on plaçait ces fours hors du voisinage des routes, et on y arrivait par des chemins de traverse; mais les concessionnaires des *turn-pikes* portèrent plainte, et ils obtinrent l'autorisation d'élever des barrières sur ces chemins de traverse. Ce surcroît d'impôt sur les matières premières augmenta considérablement les frais de la culture, et acheva de ruiner les petits fermiers. Les chemins de traverse, comme les grandes routes, furent couverts de barrières; les fermiers, avec leur misérable charrette, ne pouvaient parcourir la distance de deux milles sans

yn teyrnasu yno o hyd yn ei lawn nerth; y mae'r hen raniad yn blwyfi wedi cael ei gadw'n ddigyfnewid hyd heddiw. Hefyd, y mae popeth sy'n dod o fewn y maes gweinyddol yn lleol yn ei hanfod; y mae'r heddlu a gweithfeydd cyhoeddus, er enghraifft, yn dod bron yn gyfan gwbl o dan ynadon y siroedd ac awdurdodau'r plwyfi. Felly, cyn belled ag y mae ffyrdd yn y cwestiwn, pan fydd yr awdurdodau lleol wedi mynd drwy'r ffurfioldeb o ganiatâd seneddol, a chael yr hyn a elwir yn *private bill*, byddant yn dosbarthu'r hawliau a'r gwaith fel y gwelont yn dda. Bydd ffyrdd, fel bron yr holl weithfeydd cyhoeddus, yn cael eu gwneud drwy dendr a chan fentrau preifat, a'r gwaith yn cael ei osod i gwmnïoedd. Bydd y cynigwyr tendr yn cwrdd â'u costau adeiladu a chynnal a chadw gyda chymorth toll a godir wrth dollbyrth sydd wedi'u gosod bob hyn a hyn ar hyd y ffyrdd (*turn-pikes*). Gellir deall bod y tollau hyn, nad ydynt yn fawr o faich yn y rhannau cyfoethocaf o'r wlad ac yng nghyffiniau'r trefi mawrion, yn disgyn yn drwm ar boblogaeth dlawd sydd wedi'i ffurfio'n bennaf o ffermwyr bychain. Y mae'r tir yn siroedd Cymru yn cael ei ffermio gan mwyaf gyda chymorth calch, ac, yn y rhanbarth hon lle ffermir ar raddfa fechan, y mae pob ffermwr yn arfer mynd ei hun i nôl ei galchfaen a'i lo, a dod â hwy i odynau sydd wedi'u codi yng nghefn gwlad. I osgoi'r tollau yn y tollbyrth, byddid yn gosod yr odynau hyn i ffwrdd o'r ffyrdd mawr, ac yn mynd atynt ar hyd lonydd drwy'r caeau; ond daeth y rhai a ddaliai'r hawliau i'r *turn-pikes* â chwyn a chael caniatâd i godi tollbyrth ar y lonydd cefn hyn. Bu i'r tollau ychwanegol hyn ar y defnyddiau crai gynyddu costau amaethu yn sylweddol, a bu'n ddigon i dorri'r ffermwyr bychain. Aeth y lonydd cefn, fel y ffyrdd mawr, yn frith o dollbyrth; ni allai'r ffermwyr, yn eu certi pitw,

en rencontrer sur leur passage, et, quand ils voulaient les éviter en faisant des détours, ils étaient condamnés à de fortes amendes. Chaque fois qu'il y avait une foire dans quelque village, tous les abords et toutes les issues possibles étaient mis à contribution; on environnait le village d'un cordon de barrières pour arrêter quiconque voulait éviter les routes, et le fermier, arrivant avec son bétail, ou son cheval, ou sa charrette, rencontrait inévitablement devant lui une ceinture de chaînes tendues. Cet abus avait été porté si loin, que, dans une délibération des magistrats d'une paroisse visitée par Rebecca et ses filles, il a été résolu de supprimer treize barrières sur quinze.

Il ne faut donc point s'étonner que ce soit contre les barrières que la rage et la vengeance des petits fermiers se soient d'abord tournées. C'était un grief de tous les jours, de tous les instans, une exaction poussée aux dernières limites, qui pressurait de tous les côtés le petit cultivateur, et se dressait devant lui presque à chaque pas. J'ai dit que, dans les parties les plus riches du royaume, l'impôt des *turn-pikes* était facilement supporté. Il faut bien, après tout, qu'il y ait des impôts, et on n'a pas fait un paradoxe en disant que les impôts étaient un signe de la prospérité publique. Si, en Angleterre, on paie les barrières, on n'y paie pas l'octroi; la forme ne change rien au fond. Si donc le système des *turn-pikes* rencontre dans le pays de Galles des obstacles qu'il ne rencontre pas dans les autres comtés, c'est d'abord parce qu'il y est plus oppressif que partout ailleurs, et ensuite parce que les fermiers de ce pays sont dans une condition

fynd am ddwy filltir heb gwrdd â hwy ar eu taith, a phan geisient eu hosgoi drwy wyro o'r llwybr, byddent yn cael eu dirwyo'n drwm. Bob tro y byddai ffair mewn rhyw bentref, byddid yn manteisio ar yr holl ffyrdd posib i mewn ac allan; byddai'r pentref yn cael ei amgylchynu ag atalfeydd i stopio unrhyw un a geisiai osgoi'r ffyrdd, a byddai'r ffermwr, wrth gyrraedd â'i dda byw, neu'i geffyl, neu'i gert, yn rhwym o gael ei wynebu â chylch o gadwyni wedi'u hestyn o'i flaen. Yr oedd yr arfer anghyfiawn hon wedi mynd mor bell fel y penderfynwyd, mewn trafodaethau gan yr ynadon mewn plwyf y bu Beca a'i merched yn ymweld ag ef, ddiddymu tri ar ddeg o'r pymtheg tollborth.

Nid oes dim syndod felly mai yn erbyn y tollbyrth y trowyd lliad a dial y ffermwyr bychain yn gyntaf. Yr oeddynt yn orthrwm arnynt bob munud o bob dydd, yn ordrethiant a wthid hyd yr eithaf olaf, a wasgai'r ffermwr bychan o bob ochr, ac a'i wynebai bron ble bynnag y trôl. Yr wyf wedi sôn nad oedd tollau'r *turn-pikes*, yn y rhannau cyfoethocaf o'r wlad, yn fawr o faich. Y mae'n rhaid wrth drethi, wedi'r cwbl, ac nid parados yw dywedyd bod y tollau'n arwydd o ffyniant cyhoeddus. Efallai y byddir yn talu'r tollbyrth yn Lloegr, ond ni fyddir yn talu'r doll ddinesig [l'octroi]; nid yw'r ffurf yn gwneud dim gwahaniaeth yn y bôn. Os yw trefn y *turn-pikes*, felly, yn wynebu trafferthion yng Nghymru nad yw'n eu hwynebu yn y siroedd eraill, y mae hynny yn gyntaf am ei bod yn fwy gorthrymus yno nag ym mhobman arall, ac yn ail am fod ffermwyr y wlad honno mewn cyflwr llawer gwaeth na ffermwyr Lloegr fel y cyfryw, ac i'w cymharu fwy neu lai â'r rhai yn Iwerddon.

très inférieure à celle des fermiers de l'Angleterre proprement dite, et à peu près sur la même ligne que ceux de l'Irlande.

La multiplicité des fermages et l'excessive concurrence pour la possession de la terre, voilà, monsieur, les principales causes de la misère des fermiers de l'Irlande et du pays de Galles. En Irlande, une grande part de la responsabilité de cet état de choses pèse sur le *landlord*, parce que, presque toujours absent de ses propriétés et résidant en Angleterre, il n'a aucune relation personnelle et immédiate avec ses fermiers; il exploite la terre comme une maison: il la loue à des entrepreneurs. C'est ainsi qu'on trouve en Irlande une classe intermédiaire entre le propriétaire et le fermier, une classe régulièrement constituée et connue sous le nom de *middlemen*. Pour une rente annuelle fixe, le *landlord* abandonne à un étranger, à un industriel, l'exploitation de sa terre; peu lui importe ce qu'elle devient et ce que deviennent les malheureux qui la cultivent : pourvu qu'au bout de l'an il touche sa rente, prélevée en Irlande et dépensée en Angleterre ou sur le continent, il ne s'inquiète pas du reste. Le *middleman*, de son côté, ne cherche qu'à exploiter le plus lucrativement possible la terre qui lui est livrée et à la mettre à la plus haute enchère. N'ayant dans la terre elle-même aucun intérêt permanent, il ne s'occupe qu'à lui faire produire immédiatement tout ce qu'elle peut donner, sans s'inquiéter de l'épuiser; et n'ayant aussi avec les fermiers que des relations éphémères, n'étant pour eux qu'un étranger, il les presse sans merci et sans remords, et quand il a terminé

Niferoedd mawr y ffermydd tenantiaethol a gormod o gystadleuaeth am feddiant tir, dyna, Syr, yw prif achosion tlodi ffermwyr Iwerddon a Chymru. Yn Iwerddon, y *landlord* sy'n gyfrifol i raddau helaeth am y sefyllfa hon, am nad oes ganddo ddim perthynas bersonol ac uniongyrchol â'i ffermwyr, ac yntau bron bob amser yn absennol o'i eiddo ac yn byw yn Lloegr; defnyddio'r tir y bydd fel pe tai'n dŷ a'i rentu i entrepreneuriaid. Dyna pam y ceir yn Iwerddon ddosbarth cyfryngol rhwng y perchennog a'r ffermwr, dosbarth sydd wedi'i sefydlu'n ffurfiol ac a adwaenir o dan yr enw *middlemen*. Am incwm blyneddol sefydlog, bydd y *landlord* yn gadael i'w dir gael ei ddefnyddio gan rywun dieithr, dyn busnes; nid oes ganddo fawr o wahaniaeth beth a ddaw ohono na beth a ddaw o'r anffodusion sy'n ei ffermio: ond iddo gael ei dâl ar ddiwedd y flwyddyn, tâl a godir yn Iwerddon ac a werir yn Lloegr neu ar y cyfandir, nid yw'n poeni am ddim byd arall. Ni fydd y *middleman*, o'i ran ef, ond yn ceisio elwa gymaint ag y bo modd o'r tir a drosglwyddir iddo a'i osod am y cynnig uchaf posib. Heb ddim diddordeb parhaol yn y tir ei hun, ni fydd yn ymdrafferthu ond am wneud iddo gynhyrchu'n syth gymaint ag y gall ei roi, heb boeni am ei ddi-hysbyddu; a chan nad oes ganddo yntau ychwaith ond perthnasau byrhoedlog â'r ffermwyr, fel rhywun sy'n ddim ond dieithryn iddynt, bydd yn rhoi pwysau arnynt heb na diolch na thrugaredd, a phan fydd wedi gorffen elwa, pan fydd wedi gwneud i'r tir ddwyn ei ffrwyth olaf ac i'r dyn ildio'i ddimai goch olaf, bydd yn terfynu'i brydles ac yn rhoi yn ôl i'r *landlord* diroedd dirywiedig a thenantiaid newynog.

son exploitation, quand il a fait rendre à la terre son dernier fruit et à l'homme sa dernière obole, il résilie son bail et rend au *landlord* des terres appauvries et des tenanciers affamés.

Je ne sache pas que jusqu'à présent le système des *middlemen* ait été introduit dans le pays de Galles; mais ce qu'il y a de commun entre ce pays et l'Irlande, c'est l'excessive division de la terre. Dans l'Angleterre proprement dite, dans le Suffolk, le Norfolk, le Lincolnshire, le Yorkshire, et aussi dans les comtés du sud, les fermiers ont généralement mille, deux mille ou trois mille acres de terre à la fois; il est très rare d'y en voir qui aient moins de deux cents acres. Dans le pays de Galles comme en Irlande, il n'y a que de petits fermiers. Chez ces deux populations pauvres et enracinées dans le sol, l'ambition de posséder une parcelle de terre est un besoin inné, invincible. Tout paysan veut être fermier; tout fils de fermier veut être ce qu'a été son père: alors on voit une ferme de vingt-cinq acres se diviser en quatre ou cinq parts, et successivement la détresse suivre la progression du morcellement de la terre. [...]

Voilà pourquoi l'impôt des barrières pèse sur le fermier du pays de Galles bien autrement que sur celui des comtés anglais. Cependant l'esprit de révolte ne s'est point circonscrit dans la classe des fermiers, il s'est répandu aussi dans la classe industrielle, et dans la population des mines et des forges, très nombreuse dans le pays de Galles. Les fermiers ont trouvé des auxiliaires tout prêts dans les masses d'ouvriers que la détérioration du commerce du

Nid wyf yn ymwybodol bod trefn y *middlemen* wedi cael ei chyflwyno hyd yn hyn yng Nghymru; ond yr hyn sydd gan y wlad honno'n gyffredin ag Iwerddon yw bod y tir wedi'i rannu'n ormodol. Yn Lloegr ei hun, yn Suffolk, Norfolk, Swydd Lincoln, Swydd Efrog, a hefyd yn siroedd y de, bydd gan ffermwyr fel arfer fil, dwy fil neu dair mil erw o dir yr un; anaml iawn y gwelir un â llai na dau gan erw. Yng Nghymru, fel yn Iwerddon, dim ond ffermwyr bychain sydd. Ymysg y ddwy boblogaeth dlawd hyn, sydd â'u gwreiddiau'n ddwfn yn y pridd, y mae'r uchelgaïs i fod yn berchen ar lain o dir yn awch anorchfygol yn y gwaed. Y mae pob gwerinwr am fod yn ffermwr; y mae pob mab fferm am ddilyn yn ôl troed ei dad: felly gwelwn fferm o bum erw ar hugain yn cael ei rhannu'n bedair neu bum rhan, a thlodi'n dilyn bob yn dipyn wrth i'r rhannu hwn ar y tir fynd yn ei flaen. [...]

Dyna pam bod taliadau'r tollbyrth yn pwyso ar y ffermwr yng Nghymru yn dra gwahanol i'r un yn siroedd Lloegr. Fodd bynnag, ni chyfyngwyd yr ysbryd o wrthryfel i ddosbarth y ffermwyr, lledaenodd hefyd i'r dosbarth diwydiannol, ac i boblogaeth y mwynloddfeydd, y pyllau glo a'r gweithfeydd haearn, sy'n boblogaeth niferus iawn yng Nghymru. Cafodd y ffermwyr gymorth parod iawn gan y lluoedd o weithwyr a oedd wedi'u gadael yn ddi-waith drwy ddirywiad y fasnach haearn. Dyma Loegr unwaith eto'n dioddef o'r gystadleuaeth ddilyffethair y bydd yn dod â hi i bob maes o ddiwydiant. O ran haearn, er enghraifft, nid diffyg marchnadoedd oedd y broblem, am fod gwledydd estron o hyd yn gorfod cydnabod yn hyn o beth safon uwch ei gweithgynhyrchu ac archebu ganddi; ond ar gyfer pob prynwr newydd a

fer avait laissés sans travail. L'Angleterre, ici encore, a subi la peine de cette concurrence effrénée qu'elle apporte dans toutes les branches de l'industrie. Pour le fer, par exemple, ce ne sont pas les marchés qui lui ont manqué, car les pays étrangers sont encore forcés de reconnaître sur ce point la supériorité de sa fabrication et de lui faire des commandes; mais, pour un acheteur nouveau qui se présentait, il surgissait tout à coup cinquante nouveaux vendeurs, et pour un seul marché vingt nouvelles usines. On a justement comparé ces luttes avides de la spéculation aux batailles qu'on voit dans les rues quand on jette au milieu de la foule des pièces d'argent. [...]

C'est parmi cette population inoccupée et sans ressources que Rebecca a trouvé de nouvelles recrues, et, en étendant le cercle de ses auxiliaires, elle a étendu aussi le cercle de ses griefs et de ses projets de réformes. Après avoir réclamé la suppression des barrières, les révoltés ont demandé l'abolition des taxes d'église (*church rates*) et de l'impôt fixe qui a remplacé la dîme. Puis, insensiblement, miss Rebecca s'est transformée en miss Walker, et la Bible a fait place à la charte. C'est dès ce moment, comme je vous le disais en commençant, que les rebeccaïtes ont perdu du terrain; tant qu'ils n'ont voulu réformer qu'un système d'octroi, on les a trouvés assez innocents, on était même porté à les prendre pour des opprimés; mais quand ils ont voulu se mêler de réformer l'église et la constitution, on a cessé de s'intéresser à leur cause.

ymddangosai, byddai hanner cant o werthwyr newydd yn dod i'r golwg yn sydyn, ac, ar gyfer un farchnad, ugain o ffatrïoedd newydd. Y mae'r brwydrau chwyrn hyn rhwng mentrau masnachol wedi cael eu cymharu'n ddigon dilys â'r ffrwgd a welir yn y stryd pan deflir darnau arian i ganol y dorf. [...]

Ymysg y boblogaeth hon a oedd yn segur a heb foddion y cafodd Beca recriwtiaid newydd, ac, wrth ehangu cylch ei chefnogwyr, ehangodd hefyd gwmpas ei chwynion a'i hagenda ddiwygio. Wedi mynnu diddymu'r tollbyrth, galwodd y gwrthryfelwyr am ddileu'r trethi eglwys (*church rates*) a'r dreth sefydlog a gymerodd le'r degwm. Felly, yn ddjarwybod, trôdd Miss Beca'n Miss Walker, ac fe ildiodd y Beibl ei le i'r siartr.⁵ O'r pryd hynny ymlaen, fel y soniais ar y dechrau, y bu i ddilynwyr Beca golli tir; tra mai dim ond trefn dollau yr oeddynt am ei diwygio, yr oeddid yn eu gweld yn eithaf diniwed, yr oedd pobl hyd yn oed yn cael eu perswadio eu bod dan orthrwm; ond pan geisiasant ymhel â diwygio'r eglwys a'r cyfansoddiad, fe gollwyd diddordeb yn eu hachos.

Yr hyn sy'n anorfod yn ymddangos ryfeddaf i ni yn Ffrainc, yw hyd yr amser y mae'r gwrthryfelwyr wedi cael mynd ymlaen heb wynebu dim cosb, peth sydd wedi'u hannog, yn ôl pob golwg, yn eu sbloetiau. Felly bu modd i ddilynwyr Beca, yn gwbl saff ac allan yn y caeau agored, godi tair colofn fwy na phum troedfedd ar hugain o uchder yn coffáu'u gweithredoedd, un yn dwyn yr enw Beca, un arall enw merch Beca, a'r drydedd enw Miss Cromwell. Gellir

5 [Mudiad y Siartr, a sefydlwyd ym 1838. Ei nod oedd diwygio'r drefn wleidyddol trwy wireddu chwe phwynt y 'siartr' o hawliau gwleidyddol a luniwyd gan y mudiad.]

Ce qui doit nous paraître, en France, le plus étrange, c'est l'impunité prolongée qui a semblé encourager les exploits des insurgés. Ainsi les rebeccaïtes ont pu tranquillement élever en plein champ, en commémoration de leurs faits et gestes, trois colonnes de plus de vingt-cinq pieds de hauteur, l'une portant le nom de Rebecca, une autre celui de la fille de Rebecca, et la troisième celui de miss Cromwell. Presque chaque jour on peut lire dans le journal le *Times* le compte rendu régulier de leurs *meetings*. Le *reporter* ou correspondant du *Times* s'est fait en Angleterre une véritable célébrité par la hardiesse, l'activité et l'intelligence qu'il a apportées dans l'exercice de ses fonctions. [...]

La morale de cette fable sera-t-elle suivie? Je l'ignore. S'il ne s'agissait, maintenant encore, que de supprimer quelques *turn-pikes* sur les routes, le remède serait facile. Mais, comme vous avez pu le voir, les nombreuses questions qui ont été soulevées à cette occasion ont donné à l'insurrection du pays de Galles une signification plus étendue. Je ne crois pas que ces troubles puissent avoir encore une longue durée; ils n'auront probablement pas plus de résultats que ceux dont les comtés manufacturiers de l'Angleterre furent l'année dernière le théâtre; cependant ces sortes d'éruptions qui éclatent si fréquemment sur la surface de la Grande-Bretagne, bien que passagères et en apparence peu dangereuses, n'en sont pas moins des symptômes d'un malaise intérieur et profond. On peut remédier à des griefs politiques avec des réformes; mais ce sont les maladies sociales qui engendrent les révolutions.

darllen bron bob dydd yn *The Times* gofnodion rheolaidd eu *meetings*. Y mae *reporter* neu ohebydd *The Times* wedi dod i fri gwirioneddol yn Lloegr am y beiddgarwch, y diwydrwydd a'r deallusrwydd a arferodd wrth gyflawni'i waith. [...]

A ddilynir moeswers y chwedl hon? Nis gwn. Pe na bai o hyd ond yn gwestiwn o ddiddymu rhai *turn-pikes* ar y ffyrdd, byddai'r ateb yn rhwydd. Ond, fel yr ydych wedi gweld, y mae'r materion niferus sydd wedi cael eu codi yn y cyddestun hwn wedi rhoi ystyr ehangach i'r gwrthryfel yng Nghymru. Ni chredaf y gall y trafferthion hyn barhau'n hir bellach; y mae'n debyg na fydd iddynt ddim mwy o ganlyniadau nag a fu i'r rhai a welwyd yn y siroedd gweithgynhyrchu yn Lloegr y llynedd; serch hynny y mae'r mathau hyn o helynt a fydd mor aml yn ffrwydro i'r arwyneb ym Mhrydain Fawr, er eu bod yn fyrhoedlog ac i bob golwg heb fod yn beryglus iawn, eto'n arwyddion o aflonyddwch mewnol, dwfn. Gellir ateb cwynion gwleidyddol drwy ddiwygiadau; ond anhwylderau cymdeithasol a fydd yn achosi chwyldroadau.

Dogfen 2

Léon Faucher, 'Études sur l'Angleterre: les classes inférieures', *Revue des Deux Mondes*, 11 (1845), tt. 40-53.

II. – CARMARTHEN

Les troubles du pays de Galles ont suivi de près ceux des districts manufacturiers. Vers le milieu de l'année 1843, au moment où l'attention de l'Angleterre était détournée et ses troupes occupées par les formidables démonstrations d'O'Connell, une espèce de jacquerie s'organisa dans la partie méridionale de la principauté, sur les côtes reculées qui font face à l'Irlande. Le fermier de la route de Carmarthen à Saint-Clare ayant établi, contre le vœu des magistrats locaux, une nouvelle barrière, une trentaine d'hommes barbouillés de noir, sous la conduite d'un chef déguisé en femme, que les siens nommaient Rébecca, vinrent la démolir en plein jour. Relevée plusieurs fois, la barrière fut aussi souvent détruite, et, la colère du peuple s'échauffant par la résistance, les bureaux de péage furent renversés en un instant sur toutes les routes dans le comté de Carmarthen, ainsi que dans les comtés limitrophes de Pembroke, de Glamorgan, de Brecon et de Radnor.

Le pays de Galles, contrée montueuse et d'un difficile accès, a servi long-temps de refuge aux bannis et aux proscrits de l'Angleterre; mais, depuis plusieurs

Cyfieithiad o Ddogfen 2

Léon Faucher, 'Efrydiau ar Loegr: y dosbarthiadau is', *Revue des Deux Mondes*, 11 (1845), tt. 40-53.

II. – CAERFYRDDIN

Daeth yr helyntion yng Nghymru yn fuan ar ôl y rhai yn yr ardaloedd gweithgynhyrchu. Tua chanol y flwyddyn 1843, pan oedd sylw Lloegr wedi'i dynnu a'i milwyr yn cael eu cadw'n brysur gan wrthdystiadau mawreddog O'Connell, codwyd rhyw fath o wrthryfel ymhlith y werin yn ne'r dywysogaeth, ar yr arfordiroedd anghysbell sy'n wynebu Iwerddon. Yr oedd y ffermwr ar y ffordd o Gaerfyrddin i Sanclêr wedi codi tollborth newydd, yn groes i ewylllys yr ynadon lleol, a daeth criw o ryw ddeg ar hugain o ddynion, a'u hwynebau wedi'u duo, dan arweiniad pennaeth a oedd wedi'i wisgo fel menyw ac a gâi ei alw'n Beca gan ei ddilynwyr, i'w dinistrio gefn dydd golau. Fe ailgodwyd y dollborth sawl gwaith a'i distrywio eto bob tro, ac, wrth i dymer y werin boethi gyda'r gwrthsafiad, cafodd y tollfythod eu dymchwel cyn pen dim ar yr holl ffyrdd yn Sir Gaerfyrddin, yn ogystal â siroedd cyfagos Penfro, Morgannwg, Brycheiniog a Maesyfed.

Bu Cymru, sy'n rhanbarth fynyddig, anhygyrch, am amser maith yn lloches i alltudion a herwyr Lloegr; ond, gan fod rhai canrifoedd wedi mynd heibio a'r dyswysogaeth yn mwynhau llonydd go esmwyth, gellid bod wedi credu'n

siècles que la principauté jouit d'un profond repos, on avait le droit de croire que les traditions de la révolte étaient oubliées, et que l'assimilation de cette province au royaume, commencée de bonne heure par les lois, avait été achevée par les mœurs. Eh bien! ces souvenirs sont encore présents à la mémoire des habitants, qui reprennent, comme s'ils ne l'avaient jamais interrompue, la vie d'aventures. Les exploits de Rébecca ont déjà leur légende; le goût du merveilleux donne une physionomie particulière aux expéditions nocturnes des Gallois, et une sorte de loyauté chevaleresque relève des épisodes qui semblaient devoir être le fait d'une bande de pillards.

Avant d'attaquer une barrière, Rébecca dénonçait les hostilités. Le garde était sommé de vider les lieux; on lui donnait le temps de mettre sa famille et son mobilier à l'abri. Malheur à lui, s'il n'obéissait pas! la bande, en arrivant, cernait la maison, battait le garde, brûlait les meubles, et l'œuvre de destruction commençait. Pendant que les uns, armés de pioches et de leviers, s'occupaient à démolir la barrière, les autres, placés en sentinelles sur la route, faisaient un feu roulant pour éloigner les curieux; puis, la barrière rasée, chacun tirait à travers champs, et la force armée survenant ne trouvait plus à qui s'en prendre.

Bientôt ce système de dévastation s'étendit aux *work-houses* ou maisons de charité, autre objet de l'animadversion publique. Les rébeccaïtes pénétrèrent dans la petite ville de Carmarthen, et ne laissèrent que des décombres à la place où s'élevait un de ces édifices que les Anglais eux-mêmes ont baptisés du

ddigon dilys fod y traddodiadau gwrthryfelgar wedi cael eu hanghofio, a bod y broses o gymathu'r dalaith hon i'r deyrnas, a ddechreuwyd yn gynnar drwy ddeddf, wedi cael ei chwblhau drwy foesau. Felly yn wir! Y mae'r atgofion hyn yn dal yn fyw ym meddwl y trigolion, sy'n ailgydio yn eu hanturiaethau fel pe na baent erioed wedi'u gadael heibio. Y mae gorchestion Beca eisoes yn chwedlonol; y mae blas hud a rhamant yn rhoi gwedd arbennig i gyrchoedd y Cymry liw nos, ac y mae rhyw deyrngarwch bonheddig yn dyrchafu hanesion nad ymddangosai fel arall yn ddim byd ond gweithredoedd gang o ysbeilwyr.

Cyn ymosod ar dollborth, byddai Beca'n cyhoeddi'r ymgyrch yn ei herbyn. Byddai'r ceidwad yn cael siars i ymadael â'r safle; byddai'n cael amser i roi'i deulu a'i eiddo symudol mewn rhywle diogel. Gwae iddo pe na bai'n ufuddhau! Byddai'r gang, pan gyrhaeddent, yn amgylchynu'r tŷ, yn rhoi curfa i'r ceidwad, yn llosgi'r dodrefn, a byddai'r dinistr yn dechrau. Tra byddai rhai, wedi'u harfogi â cheibiau a throsolion, yn mynd ati i ddinistrio'r dollborth, byddai eraill, a fyddai wedi'u gosod yn wylwyr ar y ffordd, yn saethu'n ddi-dor i gadw pobl chwilfrydig draw; wedyn, a'r dollborth wedi'i dymchwel, byddai pawb yn ffoi ar draws y caeau, a phan gyrhaeddai llw arfog ni fyddai neb ar ôl i ymosod arno.

Cyn pen hir, lledaenodd y system hon o ddinistr i gynnwys y *work-houses* neu'r elusendai, peth arall a oedd yn gas gan y cyhoedd. Daeth merched Beca i mewn i dref fach Caerfyrddin a gadael dim ond rhwbel ar eu hôl lle safai un o'r adeiladau hyn y mae'r Saeson eu hunain wedi rhoi'r enw

nom odieux de bastilles. Plus tard, les fermes furent attaquées; les propriétaires menacés émigrèrent en foule; Rébecca, étendant son ambition, s'érigea en censeur de la société et en redresseur des torts; la terreur régna dans la contrée.

L'organisation des rébeccaïtes était remarquable: ils n'avaient pas de chef, car Rébecca n'était qu'un rôle que chacun remplissait à son tour: ils ne levaient pas de drapeau, car c'était une protestation qu'ils entendaient faire, et non une révolte. Cependant le concert entre eux était universel et instantané, comme dans un pays insurgé contre ses conquérans; des feux allumés sur les hauteurs servaient de signaux télégraphiques; le cornet à bouquin ne cessait de retentir dans les bois; les rébeccaïtes s'exerçaient au maniement des armes et à la discipline militaire; ils tenaient des assemblées pendant la nuit, et des enfans portaient les lettres de convocation de ferme en ferme; un ensemble admirable présidait à tous leurs mouvemens, que protégeait d'ailleurs un invariable secret. Quand ce n'est pas la volonté souveraine d'un homme qui imprime cette unité d'impulsion, elle ne peut être le produit que du concours de la population tout entière.

L'Angleterre ne s'émut pas, au premier abord, des désordres dont le pays de Galles était le théâtre: comme on n'y apercevait aucun caractère politique, on laissa volontiers à la magistrature locale le soin de les réprimer. Ajoutez que les allures romanesques de Rébecca et de son lieutenant, miss Cromwell, devaient charmer les imaginations dans cette société blasée. Le peuple qui, courant

gwrthun *bastilles* iddynt.¹ Yn nes ymlaen, ymosodwyd ar y ffermydd; allfudodd y perchenogion a oedd dan fygythiad yn llw; gan ehangu cwmpas ei huchelgais ymsefydlodd Beca'n farnwr ar y gymdeithas ac yn unionwr camau; bu braw'n teyrnasu yn y tir.

Yr oedd trefn ryfeddol ar ferched Beca: nid oedd ganddynt bennaeth, am mai dim ond rôl oedd Beca a gymerai pob un yn ei dro: ni fyddent yn codi baner, am mai protest oedd eu bwriad, ac nid gwrthryfel. Eto, yr oeddynt yn medru gweithredu fel un a hynny ar unwaith, fel mewn gwlad sy'n gwrthryfela yn erbyn concwerwyr; byddai tanau a gynheuid ar fryniau'n gweithredu fel arwyddion telegraffig; byddai'r corneto byth a hefyd yn atseinio yn y coedwigoedd; byddai merched Beca'n ymarfer trin arfau a disgyblaeth filwrol; byddent yn cynnal cyfarfodydd liw nos, a byddai plant yn mynd â'r llythyrau'n galw pobl iddynt o'r naill fferm i'r llall; yr oedd cyd-drefniadaeth wych yn llywio'u holl symudiadau, a oedd, at hynny, yn cael eu diogelu gan gyfrinachedd bob amser. Onid ewyllys sofran dyn sy'n rhoi'r undod hwn o ran ysgogiad, dim ond cymorth y boblogaeth gyfan a all fod wedi'i gynhyrchu.

1 [Carchar ym Mharis a symbol o orthwm oedd y Bastille, a chydnabyddir bod yr ymosodiad arno gan dorf o bobl ar 14 Gorffennaf 1789 yn ddigwyddiad o bwys symbolaidd yn y Chwyldro Ffrengig. Fel y nodir yma, defnyddiwyd yr enw gan radicaliaid i ddisgrifio'r tlotai, yr adeiladau annynol ar gyfer cartrefu tlodion a sefydlwyd mewn plwyfi yng Nghymru a Lloegr o dan Deddf Newydd y Tlodion, 1834.]

après les émotions d'un autre âge, s'était donné, quelques années auparavant, le spectacle d'un tournoi, au château d'Eglintoun, battit des mains, croyant entendre un écho de Robin Hood ou d'Owen Glendwor. Les grands journaux de Londres mirent des correspondans aux trouses de la dame, et donnèrent tous les matins le récit de ses faits et gestes celui du *Times*, admis aux séances mystérieuses de ce parlement de paysans, intéressa le public à leurs plaintes. La curiosité fraya les voies à la sympathie.

Le gouvernement lui-même fut entraîné par l'exemple. Voyant la police battue ou désarmée, il avait envoyé des régimens de dragons, et avait publié des proclamations par lesquelles de fortes primes (depuis 50 liv. sterl. jusqu'à 500 liv. sterl.) étaient offertes à quiconque livrerait ou dénoncerait Rébecca; mais les dragons, constamment devancés ou évités par les insurgés, s'épuisèrent en marches et en contre-marches. L'argent n'ébranla pas la fidélité que les Gallois s'étaient jurée, et pas un traître ne se rencontra pour venir réclamer le prix du sang. Il fallut donc songer à des expéditions d'une autre nature. Un officier de la police judiciaire, M. Hall, dépêché sur les lieux, avait déjà constaté sommairement l'origine et le caractère du désordre. On donna plus de solennité à l'enquête, en la confiant à trois commissaires, parmi lesquels figurait un homme d'une grande expérience et d'une égale autorité, M. Frankland Lewis.

Ni phoenodd Lloegr, yn y lle cyntaf, am yr anhrefn a oedd i'w chael yng Nghymru: gan nad oedd yn cael ei gweld fel dim byd o natur wleidyddol, yr oeddid yn fodlon gadael i'r ynadon lleol ofalu am roi terfyn arni. Byddai ffyrdd rhamantaidd Beca a'i dirprwy, Miss Cromwell, hefyd wedi swyno dychmyg pobl yn y gymdeithas ddiidaro hon. Y genedl a oedd, rai blynyddoedd ynghynt, mewn ymgais i ddal cynnwrf oes a fu, wedi trefnu golygfa ysblennydd twrnamaint iddi'i hun yng nghastell Eglintoun, fe gurasant eu dwylo, a hwythau'n credu eu bod yn clywed atsain o Robin Hood neu Owain Glyndŵr.² Anfonodd papurau mawr Llundain ohebwy'r ar drywydd y foneddiges, ac adrodd hanes ei gweithredoedd bob bore. Enynnodd un *The Times*, a oedd wedi cael ei adael i mewn i gyfarfodydd dirgel y senedd werinol hon, ddiddordeb y cyhoedd yn eu cwynion.³ Braenarodd chwilfrydedd y tir ar gyfer cydymdeimlad.

Cafodd y llywodraeth ei hun ei harwain gan yr esiampl. A hwythau'n gweld yr heddlu wedi'i drechu neu'n ddiymadferth, yr oeddynt wedi anfon rhai catrodau o ddragwniaid, a chyhoeddi datganiadau'n cynnig gobrwyon sylweddol (o 50

2 [Cyfeiriad at Dwrnamaint Eglinton, a gynhaliwyd yn yr Alban ar 30 Awst 1839. Ymgais i efelychu'r cystadlu mawreddog rhwng marchogion y canoloesoedd er mwyn diddanu gwylwyr aristocrataidd oedd y digwyddiad hwn. Roedd y twrnamaint yn seiliedig ar agwedd Ramantaidd at y gorffennol ac fe dynnodd ar nofel hanesyddol Syr Walter Scott, *Ivanhoe* (1820), am beth o'i ysbrydoliaeth.]

3 [Thomas Campbell Foster (1812-82) oedd gohebydd dylanwadol *The Times* a anfonwyd i dde Cymru. Ysgrifennodd e adroddiadau oedd yn adlewyrchu'n ffafriol ar ferched Beca.]

Cette mesure, jointe à quelques concessions des propriétaires fonciers, calma presque aussitôt les troubles. Une population qui avait bravé et lassé la force publique céda d'elle-même dès que la presse et le pouvoir parurent prendre intérêt à son sort. L'agitation tendit à se régulariser, et les protestations armées firent place aux pétitions les plus pacifiques. Les Gallois, dans leur ignorance et dans leur confiance, supposaient que le gouvernement pouvait et voulait leur rendre justice, du moment où il s'enquerrait de leurs griefs.

Le pays de Galles, sous le rapport moral, se distingue honorablement des autres parties du royaume. Les douze comtés, les comtés les plus pauvres, sont ceux où l'on respecte le plus les personnes et les propriétés. Il s'y commet très peu de délits et de crimes; en 1842, pendant que l'on comptait, dans l'Angleterre proprement dite, un délinquant sur 489 habitants, et un délinquant sur 627 habitants en Écosse, le pays de Galles n'a présenté qu'un délinquant sur 1,368 habitants. Durant les troubles, lorsque Rébecca renversait les châteaux et démolissait les barrières, ses gens gardaient leurs mains pures et ne s'approprièrent rien de ce qu'ils avaient touché. Tout le temps que ces bandes ont parcouru nuitamment la contrée, l'on ne citerait pas un seul acte de pillage. Quel contraste avec les mœurs de la race anglo-saxonne, et comme le peuple de Galles doit sembler honnête à côté de la populace bien voisine pourtant qui a saccagé Bristol!

punt hyd at 500 punt) i unrhyw un a fradychai Beca neu a'i rhoddai yn nwylo'r gyfraith; ond gyda'r gwrthryfelwyr o hyd un cam ar y blaen iddynt neu'n llwyddo i'w hosgoi, dihysbyddodd y dragwniaid eu hegni wrth ymdeithio'r naill ffordd a'r llall. Ni siglodd arian ddim ar y teyrngarwch yr oedd y Cymry wedi'i dyngu, ac ni chafwyd yr un bradwr i hawlio'r gwaedbris. Bu'n rhaid felly feddwl am ymgyrch o fath gwahanol. Yr oedd ditectif o'r enw Mr Hall, a anfonwyd i'r fan, eisoes wedi canfod yn fras wreiddiau a natur yr anhrefn. Gwnaed yr ymchwiliad yn fwy ffurfiol, a'i roi yng ngofal tri uwcharolygydd, ac yn eu plith dyn profiadol ac awdurdodol iawn, Mr Frankland Lewis.⁴

Drwy gymryd y cam hwn, ynghyd â rhai consesiynau gan berchenogion y tir, tawelwyd yr helyntion bron yn syth. Bu i boblogaeth a oedd wedi herio a dihysbyddu grym cyhoeddus ildio ohoni'i hun cyn gynted ag yr ymddangosai fod y wasg a'r awdurdodau'n cymryd diddordeb yn eu ffawd. Bu tueddiad i'r ymgyrchu fynd yn fwy cyfreithlon, ac fe gafodd y protestiadau arfog eu disodli gan ddeisebu o'r math mwyaf heddychlon. Yr oedd y Cymry, fel yr oeddynt fwyaf anwybodus ac ymddiriedus, yn cymryd bod y llywodraeth yn gallu ac yn dymuno rhoi cyfiawnder iddynt, o'r pryd y dechreuodd ymholi i'w cwynion.

4 [Aelod Seneddol Toriadd ac arolygwr Deddf y Tlodion oedd Syr Thomas Frankland Lewis (1780-1855). Ef oedd cadeirydd ymchwiliad y llywodraeth i achosion terfysgoedd Beca ac fe argymhellodd ei adroddiad y dylid diwygio'r ymddiriedolaethau tyrpeg a reolai casglu arian am deithio ar hyd yr heolydd er mwyn eu gwneud yn llai orthymus.]

Pour qu'une population aussi amie de l'ordre se soit portée, avec toutes les apparences d'un mouvement unanime, à des excès que l'on peut considérer comme une révolte ouverte contre la société, il faut assurément qu'on lui ait rendu l'existence insupportable. C'est la conclusion qui se trouve exprimée avec une naïveté touchante dans l'apologue suivant qu'un fermier raconta, pour tout discours, devant une assemblée de paysans; car le peuple de Galles, comme tous les peuples enfans, donne volontiers à ses sentimens la forme de l'apologue:

« Un gentilhomme avait un très beau cheval, qu'il montait depuis des années et qui avait l'allure douce autant que le pied sûr. Un soir, en revenant chez lui, il fut fort étonné de voir que son cheval, au lieu de marcher paisiblement comme à l'ordinaire, s'efforçait tout le long du chemin de le jeter par-dessus la haie, et en effet, au moment où ils arrivaient, le cheval jeta son cavalier par-dessus la haie. Le cavalier se releva, entra chez lui, et appelant ses domestiques, il ordonna au groom de tirer sur le cheval et de le tuer; mais une vieille femme qui appartenait à la maison lui dit: « Ne tuez pas ce cheval, il y a peut-être quelque défaut dans la selle; autrement, votre monture ne vous aurait pas porté sans accident pendant tant d'années. Ne tuez donc pas ce cheval sans examen, et laissez-nous plutôt regarder s'il n'y a pas quelque chose qui aille de travers. » On examina le dos du cheval avant de l'abattre, et l'on y trouva deux larges blessures, une de chaque côté. La vieille femme dit aussitôt: « Vous le voyez,

O ran moesoldeb, y mae gwahaniaeth anrhydeddus i'w weld rhwng Cymru a rhannau eraill y deyrnas. Y deuddeg sir, y siroedd tlotaf, yw'r rhai lle ceir y parch mwyaf at bobl ac eiddo. Ychydig iawn o droseddau a gyflawnir yno; yn 1842, tra oedd un troseddwr i bob 489 o drigolion yn Lloegr fel y cyfryw, ac un troseddwr i bob 627 o drigolion yn yr Alban, dim ond un troseddwr i bob 1,368 o drigolion a gafwyd yng Nghymru. Yn ystod yr helyntion, pan oedd Becan dymchwel y plastai ac yn malu'r tollbyrth, cadwai'i dilynwyr eu dwylon lân, ac ni chymerent iddynt eu hunain ddim byd yr oeddynt wedi cyffwrdd ag ef. Ar hyd yr amser y bu'r gangiau hyn yn crwydro'r wlad liw nos, ni ellid pwyntio at ddim un achos o ysbeilio. Am wrthgyferbyniad â moesoldeb y Sais, a mor onest yr ymddengys y Cymry o'u cymharu â'r boblogaeth, sy'n byw'n agos iawn, serch hynny, a anrheithiodd Fryste!

I boblogaeth sydd mor hoff o gyfraith a threfn gael ei symbylu, a hynny i bob golwg yn unfrydol, i fynd i eithafion y gellir eu hystyried yn wrthryfel agored yn erbyn y gymdeithas, y mae'n rhaid bod bywyd wedi cael ei wneud yn annioddefol iddynt. Dyna'r casgliad a fynegir mewn ffordd deimladwy o ddiniwed yn y ddameg isod a adroddodd ffermwr, yn ôl pob sôn, o flaen cynulleidfa o werinwyr; am fod y Cymry, fel pob cenedl blentynaid, yn hoffi mynegi'u teimladau ar ffurf dameg:

'Yr oedd gan ŵr bonheddig geffyl hyfryd, yr oedd yn ei farchogaeth ers blynnyddoedd ac a oedd o natur fwynaid ac yn sad ar ei draed. Un noson, ac yntau'n dod adref, fe'i syfrdanwyd o gael bod ei geffyl, yn lle cerdded yn

vous auriez mal fait de tuer ce cheval; lorsque la selle était bonne et que rien ne le blessait, il vous portait sans accident; quelque défaut doit se trouver au coussin de la selle. La chair de son dos est déchirée jusqu'à l'os. » En examinant la selle, on y découvrit deux gros clous qui avaient fait ces blessures. Au lieu de tuer le cheval, on arrangea la selle, et le cheval, au lieu de renverser le cavalier, le porta désormais sans accident, aussi loin qu'il le put et aussi long-temps que celui-ci vécut.

Et maintenant, Rébecca a souffert jusqu'à ce que sa chair eût été déchirée et l'os mis à nu; mais à la fin elle a renversé le gentilhomme. Que les maîtres du sol s'entendent pour la guérison de ses blessures, pour redresser ce qui va de travers, pour réparer la selle, et ni eux ni Rébecca n'en souffriront à l'avenir.

Les gens du pays de Galles ne parlent pas toujours par apologues. Dans une de ces réunions dont le *Times* a publié en quelque sorte les procès-verbaux, un fermier s'écriait: « Le cœur du pays a été endurci par l'oppression. — Je consens, disait un autre, à être réduit à la pauvreté par la volonté de la Providence; mais je ne veux pas que ce soit par l'injustice des hommes. — On demande, ajoutait un troisième, comment il faut s'y prendre pour saisir Rébecca. On ferait tout aussi bien de se demander d'abord qui elle est. Quelques-uns prétendent que Rébecca est la mère de tous les fermiers; mais, pour dire la vérité, c'est la pauvreté qui est Rébecca (grands applaudissements); et ce qui entretient Rébecca, ce sont les abus. »

llonydd yn ei ffordd arferol, yn ymdrechu i'w daflu dros y clawdd yr holl ffordd, ac yn wir, wrth iddynt gyrraedd adref, fe daflodd y ceffyl ei farchog dros y clawdd. Cododd y marchog, aeth i mewn i'w dŷ, a chan alw ar ei weision, gorchmynnodd i'r gwas stabl saethu'r ceffyl; ond dyma hen wraig a berthynai i'r aelwyd yn dywedyd wrtho, "Peidiwch â lladd y ceffyl hwn, efallai bod rhywbeth o'i le ar y cyfrwy; fel arall, ni fyddai wedi mynd â chi ar ei gefn heb ddim trafferth am gymaint o flynyddoedd. Peidiwch felly â lladd y ceffyl hwn heb ei archwilio, a gadewch inni'n hytrach edrych i weld a oes rhywbeth o'i le." Fe edrychasant ar gefn y ceffyl cyn ei ddifa, a dyma ddarganfod dau glwyf mawr, un ar bob ochr. Dywedodd yr hen wraig yn syth, "Rydych yn gweld, byddech wedi gwneud camgymeriad wrth ladd y ceffyl hwn; pan oedd y cyfrwy'n iawn a dim byd yn ei frifo, 'roedd yn mynd â chi ar ei gefn heb ddim trafferth; mae'n rhaid bod rhywbeth o'i le ar banel y cyfrwy. Mae clwyfau hyd at yr asgwrn ar ei gefn." Wrth archwilio'r cyfrwy, dyma ddarganfod dwy hoelen fawr a oedd wedi gwneud y clwyfau hyn. Yn lle lladd y ceffyl, atgyweiriwyd y cyfrwy, ac yn lle taflu'r marchog bu'r ceffyl yn mynd ag ef ar ei gefn o hynny ymlaen yn ddidrafferth, mor bell ag y gallai ac am gyhyd ag y bu hwnnw fyw.

Ac yn awr, y mae Beca wedi dioddef hyd nes bod ei chnawd wedi'i glwyfo a'r asgwrn wedi'i ddinoethi; ond yn y pen draw y mae wedi taflu'r gŵr bonheddig. Boed i feistri'r tir ddod i gytundeb i iacháu'i chlwyfau, i gywiro'r hyn sydd o'i le, i atgyweirio'r cyfrwy, ac ni fyddant hwy na Beca'n dioddef yn y dyfodol.

Voilà les troubles du pays de Galles expliqués; on comprend maintenant pourquoi Rébecca était un jour ici et là un autre, pourquoi le premier venu pouvait remplir ces fonctions redoutables et s'ériger en vengeur du peuple, pourquoi enfin, au lieu d'être un chef de bande ou de parti, une personne en un mot, Rébecca n'était que le symbole, la personnification des opprimés se levant en courroux, le jour où ils avaient assez de leur misère; c'est la pauvreté qui était Rébecca.

L'excès de cette pauvreté a changé le caractère du peuple. Les Gallois étaient une race assez semblable aux montagnards de l'Écosse et gardant comme eux les traditions de la famille ainsi que les liens du clan, passionnés dans leurs attachements autant qu'acharnés dans leurs haines, et portant la reconnaissance à ce point, qu'un avocat de Carmarthen, qui donnait gratuitement des consultations aux pauvres, étant venu à mourir, la ville entière prit le deuil. On obtenait tout d'eux avec une parole conciliante; leur respect pour les maîtres du sol était sans bornes, et aucune circonstance n'avait fait brèche à leur docilité éprouvée. Aujourd'hui, la population se trouve divisée en deux camps, ceux qui possèdent et ceux qui travaillent. Les propriétaires sont considérés comme une classe à part, et comme tels on les déteste; le paysan passe à côté d'eux, sans porter comme autrefois la main à son chapeau.

On a comparé l'état du pays de Galles à celui de l'Irlande; il y a misère en effet et même oppression des deux côtés; mais les maux que le gouvernement anglais

Ni fydd y Cymry bob amser yn siarad drwy ddamhegion. Mewn un o'r cyfarfodydd y mae'r *Times* wedi cyhoeddi rhyw fath o gofnodion ohono, bu ffermwr yn gweiddi, 'Mae calon y wlad wedi caledu drwy orthrwm.' 'Fe dderbyniwn,' meddai un arall, 'fy mod yn mynd i dlodi drwy Ragluniaeth; ond nid drwy anghyfiawnder dynol.' 'Bydd pobl yn gofyn,' ychwanegodd un eto, 'sut mae dal Beca. Byddai cystal iddynt ofyn yn gyntaf pwy ydyw. Bydd rhai'n honni mai mam yr holl ffermwyr yw Beca; ond y gwir yw mai tlodi yw Beca (cymeradwyaeth uchel); a'r hyn sy'n cadw Beca i fynd yw bod pobl yn cael cam.'

Dyna esbonio'r trafferthion yng Nghymru; gellir deall yn awr pam bod Beca yn y fan hon un diwrnod ac yn y fan acw ddiwrnod arall, pam bod rhywun rhywun yn gallu cyflawni'r swyddogaethau aruthrol hyn a'i osod ei hun i fyny i ddial ar ran y werin bobl, pam mai dim ond y symbol oedd Beca yn y pen draw, ac nid pennaeth gang neu garfan, nid person mewn un gair; personoliad oedd hi o'r rhai dan orthrwm yn codi mewn dicter pan oeddynt wedi cael digon o'u cyflwr truenus. Tlodi oedd Beca.

Y mae dwysedd eithafol y tlodi hwn wedi newid cymeriad y genedl. Yr oedd y Cymry'n hil eithaf tebyg i Ucheldirwyr yr Alban, yn cadw fel hwythau draddodiadau teuluol a chysylltiadau â'r tylwyth, yn angerddol yn eu perthnasau cyfeillgar ac yn ffyrnig wrth gasáu, peth a welir wedi'i enghreifftio yn hanes cyfreithiwr o Gaerfyrddin, a roddai gyngor am ddim i'r tlodion; pan fu farw gwisgodd pawb yn y dref ddillad galar. Gellid cael rhywbeth

a infligés d'une main si libérale à l'Irlande étaient le fait d'un conquérant qui agissait de propos délibéré et en connaissance de cause. L'intention du pouvoir n'a été pour rien dans les souffrances du pays de Galles; cette contrée porte seulement la peine de la mauvaise administration qui la régit. On imaginerait difficilement à quel point le pays de Galles demeure inconnu à l'Angleterre, et l'Angleterre au pays de Galles. Il est tel comté gallois où les proclamations du gouvernement n'ont jamais été publiées, où l'on sait à peine le nom du souverain qui règne sur le royaume-uni. Les Anglais ignorent l'idiome qui se parle dans le pays de Galles, et les Gallois n'entendent pas l'anglais. Cette ignorance oppose à leur éducation des obstacles presque insurmontables, car le gallois est une langue sans livres, dans laquelle on ne peut apprendre ni les sciences, ni l'histoire, ni la religion, ni même les arts usuels et les secrets du travail, qui conserve les traditions et qui favorise par conséquent l'esprit de routine, mais qui ne saurait aujourd'hui servir d'instrument au progrès.

Sans doute la différence des races explique la différence persévérante des idiomes. Les Gallois appartiennent comme les Irlandais à la race celtique, et ils ont un égal éloignement pour le sang saxon. un des articles du programme de Rébecca est même dirigé spécialement contre l'emploi dans le pays de Galles des ouvriers et des surveillants anglais; mais les autres Celtes de l'empire, les Irlandais et les Écossais, quoique soumis plus tard, ont adopté bien plus complètement la langue de la race victorieuse. Dans les *highlands* de l'Écosse,

ganddynt â gair cymodlon; yr oedd eu parch at feistri'r tir yn ddi-ben-draw, ac nid oedd dim wedi gwneud tolch yn eu natur ddibynadwy o hydrin. Heddiw, y mae'r boblogaeth wedi'i rhannu'n ddwy garfan, y rhai a berchenoga a'r rhai a weithia. Gwelir y perchenogion yn ddosbarth ar wahân, ac fel y cyfryw fe'u caseir; bydd y gwerinwr yn cerdded heibio iddynt, heb gyffwrdd â'i gap fel y byddid ers llawer dydd.

Y mae cyflwr Cymru wedi cael ei gymharu ag un Iwerddon; yn wir, y mae tlodi dwys a hyd yn oed gorthrwm i'w cael yn y ddwy wlad; ond yr oedd y niwed mor helaeth yr oedd llywodraeth Lloegr yn ei wneud i Iwerddon yn weithred fwriadol gan goncwerwr a wyddai beth yr oedd yn ei wneud. Nid yw bwriad y sawl sydd mewn grym wedi bod â dim rhan yn nioddefaint Cymru; dim ond talu'r pris y mae'r rhanbarth honno am gael ei gweinyddu'n wael. Y mae'n anodd dychmygu mor ddieithr yw Cymru i Loegr o hyd, a Lloegr hithau i Gymru. Y mae siroedd i'w cael yng Nghymru lle na chyhoeddwyd datganiadau'r llywodraeth erioed a lle mai prin y gwyddys enw brenhines y Deyrnas Unedig. Nid yw'r Saeson yn medru'r iaith a siaredir yng Nghymru, ac nid yw'r Cymry'n deall Saesneg. Y mae'r anwybodaeth hon yn gosod rhwystrau sydd bron yn anorchfygol yn ffordd eu haddysg, gan mai iaith heb lyfrau yw'r Gymraeg, na ellir dysgu na'r gwyddorau, na hanes, na chrefydd, na hyd yn oed y celfyddydau cyffredin a thechnegau gwaith ynddi, iaith sy'n cadw'r traddodiadau ac sydd o ganlyniad yn ffafrio ysbryd o drefn sefydlog, ond na ellir ei defnyddio i symud ymlaen yn yr oes hon.

il n'y a plus que les vieillards qui parlent l'idiome de Rob Roy, et l'anglais est d'un usage vulgaire en Irlande, jusque dans les solitudes du Connaught. Dans le pays de Galles, plus de la moitié des habitans parlent une langue qui leur est propre; les enfans même qui demandent l'aumône sur les routes ne savent que ces deux mots d'anglais « half a penny, sir. » Les Gallois gardent cette ignorance incommode jusque dans les villes de l'Angleterre; Liverpool renferme plus de vingt chapelles où l'on prêche en langue gaélique, et où le même idiome est seul employé dans le service divin. L'intérêt cependant commence à prévaloir sur l'aversion. Les Gallois comprennent que la connaissance de l'anglais peut devenir pour eux une ressource; ils le considèrent, dit un témoin interrogé dans l'enquête, « comme la langue de l'avancement, » comme un moyen de faire leur chemin dans le monde; aussi les écoles de paroisse sont-elles désertes, quand on n'y enseigne que le gaélique; l'enseignement de l'anglais est la seule chose qui décide les parons à y envoyer leurs enfans. Quel parti ne tirerait pas de cette disposition un gouvernement qui dirigerait la sollicitude des pouvoirs publics vers l'éducation du peuple!

Au rebours de l'Écosse, où l'individualité nationale s'efface tous les jours, bien que cette contrée jouisse encore d'une sorte d'individualité politique, le pays de Galles, qui n'a pas une existence politique distincte de celle de l'Angleterre, a conservé néanmoins son caractère original: la principauté est encore une nation. On a traité les Gallois comme des Anglais, et ils sont tout autre chose;

Diau mai'r gwahaniaeth rhwng y ddwy hil sy'n esbonio parhad y gwahaniaeth ieithyddol. Y mae'r Cymry fel y Gwyddelod yn perthyn i'r hil Geltaidd, ac y maent yr un mor bell o waed y Sais. Y mae un o erthyglau rhaglen Beca hyd yn oed yn gwrthwynebu'n benodol ddefnyddio Saeson fel gweithwyr a goruchwylwyr yng Nghymru; ond bu i Geltaid eraill yr ymerodraeth, y Gwyddelod a'r Albanwyr, er eu bod wedi cael eu goresgyn yn ddiweddarach, fabwysiadu iaith y concwerwr dipyn yn fwy trylwyr. Yn Ucheldiroedd yr Alban, dim ond hen bobl sy'n siarad iaith Rob Roy bellach,⁵ ac y mae'r Saesneg yn cael ei siarad gan y werin yn Iwerddon, hyd yn oed yn nhiroedd anghysbell Connaught. Yng Nghymru, y mae mwy na hanner y trigolion yn siarad eu hiaith eu hunain; nid yw hyd yn oed y plant sy'n cardota ar hyd y ffyrdd yn gwybod ond cwpl o eiriau o Saesneg, sef '*half a penny, sir*'. Bydd y Cymry'n glynu at yr anwybodaeth anghyfleus hon hyd yn oed yn nhrefi Lloegr; y mae dros ugain capel yn Lerpwl lle pregethir yn yr Aeleg, a lle mai dim ond yr iaith honno a ddefnyddir yn y gwasanaeth. Serch hynny, y mae hunan-les yn dechrau mynd yn drech nag anhoffter. Y mae'r Cymry'n deall bod medru'r Saesneg yn gallu bod o fantais iddynt; y maent yn edrych arni, meddai tyst a holwyd yn ystod yr ymchwil, 'fel iaith dod ymlaen yn y byd,' fel modd i wella'u stad; felly bydd yr ysgolion plwyf yn wag pan na ddysgir ynddynt ond y Gymraeg; dim ond dysgu'r Saesneg sy'n gwneud i rieni anfon eu plant yno.

5 [Cyfeiriad at gymeriad yn un o nofelau hanesyddol Syr Walter Scott, Rob Roy MacGregor, yw hwn. Iaith Rob Roy yw Gaeleg. Cyhoeddwyd *Rob Roy* ym 1817.]

leur état légal ne répond pas à leur état réel, Les Irlandais se plaignent et ont le droit de se plaindre de ce que, en les faisant entrer dans l'union britannique, on ne les y a pas admis sur le pied d'une complète égalité. Les Gallois pourraient articuler la plainte contraire, car ils souffrent principalement de l'assimilation que l'Angleterre a tenté d'établir.

Jusqu'aux premières années du XVIIe siècle, la coutume du pays de Galles admettait le partage égal des héritages, qui avait amené une extrême division dans la propriété. La petite propriété convient à cette contrée semée de montagnes, sillonnée par les rivières et les torrens, et où de vastes espaces stériles séparent les terrains cultivés. Elle n'est pas moins en rapport avec la rareté des capitaux et avec la médiocrité des fortunes. Il a donc fallu faire violence aux mœurs des Gallois pour introduire dans leurs usages le droit d'aînesse, cette loi aristocratique de l'Angleterre, et pour accumuler par suite les terres dans un petit nombre de mains; mais quand il ne leur e plus été permis de posséder en qualité de propriétaires, ils ont cherché du moins à occuper le sol comme fermiers. De là vient qu'au rebours de l'Angleterre, où un fermier exploite souvent jusqu'à 2,000 acres, le pays de Galles est divisé en une multitude de petites fermes qui n'ont pas quelquefois plus de 25 acres d'étendue. De là aussi le prix élevé de la rente que paie le sol, la concurrence faisant monter le taux du fermage bien au-dessus du bénéfice que le cultivateur peut légitimement espérer.

Pa blaid na chymerai sefyllfa o'r fath yn sail i lywodraeth a fyddai'n cyfeirio sylw'r awdurdodau cyhoeddus at addysg y werin!

Yn wahanol i'r Alban, lle mae'r cymeriad cenedlaethol yn edwino bob dydd, er bod y rhanbarth honno'n dal i feddu ar rywfaint o hunaniaeth wleidyddol unigol, y mae Cymru, sydd heb fodolaeth wleidyddol ar wahân i Loegr, wedi cadw ei chymeriad gwreiddiol serch hynny: y mae'r dywysogaeth yn genedl o hyd. Y mae'r Cymry wedi cael eu trin fel Saeson, ac y maent yn bobl gwbl wahanol; nid yw eu statws cyfreithiol yn cyfateb i'w statws gwirioneddol. Bydd y Gwyddelod yn cwyno, ac y mae ganddynt hawl i gwyno, na chawsant eu derbyn, wrth ddod â hwy i mewn i'r undeb Brydeinig, ar sail cyfartaledd llwyr. Gallai'r Cymry gwyno i'r gwrthwyneb, am eu bod hwy'n dioddef yn bennaf o'r cymathiad y mae Lloegr wedi ceisio'i gyflawni.

Hyd at flynyddoedd cynnar yr 17eg ganrif, caniatâi arferion Cymru fod etifeddiaeth yn cael ei rhannu'n gyfartal, peth a oedd wedi arwain at rannu eiddo i raddau eithafol. Y mae meddiannau bach yn addas i'r rhanbarth hon sy'n frith o fynyddoedd, ac afonydd a ffrydiau'n mynd bob ffordd ar ei thraws, a lle mae gwacterau diffaith enfawr i'w cael rhwng yr ardaloedd o dir amaeth. Y mae'n gweddu hefyd i brinder cyfalaf a chyfoeth pitw. Bu'n rhaid, felly, sathru ar foesau a defodau'r Cymry i gyflwyno i arfer gwlad hawl y cyntafanedig, cyfraith boneddigion Lloegr, ac i grynhoi'r tir o ganlyniad ym meddiant nifer fechan o bobl; ond pan na chaent feddiannu'r tir fel perchenogion fwyach, ceisiasant o leiaf ei feddiannu fel ffermwyr. Dyna sy'n peri bod Cymru, yn

Le sol est généralement mauvais dans le pays de Galles, il ne produit que de l'avoine ou de l'orge. Cultivé d'ailleurs comme il l'est, presque sans engrais et avec une charrue qui gratte plutôt qu'elle ne laboure, au lieu de s'améliorer, il s'appauvrit tous les ans. On cite des endroits où les fermiers ont récolté des céréales quatorze années de suite, au risque de rendre la terre absolument rebelle à toute espèce de production. Comment en pourrait-il être autrement? Le propriétaire afferme ses domaines à l'enchère et sans bail: le cultivateur qui promet le fermage le plus élevé est mis aussitôt en possession; mais on ne lui donne aucune garantie, et comme on peut toujours l'évincer en l'avertissant six mois à l'avance, il n'a garde de risquer son argent, s'il en a, dans des améliorations dont un autre serait peut-être appelé à recueillir le fruit. Il cultive donc, non pas comme un fermier, mais comme un manœuvre, travaillant rudement et vivant de peu, versant abondamment sur les champs la sueur de son front, mais n'y apportant rien de plus.

Dans une contrée où la terre ne rend que des produits médiocres et où tout le bénéfice de la production est absorbé par le propriétaire, la misère doit être commune. Pour trouver à vivre, les petits fermiers sont obligés de voiturier des charbons ou de la chaux, et de louer leurs services en qualité de journaliers. Leur nourriture est grossière et à peine suffisante: du pain d'orge, de la bouillie d'avoine, du fromage, du lait, et rarement du porc. Les chaumières, blanchies à la chaux, paraissent généralement salubres,

wahanol i Loegr, lle bydd ffermwr yn aml yn amaethu cymaint â 2,000 erw, wedi'i rhannu'n fyrdd o ffermydd bychain nad oes iddynt weithiau ddim mwy na 25 erw o arwynebedd. Dyna hefyd yw achos pris uchel yr incwm a geir gan y tir, gan fod cystadleuaeth yn codi cyfradd rhent y ffermydd ymhell y tu hwnt i'r elw y gall y ffermwr yn rhesymol obeithio'i wneud.

Y mae'r pridd yng Nghymru yn wael at ei gilydd, dim ond ceirch neu haidd a gynhyrcha. Ac yntau, at hynny, yn cael ei drin fel y bydd, heb ddim gwrtaith, bron iawn, a chydag aradr sy'n crafu fwy nag aredig, dirywio y bydd bob blwyddyn yn hytrach na gwella. Yn ôl y sôn y mae lleoedd i'w cael lle mae'r ffermwyr wedi codi cnydau grawn bedair blynedd ar ddeg yn olynol, a mentro felly y bydd y tir yn pallu cynhyrchu dim byd o gwbl. Sut y gallai fod fel arall? Bydd y perchennog yn gosod ei diroedd drwy arwerthiant a heb brydles: bydd y ffermwr sy'n addo'r rhent uchaf yn cael meddiant yn syth; ond ni roddir dim gwarant iddo, a chan y gall bob amser gael ei ddadfeddiannu gyda chwe mis o rybudd, bydd yn ofalus i beidio â mentro'i arian, os oes peth ganddo, i wneud gwelliannau y gallai rhywun arall gael ei alw i mewn i gael y budd ohonynt. Bydd yn ffermio felly, nid fel amaethwr, ond fel labrwr, gan weithio'n galed ofnadwy a chan fyw ar ychydig, ac yntau'n arllwys digonedd o chwys ei wyneb ar y caeau, ond dim byd arall.

Mewn rhanbarth lle mai dim ond cynnyrch pitw a geir gan y tir a lle yr â'r holl elw o'r cynhyrchiant i bocedi'r perchennog, y mae tlodi'n rhwym o fod yn gyffredin. I ennill bywoliaeth, y mae'r ffermwyr bychain yn gorfod cludo glo

en dépit de leurs dimensions étroites; mais on en visite souvent plusieurs sans y apercevoir un morceau de pain, et bien des fermiers n'envoient pas leurs enfans à l'école, faute de vêtemens décens pour les couvrir. Que dire des huttes qu'habitent les simples journaliers? « J'entrai, écrit un rédacteur du *Times*, dans des chaumières le long de la route, afin de me rendre compte de la condition du peuple; elles sont construites en terre, le sol en est fangeux et plein de trous. On n'y voit ni chaises ni tables; elles sont à moitié remplies de mottes de tourbe empilées dans tous les coins. Il n'y a pas d'autre ameublement qu'un mauvais bois de lit et une marmite; point de lit, un peu de paille en tient lieu, et pour couvertures ils ont des haillons. Un feu de tourbe remplit la chaumière de fumée, et attire les enfans qui viennent s'accroupir autour de l'âtre. Toutes les chaumières se ressemblent; je n'ai vu, dans aucune partie de l'Angleterre, une aussi abjecte pauvreté. »

Les journaliers ne reçoivent pour salaire que 9 à 10 *pence* (92 c. à 1 fr. 03 c.) par jour en été, et 6 *pence* (61 c.) en hiver; mais ils ont du moins la faculté de quitter le travail des champs pour celui des mines, qui est florissant dans le pays de Galles, et que fécondent les capitaux de l'Angleterre. Les fermiers, au contraire, espèces d'immeubles par destination, ne peuvent pas émigrer, ni chercher fortune dans une autre industrie. C'est la classe la plus à plaindre, car les charges dont le capitaliste prend ailleurs sa part pèsent ici uniquement sur le travail, et le fermier du pays de Galles, de déchéance en déchéance,

neu galch yn eu certi, a rhoi'u gwasanaethau ar log fel labrwywr wrth y dydd. Y mae eu bwyd yn blaen a phrin y mae'n ddigonol: bara haid, uwd, caws, llaeth, ac yn achlysurol cig moch. Y mae'r bythynnod, sydd wedi'u gwyngalchu, yn ymddangos yn ddigon iach i fyw ynddynt at ei gilydd, er mor fach ydynt; ond bydd rhywun yn aml yn ymweld â sawl un heb weld yr un tamaid o fara yno, ac y mae llawer o ffermwyr na fyddant yn anfon eu plant i'r ysgol, a hwythau heb ddillad digonol i'w rhoi amdanynt. Beth sydd i'w ddywedyd am y cytiau lle mae'r labrwywr syml yn byw? 'Euthum i mewn,' ysgrifennodd golygydd *The Times*, 'i rai bythynnod ar hyd y ffordd, i gael gweld cyflwr y bobl; y maent wedi'u gwneud o bridd, sy'n mynd yn llaid ar y llawr, a hwnnw'n llawn tyllau. Nid oes yno na chadeiriau na byrddau i'w gweld; y mae hanner y lle wedi'i lenwi â thywarch mawn yn deisi ym mhob cornel. Yr unig gelfi yw ffrâm wely ddigon tila a chrochan i wneud bwyd; dim gwely, y mae ychydig o wair yn gwneud y tro yn ei le, a rhyw garpiâu'n flancedi iddynt. Y mae tân mawn yn llenwi'r bwthyn â mwg, ac yn denu'r plant sy'n dod i gyrtydu o amgylch yr aelwyd. Y mae'r bythynnod i gyd yr un fath; ni welais, yn yr un rhan o Loegr, dlodi mor druenus.'

Ni fydd y labrwywr wrth y dydd yn cael ond rhwng 9 a 10 ceiniog (rhwng 92 centime ac 1 ffranc 03 centime) y dydd yn gyflog yn yr haf, a 6 cheiniog (61 centime) yn y gaeaf; ond y maent yn rhydd o leiaf i ddewis gadael eu gwaith yn y meysydd am waith y pyllau glo neu'r mwyngloddfeydd, sy'n ffynnu yng Nghymru, ac yn cael ei borthi gan gyfalaf Lloegr. Y mae'r ffermwyr, ar y llaw

en est venu à n'avoir pas d'autre capital que la vigueur de ses bras. Ainsi, les grands vivent littéralement de la ruine des petits; chaque année de fermage coûte au fermier une faillite. Une classe moyenne ne peut pas se former dans les campagnes, car, à chaque effort que fait le pauvre pour s'élever, il retombe bientôt au-dessous du point d'où il était parti. Cet éternel servage des Gallois a ému les commissaires du gouvernement, qui, n'osant pas invoquer l'intervention de la loi, en appellent du moins à la prévoyance et à l'humanité des propriétaires fonciers.

Les seules réformes que l'on ait tentées dans le pays de Galles ont tourné au détriment des populations. La loi du 13 août 1836, qui commua les dîmes, impôt variable de sa nature, en une rente fixe, rente payable en grains, mais qui s'évalue en argent au cours moyen des mercuriales, a été bien accueillie en Angleterre, où elle faisait cesser des procès sans terme et des difficultés infinies; mais on a eu le tort, en l'appliquant aux douze comtés gallois, de ne pas l'accommoder aux habitudes locales, et l'on a commis la faute encore plus grave de prendre pour base des évaluations des prix qui n'étaient pas ceux de la contrée. Il en résulte que la somme fixe à payer se trouve, dans la plupart des cas, beaucoup plus élevée que ne l'était auparavant la moyenne des dîmes. Les fermiers demandent donc à les payer en nature, comme par le passé, alléguant que cet impôt, au lieu de ressortir au dixième, leur enlève souvent le sixième du revenu. Ajoutez qu'une partie seulement des dîmes étant consacrée aux

arall, fel rhyw fath o gelfi sefydlog, yn methu allfudo, na cheisio'u ffortiwn mewn diwydiant arall. Hwylt-hwylt yw'r dosbarth mwyaf truenus ei gyflwr, gan fod y beichiau y bydd y cyfalafwr yn ysgwyddo ei gyfran ohonynt mewn cyd-destunau eraill yn pwysu'n gyfan gwbl ar y gwaith yn y fan hon, ac y mae ffermwyr Cymru, gan fynd o'r naill ddirywiad i'r llall, wedi cyrraedd sefyllfa lle nad oes ganddynt ddim moddion ond nerth bôn braich. Felly, y mae'r mawrion yn byw yn llythrennol ar chwalfa ariannol y bobl gyffredin; y mae pob blwyddyn o rent fferm yn costio methdaliad i'r ffermwr. Ni all dosbarth canol ddod i fodolaeth yng nghefn gwlad, gan y bydd y dyn tlawd, bob tro y cais wella'i gyflwr, yn disgyn yn ôl yn fuan yn is nag yr oedd yn y lle cyntaf. Y mae'r taegwasanaeth diddiwedd hwn gan y Cymry wedi ysgogi ymateb gan gomisiynwyr y llywodraeth, a hwythau, er nad ydynt yn mentro galw am ymyrraeth y gyfraith, o leiaf yn apelio at drugaredd perchenogion y tir a'u gallu i edrych tua'r dyfodol.

Y mae'r unig ymdrechion at ddiwygiadau yng Nghymru wedi bod er afles y boblogaeth yn y diwedd. O ran y ddeddf a basiwyd ar 13 Awst 1836, yn newid y degwm, a oedd yn dreth symudol, yn dâl sefydlog, yn daladwy mewn grawn, ond yn cael ei brisio mewn arian ar gyfradd cyfartalog y rhestrau o brisiau'r farchnad, fe gafodd groeso yn Lloegr, lle y rhoddai ddiwedd ar achosion cyfreithiol tragywydd ac anawsterau di-rif; ond fe wnaed y camgymeriad, wrth ei rhoi mewn grym yn neuddeg sir Cymru, o beidio â'i haddasu at arferion lleol, ac, yn fwy difrifol byth, o seilio'r prisiannau ar werthoedd nad

besoins du culte, et le reste devenant l'apanage des propriétaires fonciers, la destination de cet impôt ne peut plus le protéger contre les réclamations qu'il a soulevées; mais fût-il exclusivement réservé à l'église anglicane, les Gallois ne s'exécuteraient pas de meilleure grace, attendu qu'ils professent en majorité des cultes dissidens. L'antipathie que fait naître la différence des races s'augmente ainsi par la différence des religions.

La nouvelle loi des pauvres, cette réforme qui, à défaut d'autres résultats, avait introduit une grande économie dans l'administration des secours publics en Angleterre, devait produire et a produit l'effet contraire dans les districts ruraux du pays de Galles. Là, sous le régime de l'ancien système, la taxe des pauvres était le plus souvent payée en nature: le fermier donnait des grains, du beurre ou tout autre produit agricole, que l'administrateur de la paroisse (*overseer*) distribuait ensuite aux pauvres, à la place d'une subvention en argent. Ceux-ci pouvaient en souffrir dans quelques circonstances; mais le partage qui s'opérait ainsi entre ceux qui possédaient et ceux qui ne possédaient pas avait un caractère plus fraternel. La paroisse était une famille dont les libéralités, ne s'adressant qu'aux besoins réels, les soulageaient sans engendrer ni encourager la misère.

Le système actuel, rendant impératif le paiement de la taxe en argent, aggrave par cela même le poids de cet impôt; comme il exige en outre la construction de bâtimens considérables pour les dépôts de mendicité et le salaire d'un état-

oeddynt yn rhai cyfredol yn y rhanbarth. O ganlyniad y mae'r swm sefydlog sydd i'w dalu yn uwch o lawer, fynychaf, nag yr oedd cyfartaledd y degwm gynt. Bydd y ffermwyr, felly, yn gofyn am ei dalu mewn cynnyrch, fel o'r blaen, gan ddadlau bod y dreth hon, yn hytrach na bod yn ddegfed ran o'u hincwm, yn mynd yn aml â chweched ran ohono. At hynny, gan mai dim ond rhan o'r degwm a neilltuir at ofynion crefyddol, a pherchenogion y tir yn hawlio'r gweddill, ni all pwrpas y dreth hon ei hamddiffyn fwyach rhag y brotest y mae wedi'i hennyn; ond hyd yn oed pe tai'n cael ei neilltuo ar gyfer yr Eglwys Anglicanaidd yn unig, ni fyddai'r Cymry'n ddim mwy bodlon talu, o ystyried bod y rhan fwyaf ohonynt yn Anghydffurfwyr. Y mae'r elyniaeth sy'n deillio o'r gwahaniaeth rhwng y ddwy hil yn cael ei dwysáu felly gan y gwahaniaeth mewn crefydd.

Yr oedd deddf newydd y tlodion, y diwygiad hwnnw a oedd, yn niffyg unrhyw ganlyniadau eraill, wedi cyflwyno economi fawr mewn gweinyddu cymorth cyhoeddus yn Lloegr, yn rhwym o gael effaith i'r gwrthwyneb yng nghefn gwlad Cymru, a dyna a wnaeth. Yno, o dan yr hen drefn, byddid fynychaf yn talu treth y tlodion mewn cynnyrch: byddai'r ffermwr yn rhoi grawn, ymenyn neu unrhyw fath arall o gynnyrch amaethyddol, y byddai gweinyddwr y plwyf (*overseer*) yn ei ddosbarthu wedyn ymlith y tlodion, yn lle cymhorthdal mewn arian. Gallai'r rhain ddioddef o ganlyniad i hyn o dan rai amgylchiadau; ond yr oedd cymeriad mwy brawdgarol i'r rhannu a oedd ar waith felly rhwng y rhai yr oedd ganddynt a'r rhai nad oedd ganddynt. Yr oedd y plwyf yn deulu

major administratif, les dépenses des paroisses pour l'entretien des indigens devaient nécessairement s'accroître. En fait, il en coûte aujourd'hui 10 à 15 pour 100 de plus qu'en 1838; dans quelques paroisses, le nombre des pauvres de tout âge a doublé, et celui des pauvres valides a triplé. Le dépôt de mendicité de Carmarthen, qui ne renfermait que 91 indigens en 1839, en comptait déjà 327 en 1843; celui de Llannelly était remonté de 28 à 204, et celui de Cardiff, de 127 à 395.

En augmentant la misère dans le pays de Galles, la loi des pauvres a porté encore une grave atteinte à la moralité des habitants. On sait qu'aux termes de la vieille législation des paroisses, toute fille mère qui se disait enceinte des œuvres d'un homme était crue sur parole, et que le père putatif, si mieux il n'aimait épouser la mère, était tenu de fournir des alimens à l'enfant; en cas de résistance ou de refus, les magistrats pouvaient ordonner la contrainte par corps. Cette coutume avait donné lieu à des abus inimaginables; les jeunes filles, spéculant sur la protection dont la loi couvrait leurs désordres, se livraient au premier venu, dans l'espoir d'obtenir, à défaut du mariage, une pension alimentaire; les plus éhontées trafiquaient même de ce pouvoir de dénonciation, et levaient des contributions sur les jeunes gens en les menaçant, pour le cas où ils ne se rachèteraient pas du péril, de les désigner aux magistrats. En réprimant le scandale, la loi de 1835 n'a pas dérogé au principe des législations d'origine germanique qui admettent la recherche de la paternité; mais elle a décidé,

yr oedd ei haelioni, a gyfeirid at anghenion gwirioneddol yn unig, yn lliniaru'r anghenion hynny heb achosi na hybu tlodi.

Y mae'r drefn bresennol, sy'n ei gwneud yn orfodol talu mewn arian, yn ychwanegu, drwy hynny'n union, at faich y dreth hon; gan ei bod, at hynny, yn gofyn codi adeiladau sylweddol ar gyfer y tlotai a chyflog staff gweinyddol, yr oedd gwariant gan y plwyfi i gynnal y tlodion yn rhwym o gynyddu. Yn wir, y mae'n costio 10 i 15 y cant yn fwy heddiw nag yn 1838; mewn rhai plwyfi, y mae nifer y tlodion o bob oed wedi dyblu, a nifer y tlodion cydnerth wedi treblu. Yr oedd tloty Caerfyrddin, nad oedd ynddo ond 91 o dlodion yn 1839, yn dal 327 erbyn 1843; yr oedd yr un yn Llanelli wedi cynyddu o 28 i 204, a'r un yng Nghaerdydd, o 127 i 395.

Drwy gynyddu tlodi yng Nghymru, trawodd deddf y tlodion ergyd drom hefyd yn erbyn moesau'r boblogaeth. Gwyddom y byddid, o dan hen ddeddfwriaeth y plwyfi, yn cymryd gair unrhyw fam ifanc ddibriod a ddywedai ei bod yn feichiog drwy weithredoedd rhyw ddyn, ac y byddid yn gorfodi'r tad tybiedig, oni ddymunai briodi'r fam, fel y byddai ddewisaf, i ddarparu ar gyfer y plentyn; os gwrthwynebai neu os gwrthodai, gallai'r ynadon orchymyn ei gadw yn y ddalfa. Yr oedd yr arfer hon wedi arwain at anghyfiawnderau anhygoel; byddai merched ifainc, gan ddibynnu ar yr amddiffyniad a roddai'r gyfraith i'w hymddygiad anllad, yn eu rhoi'u hunain i rywun rhywun, yn y gobaith o ennill, os nad priodas, lwfans cynhaliaeth; byddai'r rhai mwyaf digywilydd hyd yn oed yn elwa ar y pŵer i wneud cyhuddiad fel hyn, ac yn mynnu arian

par voie d'atténuation, que tout enfant illégitime resterait à la charge de sa mère jusqu'à l'âge de seize ans, et que, dans le cas où la mère se trouverait hors d'état de l'entretenir, l'enfant retombant à la charge de la paroisse, les gardiens auraient le droit de sommer le père putatif de pourvoir à son entretien. Dans ce cas, le témoignage de la mère ne suffit plus; il faut d'autres témoignages et des indices en quelque sorte matériels pour déterminer cette imputation de paternité. Si la paroisse peut toujours saisir les revenus ou le salaire du père putatif, comme gage de la pension alimentaire, elle n'est plus autorisée à faire usage de la contrainte par corps.

Cette réforme étrange, qui n'osait ni donner ni retirer à la pudeur de la femme la protection de la loi, avait d'abord réprimé en Angleterre le débordement des naissances illégitimes, qui reprend maintenant son cours; mais elle a positivement échoué dans le pays de Galles, où elle a même eu pour effet d'introduire les abus qu'elle tenait ailleurs en échec. Parmi les Gallois, les rapports entre les jeunes gens et les jeunes filles avant le mariage résultaient des habitudes de la population et de la distribution intérieure des chaumières. Toute jeune fille débute par être servante de ferme; or, dans les fermes, le grenier sert de dortoir commun aux journaliers des deux sexes, et ce rapprochement donnant de grandes facilités au désordre, une promesse de mariage a bientôt achevé la séduction. Sous l'empire de l'ancien système, la séduction entraînait presque toujours le mariage: le jeune homme, sachant que les suites devaient

gan ddynion ifainc gan eu bygwth, pe na byddent yn talu i osgoi'r perygl, eu henwi wrth yr ynadon. Wrth roi terfyn ar y sgandal, cadwodd deddf 1835 at egwyddor y cyfreithiau o darddiad Ellmynaid sy'n caniatáu ymchwilio i dadolaeth; ond penderfynodd, er mwyn lleddfu ar hynny, yr arhosai pob plentyn anghyfreithlon yng ngofal ei fam hyd at un ar bymtheg oed, ac oni byddai'r fam mewn lle i'w gynnal, a'r plentyn yn dod i mewn i ofal y plwyf, y byddai gan y gwarcheidwaid yr hawl i fynnu bod y tad tybiedig yn darparu ar ei gyfer. Yn yr achos hwn, nid yw tystiolaeth y fam bellach yn ddigon; y mae angen tystiolaeth gan eraill a rhyw fath o arwyddion materol i gadarnhau'r honiad hwn o dadolaeth. Er y gall y plwyf o hyd atafaelu incwm neu gyflog y tad tybiedig, yn warant o'r lwfans cynhaliaeth, nid oes ganddo hawl fwyach i gadw'r tad tybiedig yn y ddalfa.

Bu i'r diwygiad rhyfedd hwn, na fentrai na rhoi na nacáu amddiffyniad y gyfraith i ddiweirdeb merched, atal y llif o enedigaethau anghyfreithlon yn Lloegr i ddechrau, er eu bod bellach ar i fyny eto; ond bu'n fethiant pendant yng Nghymru, lle cafodd yr effaith hyd yn oed o gyflwyno'r camweddau yr oedd yn eu hatal mewn mannau eraill. Ymhlith y Cymry, yr oedd y cydberthnasau rhwng dynion ifainc a merched ifainc cyn priodas yn deillio o arferion y boblogaeth a gosodiad mewnol y bythynnod. Bydd pob merch ifanc yn cychwyn ei gyrfa fel morwyn fferm; yn awr, ar y ffermydd, bydd y daflod yn cyflawni swyddogaeth ystafell gysgu gyffredin i weithwyr o'r ddau ryw, a chan fod dod â hwy at ei gilydd yn y modd hwn yn rhoi rhwydd hynt i ymddygiad

être à sa charge dans tous les cas, apprenait à contenir ses passions et à observer ses devoirs; ou, quand il avait commis une faute, il s'empressait de la réparer, moitié par respect pour la décence publique, moitié par crainte de la loi. La jeune fille n'abusait pas, comme en Angleterre, de l'avantage de sa position légale, et il était rare qu'elle affirmât par serment le contraire de la vérité. Les mariages se faisaient de bonne heure et avec une grande imprévoyance; mais les mauvais effets de la loi n'allaient pas au-delà.

Depuis le changement opéré en 1835, la prostitution est entrée dans les mœurs. Les jeunes gens, ne courant plus aucun risque personnel, se font un cruel passe-temps de perdre les jeunes filles. Le garçon de ferme qui a séduit sa compagne de travail lui persuade de se réfugier, au terme de sa grossesse, dans le dépôt de mendicité. Celle-ci relève à peine de couches, que le séducteur la laisse là; que s'il est actionné par les gardiens de la paroisse, ou poursuivi par l'indignation publique, il quitte le pays et va chercher du travail dans les mines ou dans les ateliers industriels. Le père abandonne la femme, et la mère abandonne l'enfant; c'est la paroisse qui recueille le fardeau. Les trois quarts des enfans que reçoivent les dépôts de mendicité dans le pays de Galles sont des enfans illégitimes et que leurs parens délaissent. La famille tombe ainsi en désuétude; un grand nombre des naissances ont lieu hors mariage, et l'on cite des femmes qui ont eu successivement jusqu'à neuf bâtards. L'ancienne loi était immorale, car elle encourageait la jeune fille à se prostituer, en faisant

anniwair, ni fydd rhywun fawr o dro yn dwyn perswâd gydag addewid o briodas. O dan yr hen drefn, byddai hyn bron bob amser yn arwain at briodas: byddai'r dyn ifanc, ac yntau'n gwybod mai efe a fyddai'n rhwym o gymryd cyfrifoldeb dros y canlyniadau pa ffordd bynnag, yn dysgu rheoli'i nwydau a chyflawni'i ddyletswyddau; neu, pan fyddai wedi cyflawni camwedd, byddai'n prysuro i wneud iawn amdano, yn rhannol drwy barch at foesau cyhoeddus ac yn rhannol drwy ofn y gyfraith. Ni fyddai'r ferch ifanc, fel yn Lloegr, yn camddefnyddio mantais ei sefyllfa gyfreithiol, ac anfynych y byddai'n datgan anwiredd ar lw. Byddid yn priodi'n gynnar a heb fawr o ystyriaeth o'r dyfodol; ond nid âi effeithiau andwyol y gyfraith ddim pellach na hynny.

Er y newid a weithredwyd yn 1835, daeth puteindra i mewn i'r arferion cymdeithasol. Bydd dynion ifainc, gan nad ydynt bellach yn mentro dim perygl iddynt hwy'u hunain, yn eu difyrru'u hunain mewn ffordd greulon drwy ddifetha enw da merched. Bydd y gwas fferm sydd wedi denu'i gydweithwraig yn ei darbwylo i ymlochesu, ar ddiwedd ei beichiogrwydd, yn y tloty. Nid cynt y bydd hi wedi codi o'i gwely esgor nag y bydd yr un a'i denodd wedi'i gadael hi yno ac os daw gwarcheidwaid y plwyf ag achos yn ei erbyn, neu os cwyd llied y cyhoedd yn ei erbyn, bydd yn gadael yr ardal ac yn mynd i chwilio am waith yn y pyllau glo, y mwyngloddfeydd neu yn y gweithdai diwydiannol. Bydd y tad yn gadael y wraig a'r fam yn gadael y plentyn; ar y plwyf y bydd y baich yn disgyn. Plant anghyfreithlon y mae eu teuluoedd wedi'u gadael yw tri chwarter y plant y bydd y tlotai yng Nghymru yn eu derbyn. Y mae'r teulu

tourner nécessairement à son profit les conséquences de son inconduite: la nouvelle loi est inhumaine, car elle ajoute à la responsabilité de la femme, sans augmenter ses moyens de résistance et sans diminuer les tentations dont sa vertu est entourée.

La législation de l'Angleterre sur les secours publics gêne et révolte les gens du pays de Galles; mais la taxe des barrières est, de toutes les importations britanniques, celle qui fait peser sur eux la plus dure oppression. Je comprends que, dans les pays riches, qui s'étendent en plaines fertiles et qui abondent en populeuses cités, le système des péages soit préféré pour l'entretien des routes. Cette taxe prend alors le caractère d'un impôt de consommation: ceux qui dégradent les routes paient seuls pour les réparer, et dans la proportion du dommage; et, comme la circulation est active, l'on n'a pas besoin de multiplier les barrières ni d'élever le taux des péages jusqu'à les rendre onéreux pour les transports. Voilà le système qui devait réussir et qui a réussi, en effet, en Angleterre; mais, dans une contrée pauvre, hérissée de montagnes et coupée de torrens, le problème de la circulation se présente sous un tout autre aspect. Il y aurait une véritable injustice à défrayer l'entretien des routes, au moyen d'un péage, attendu que la dégradation des chaussées, dans ces régions élevées, provient beaucoup moins du passage des transports que de l'action des élémens et de l'influence des saisons. Joignez à cela que, les routes étant peu fréquentées, il faudrait, si l'on voulait obtenir un revenu qui suffit pour

felly'n mynd yn anarferedig; y mae nifer fawr o enedigaethau'n digwydd y tu allan i briodas, ac yn ôl y sôn y mae merched sydd wedi cael hyd at naw o blant anghyfreithlon y naill ar ôl y llall. Yr oedd yr hen gyfraith yn anfoesol, gan ei bod yn annog y ferch ifanc i'w phuteinio'i hun, a hithau o anghenraid yn manteisio ar ganlyniadau'i hymddygiad afreolus: y mae'r gyfraith newydd yn greulon, gan ei bod yn ychwanegu at gyfrifoldeb y ferch, heb atgyfnerthu'i gallu i wrthsefyll a heb leihau'r temtasiynau sydd i'w cael ym mhobman iddi adael ei moesau heibio.

Y mae deddfwriaeth Lloegr ynghylch cymorth cyhoeddus yn wrthun ac yn atgas gan bobl Cymry; ond, o'r holl estron bethau a gyflwynwyd gan Brydain, treth y tollbyrth yw'r un sy'n eu rhoi o dan y gormes trymaf. Deallaf fod y drefn o dollau'n cael ei ffafrio ar gyfer cynnal y ffyrdd yn y rhanbarthau cyfoethog, sy'n ymestyn yn wastatiroedd ffrwythlon ac yn llawn trefi poblog. Y mae'r dreth hon, wedyn, yn rhyw fath o dreth ar draul: dim ond y rhai sy'n treulio'r ffyrdd sy'n talu i'w hatgyweirio, a hynny'n gymesur â'r difrod; a chan fod digon o drafnidiaeth, nid oes angen cynyddu niferoedd y tollbyrth na chodi graddfa'r tollau hyd nes iddynt fynd yn feichus ar y cerbydau. Dyna'r drefn y byddai disgwyl iddi lwyddo, ac sydd mewn gwirionedd wedi llwyddo, yn Lloegr; ond, mewn rhanbarth dlawd, sy'n fynyddoedd i gyd gydag afonydd a ffrydiau'n torri drwyddi, y mae gwedd gwbl wahanol i'r broblem o drafnidiaeth. Y mae'n wirioneddol anghyfiawn talu am gynnal a chadw'r ffyrdd drwy dollau, o ystyried bod yr heolydd, yn y rhanbarthoedd mynyddig

les frais d'entretien, faire supporter au roulage, aux voitures publiques, aux charrois de l'agriculture, un impôt hors de proportion avec les facultés du contribuable et avec l'importance du service rendu.

Le pays de Galles a manqué long-temps de routes carrossables. Pour exécuter celles qui existent aujourd'hui et qui sont fort belles, les comtés ont dû emprunter; car l'état n'a pas fait pour les Gallois ce qu'il avait fait pour la Haute-Écosse, où les grandes lignes de communication furent tracées au moyen d'une subvention accordée par le parlement. Il arrive donc souvent que le produit des péages sert à payer les intérêts de la dette, et que la paroisse est encore obligée de s'imposer pour subvenir à la réparation des routes. La forme adoptée pour la perception des péages concourt aussi à rendre la taxe plus onéreuse à la population. Les commissions (trusts) qui administrent les routes afferment les droits de barrières à des prix très élevés, grâce à la concurrence effrénée que se font les entrepreneurs. L'argent abonde ainsi dans les caisses locales; mais les traitans, qui veulent retrouver leurs déboursés, multiplient les barrières, exagèrent les tarifs, et pressurent le menu peuple. Les chevaux, étant de petite taille, ne transportent que la moitié du poids que traînent les attelages de même nature dans les comtés anglais; cependant le droit est également de 6 d. par cheval et par distance, et les distances sont plus rapprochées. On a calculé qu'une charge de chaux (la chaux est l'engrais de cette contrée humide), qui vaut 3 sh., prise au four, revenait à 6 sh., par

hyn, yn dirywio lawer llai oherwydd symudiad cerbydau nag oherwydd effaith y tywydd a dylanwad y tymhorau. Ar ben hynny, gan mai ychydig o drafnidiaeth sydd ar y ffyrdd, byddai'n rhaid, er mwyn cael incwm digonol at y costau cynnal a chadw, wneud i gerbydau cludiant, coetsis, certydd fferm ddwyn y gost o dreth sy'n anghymesur â moddion y trethdalwr a graddfa'r gwasanaeth a ddarperir.

Bu diffyg ffyrdd addas ar gyfer cerbydau yng Nghymru am amser maith. I wneud y rhai sy'n bodoli heddiw ac sy'n rhai gwych iawn, bu'n rhaid i'r siroedd fenthyg, gan fod y wladwriaeth heb wneud i'r Cymry fel y gwnaeth i Ucheldiroedd yr Alban, lle cafwyd cymhorthdal gan y Senedd i wneud y tramwyfeydd mawrion. Bydd yn digwydd yn aml, felly, fod yr hyn a geir drwy'r tollau'n cael ei ddefnyddio i dalu'r llogau ar y ddyled, a bod y plwyf yn dal i orfod ymgymryd â rhoi cymhorthdal at drwsio'r ffyrdd. Y mae'r dull a fabwysiadwyd i gasglu'r tollau hefyd yn cyfrannu at wneud y dreth yn fwy beichus ar y boblogaeth. Bydd yr ymddiriedolaethau (*trusts*) sy'n gweinyddu'r ffyrdd yn gosod yr hawliau i dollbyrth am brisiau uchel iawn, o ganlyniad i'r gystadleuaeth wyllt rhwng entrepreneuriaid. Bydd digonedd o arian, felly, yn y cronfeydd lleol; ond bydd y rhai sy'n rhedeg y tollbyrth, a hwythau am adennill eu treuliau, yn cynyddu niferoedd y tollbyrth, yn chwyddo cyfraddau'r taliadau, ac yn rhoi pwysau trwm ar y werin bobl. Ni fydd y ceffylau, sy'n rhai bychain, yn dwyn ond hanner y pwysau y bydd gweddoedd o'r un fath yn eu cludo yn siroedd Lloegr; serch hynny, y mae'r doll yr un peth, sef 6

les péages seulement, à une distance de cinq milles anglais. Dans quelques districts, la charge de houille, qui vaut 2 sh. 8 d. sur le carreau de la mine, payait 9 à 10 sh. pour être transportée à huit milles. Il devenait à peu près impossible aux fermiers de se procurer les choses nécessaires à la vie ainsi que les instrumens de travail. Qu'on ne s'étonne donc pas si leur patience a fini par se lasser.

Les commissaires du gouvernement, qui ont reconnu et sondé les plaies de cette population, ne proposent aucune réforme sérieuse. Le gouvernement lui-même, désespérant sans doute de proportionner le remède au mal, se tient dans une inaction absolue. Il a fallu, pour calmer les esprits, que les propriétaires fonciers consentissent, dans certains districts, à la réduction des fermages; les magistrats locaux n'ont obtenu la suppression de quelques barrières et la diminution des péages qu'en résiliant un certain nombre de baux. Le réveil de l'industrie a fait le reste, en portant jusqu'au fond de ces vallées le mouvement et la vie qui animent l'Angleterre. Sans parler de l'activité qui s'est communiquée au travail des mines et des forges, les capitalistes anglais demandent à construire deux grandes lignes de chemin de fer à travers le pays de Galles, dont l'une joindrait Birmingham au port de Holyhead, dans l'île d'Anglesey, le point de la côte qui est le plus rapproché de l'Irlande, et dont l'autre, se rejetant vers la côte méridionale, irait du comté de Gloucester à la baie de Swansea. Ces projets gigantesques, en y joignant les embranchemens

cheiniog y ceffyl yn ôl pellter, ac y mae'r pellteroedd yn llai. Y mae wedi cael ei gyfrifo y byddai llwyth o galch (calch yw'r hyn a ddefnyddir yn wrtaith yn y rhanbarth wleib hon), gwerth 3 swllt, pan y'i cymerir o'r olyn, yn dod i 6 swllt, yn dollau'n unig, ar ôl pum milltir o bellter. Mewn rhai ardaloedd, byddai llwyth o lo, gwerth 2 swllt ac 8 geiniog ar lawr y pwll, yn costio rhwng 9 a 10 swllt i'w gludo wyth milltir. Yr oedd yn mynd bron yn amhosibl i'r ffermwyr gyrchu hanfodion bywyd yn ogystal ag offer gwaith. Ni ddylid synnu, felly, os bu i'w hamynedd gael ei ddihysbyddu yn y pen draw.

Nid yw comisiynwyr y llywodraeth, sydd wedi cydnabod ac ymchilio i ddioddefaint y bobl hyn, yn cynnig dim diwygiad o ddifrif. Nid yw'r llywodraeth ei hun, a hithau, diau, yn anobeithio gallu gwneud yr ateb yn gymesur â'r broblem, yn gwneud dim oll. Er mwyn tawelu pethau, bu'n rhaid i'r perchenogion tir gytuno, mewn rhai ardaloedd, i ostwng rhent ffermydd; dim ond drwy derfynu nifer o brydlesi y cafodd yr ynadon lleol ddiddymu rhai tollbyrth a lleihau'r tollau. Cwblhawyd pethau gyda'r deffroad mewn diwydiant, wrth i'r bywiogrwydd a'r bwrlwm sy'n rhoi bywyd i Loegr gael eu cludo i bellafoedd y cymoedd hyn. Heb sôn am y gweithgarwch sydd wedi lledaenu i'r gwaith yn y pyllau glo, y mwyngloddfeydd a'r gweithfeydd haearn, y mae cyfalafwyr Lloegr yn gofyn am adeiladu dwy reilffordd fawr ar draws Cymru, y naill un yn cysylltu Birmingham â phorthladd Caergybi, yn Ynys Môn, y fan nesaf at Iwerddon ar yr arfordir, a'r llall, yn mynd tua'r arfordir deheuol, o Sir Gaerloyw i Fae Abertawe. Bydd y prosiectau anferthol

déjà proposés, exigeront une dépense de 220 à 225 millions de francs. Les capitalistes et les ingénieurs de la race saxonne envahissent ainsi le pays de Galles; cette contrée, déjà conquise, va être enfin exploitée.

Mais les Saxons auront beau pénétrer dans les solitudes que Rébecca ne trouble plus par le bruit de ses expéditions nocturnes, les opinions démocratiques éveillées par l'oppression ne s'éteindront pas désormais. On peut en juger par le ton des pétitions adressées à la chambre des communes. Entre autres demandes de ce peuple, il en est deux qui vont directement contre la nature et contre les tendances du gouvernement britannique. Les Gallois voudraient remplacer la magistrature gratuite, qui juge leurs différends, qui les ruine en épices (*fees*) et dont la morgue les révolte, par des magistrats salariés et électifs: c'est l'organisation des justices de paix décrétée par l'assemblée constituante; mais quoi de plus antipathique à la constitution de l'Angleterre et aux traditions fondamentales de l'aristocratie?

Un autre vœu, que l'on concilierait plus difficilement avec les droits de la propriété, est celui de voir confier à des assesseurs librement élus le soin de régler équitablement pour chaque ferme le taux de la rente à payer au maître du sol. Ce plan a quelques points communs avec la *fixité de tenure*, qui est à l'ordre du jour en Irlande. Il ne tend à rien moins qu'à dépouiller les propriétaires de la libre disposition de leur chose, et qu'à convertir les fermiers en usufruitiers des domaines occupés par eux. C'est encore l'expropriation sous une autre

hyn, ynghyd â'r canghennau lleol sydd eisoes wedi cael eu cynnig, yn gofyn gwariant o 220 i 225 miliwn ffranc. Felly y mae cyfalafwyr a pheiranwyr hil y Sais yn goresgyn Cymru; yr ydys yn y diwedd yn mynd i gymryd mantais fasnachol ar y wlad hon sydd eisoes wedi'i choncro.

Ond yn ofer y bydd y Saeson yn treiddio i'r ardaloedd anghysbell nad yw Beca bellach yn eu haflonyddu â swm ei chyrchoedd liw nos, ni chaiff y syniadau democratiaidd a ddeffrowyd gan ormes eu mygu bellach. Gellir barnu hynny o gywair y deisebau a gyfeirir at Dŷr Cyffredin. Ymhlith galwadau eraill a wneir gan y genedl hon, y mae dwy a â'n gwbl groes i natur a thueddiadau llywodraeth Prydain. Dymunai'r Cymry ddisodli'r ynadon digyflog, sy'n barnu eu hanghytundebau, sy'n eu torri'n ariannol â'u ffioedd ac sy'n cael eu ffeiddio ganddynt am eu trahauster, ag ynadon cyflogedig a etholir: dyna'r drefn ar gyfer yr ynadon heddwch sydd wedi'i phennu gan y cynulliad cyfansoddol; ond beth a allai fod yn fwy gwrthun i gyfansoddiad Lloegr ac i draddodiadau sylfaenol y bendefigaeth?

Dymuniad arall, y byddai'n anos ei gysoni â hawliau ar eiddo, yw y byddai'r cyfrifoldeb o bennu'n deg raddfa'r rhent sydd i'w dalu i'r landlord ar gyfer pob fferm yn cael ei ymddiried i aseswyr wedi'u hethol yn rhydd. Y mae gan y cynllun hwn rai pwyntiau'n gyffredin â sicrwydd daliadaeth, sydd ar yr agenda yn Iwerddon. Y mae'n ymgais at ddim llai nag amddifadu'r perchenogion o'r rhyddid i wneud fel y mynnont â'u heiddo, a throi'r ffermwyr yn feddianwyr dros amser ar y tiroedd y maent yn eu hanheddu. Difeddiannu

forme, car il n'y a plus de propriété le jour où celui qui possède doit soumettre à la décision d'un arbitre, quel qu'il soit, les termes de l'exploitation et le taux de son revenu. Pour peu que de pareilles idées aient pris racine dans les esprits, tout arrangement n'aura qu'une durée provisoire. Les désordres de 1843 ont pu cesser et l'agitation s'apaiser pour un temps; mais le feu d'une révolution sociale couve sous la cendre et en jaillira certainement quelque jour.

ydyw hefyd, dan wedd arall, gan nad oes dim o'r fath beth i'w gael fwyach ag eiddo y diwrnod y mae'n rhaid i berchennog adael i unrhyw fath o farnwr benderfynu ar delerau defnydd yr eiddo a chyfradd yr incwm a gaiff ohono. Os yw syniadau o'r fath wedi gwreiddio ym meddyliau pobl, dim ond dros dro y bydd unrhyw ddatrysiad yn parhau. Bu modd i helyntion 1843 ddod i ben ac i'r aflonyddwch dawelu am sbel; ond y mae tân chwyldro cymdeithasol yn mudlosgi dan y lludw ac yn siŵr o neidio allan ryw ddydd.

Dogfen 3

Léon Faucher, *Études sur l'Angleterre*, cyfrol 2 (Paris, 1856), tt. 71-4.

La plus formidable démonstration des chartistes se fit dans le pays de Galles, à Newport. Les chefs de l'insurrection avaient de longue main travaillé les ouvriers des mines et des forges à trente milles à la ronde. Cette population turbulente et désaffectionnée écoutait avidement les prédicateurs de désordre. On n'eut pas de peine à lui persuader qu'elle allait conquérir l'exemption du travail, le partage des propriétés, et par suite l'abondance. Le 3 novembre, les feux furent simultanément éteints dans tous les hauts-fourneaux, dans les forges et dans les fonderies des environs. En ramassant de gré ou de force les ouvriers, on forma ainsi un rassemblement de dix mille hommes. Le 4, vers dix heures du matin, cette troupe divisée en deux colonnes, l'une sous le commandement de John Frost, magistrat destitué et délégué chartiste, l'autre sous la conduite de son fils, jeune garçon de quatorze ans, pénétra dans Newport, où les deux corps firent leur jonction devant l'hôtel-de-ville. Cette position n'était défendue que par soixante hommes du 45e régiment et par quelques constables spéciaux; les magistrats municipaux s'y étaient renfermés. Les insurgés, après avoir poussé trois hourras, commencèrent l'attaque avec fureur. En un clin d'œil, toutes les fenêtres furent brisées; une grêle de pierres,

Cyfieithiad o Ddogfen 3

Léon Faucher, *Efrydiau ar Loegr*, cyfrol 2 (Paris, 1856), tt. 71-4.

Yng Nghymru, yng Nghasnewydd, y cafwyd gwrthdystiad mwyaf mawreddog y Siartwyr. Yr oedd arweinwyr y gwrthryfel wedi bod yn corddi gweithwyr y pyllau glo a'r gweithfeydd haearn o fewn cwrmpas deng milltir ar hugain ymhell ymlaen llaw. Yr oedd y boblogaeth aflonydd ac anniddig hon yn gwrando'n astud ar y rhai a bregethai anhrefn. Ni fu'n anodd eu darbwyllo y gallent ennill rhyddhad o'u gwaith, ailddosbarthu eiddo a bod yn gyfoethog o ganlyniad. Ar 3 Tachwedd, diffoddwyd y tanau ar yr un pryd yn yr holl ffwrneisi chwyth, y gweithfeydd haearn a'r ffowndriau yn y cylch. Drwy gasglu'r gweithwyr ynghyd o'u bodd neu'u hanfodd, ffurfiwyd torf o ddeng mil o ddynion. Ar y 4ydd, tua deg o'r gloch y bore, daeth y fintai hon, a hithau wedi'i rhannu'n ddwy golofn, y naill o dan orchymyn John Frost,¹ ynad wedi'i ddiswyddo ac un o swyddogion y Siartwyr, a'r llall o dan arweiniad ei fab, bachgen ifanc pedair ar ddeg oed, i mewn i Gasnewydd, lle daeth y ddau gorff ynghyd o flaen gwesty'r dref. Dim ond trigain o ddynion o'r 45ain Gatrawd a rhai cwnstabiliaid rhan amser a amddiffynnai'r safle hwn; yr oedd ynadon y dref wedi cilio iddo. Ar ôl rhoi teirbloedd, dyma'r gwrthryfelwyr yn dechrau ymosod yn ffyrnig. Mewn chwinciad, torrwyd yr holl ffenestri; yr oedd cawod o gerrig, bwledi ac ingotiau'n bwrw ar amddiffynwyr y safle a oedd yn sydyn

1 [Un o arweinwyr Siartwyr de Cymru oedd John Frost (1784-1877). Fe'i dyfarnwyd yn euog o deyrnfradwriaeth ym 1840 a'i alltudio i Awstralia oherwydd ei ran yng ngwrthryfel Casnewydd.]

de balles et de lingots, pleuvait sur les défenseurs de ce retranchement improvisé, et déjà le maire, M. Philipps, ainsi que plusieurs constables, étaient blessés. A ce moment critique, l'officier qui commandait le détachement fit une sortie à la tête de trente hommes et chargea intrépidement les assaillans. Ceux-ci, après une faible résistance, prirent la fuite, abandonnant sur la place leurs armes et leurs blessés, dont seize étaient mortellement atteints.

En récapitulant les divers conflits auxquels donna lieu le mouvement chartiste de 1839, on est uniformément frappé de la facilité que les autorités locales et le gouvernement trouvent à réprimer les troubles, même lorsqu'ils éclatent sur plusieurs points à la fois. L'administration ne demande pas de pouvoirs extraordinaires, elle se borne à proclamer l'illégalité des rassemblements armés et à diriger quelques escouades de policemen vers les districts où l'agitation se manifeste. Quant à l'émeute, elle ne tient nulle part devant la force publique; à Birmingham, une charge de cavalerie suffit pour dégager, et cela au milieu de la nuit, les rues occupées par une multitude que le succès anime; à Newport, dix mille hommes bien armés se retirent, à la première décharge, devant une demi-compagnie d'infanterie. Ce n'est pas ainsi que les choses se passent en France: sans parler des journées de juillet 1830, qui rallièrent toutes les classes de la population parisienne contre le drapeau de la restauration, qui n'a pas admiré, tout en réprouvant la cause qui leur mettait les armes à la main,

wedi mynd yn encilfan, ac eisoes yr oedd y maer, Mr. Phillips, yn ogystal â nifer o gwnstabiliaid wedi'i anafu.² Y munud tyngedfennol hwnnw, dyma'r swyddog a oedd yn ben ar y milwyr yn arwain cyrch allan gyda deg ar hugain o ddynion ac yn rhuthro'r ymosodwyr yn eofn. Ffoi a wnaeth y rhain, wedi gwrthsafiad eiddil, gan adael ar eu hôl eu harfau a'u clwyfedigion, ac un ar bymtheg o'r rheini wedi'u hanafu'n farwol.

Wrth edrych yn ôl ar y gwahanol wrthdrawiadau a fu o ganlyniad i fudiad y Siartwyr yn 1839, yr hyn sy'n taro dyn yn gyson yw mor rhwydd yw hi i'r awdurdodau lleol a'r llywodraeth roi terfyn ar yr helyntion, hyd yn oed pan fyddant yn cychwyn yn sydyn mewn nifer o wahanol fannau ar yr un pryd. Nid yw'r awdurdodau'n gofyn am ddim pwerau arbennig, dim ond datgan bod y torfeydd arfog yn anghyfreithlon ac anfon rhai carfanau o *policemen* i'r ardaloedd lle mae'r aflonyddwch yn ymddangos. O ran yr helynt, nid yw'n parhau yn unlle yn wyneb grym cyhoeddus; yn Birmingham, y mae cyrch gan y marchfilwyr yn ddigon, a hynny yng nghanol nos, i glirio'r strydoedd wedi'u meddiannu gan dorf sydd wedi cynhyrfu gan ei llwyddiant; yng Nghasnewydd, y mae deng mil o ddynion sydd wedi'u harfogi'n dda iawn yn cilio, ar y taniad cyntaf, yn wyneb platŵn o droedfilwyr. Nid felly y bydd hi yn Ffrainc: heb sôn am y dyddiau ym mis Gorffennaf 1830, a ddaeth â phob dosbarth o boblogaeth Paris ynghyd yn erbyn baner yr adferiad, pwy nad oedd yn edmygu, ar yr un pryd ag anghymeradwyo'r achos y codasant arfau drosto, ddycnwch arwrol gwrthryfelwyr 1832 ac 1834? Pum cant o ddynion

2 [Maer Casnewydd pan ddigwyddodd gwrthryfel y Siartwyr yn y dref ym 1839 oedd Syr Thomas Phillips (1801–67). Cyfeithiwr, gwleidydd a dyn busnes oedd e.]

l'héroïque ténacité des insurgés de 1832 et 1834? Cinq cents hommes résistant pendant deux jours, dans le cloître Saint-Méry, aux attaques d'une garnison nombreuse; des ouvriers disputant pied à pied la ville de Lyon au canon d'une armée; voilà ce qui serait impossible en Angleterre. Il y a cette distance entre les classes inférieures des deux contrées, que les ouvriers anglais n'en sont encore qu'à l'émeute, tandis que les ouvriers français, même quand le pays n'a plus de révolution à faire, sont tous les jours capables d'une insurrection.

Pour expliquer cette différence, M. Roebuck a dit dans la chambre des communes, aux applaudissemens de lord John Russell et de sir Robert Peel: « De l'autre côté de la Manche, la force est le pouvoir qui tient le peuple en respect; mais dans le pays où nous vivons, l'obéissance à la loi règne parmi toutes les classes. Ici, dans le plus nombreux rassemblement et au plus fort de l'émotion populaire, le constable s'avance et va saisir, au milieu de la foule, l'homme le plus vigoureux ainsi que le plus influent [...] Si le peuple désirait l'anarchie et la confusion, quelle force physique pourrait le contenir? » L'éloge aurait paru plus légitime il y a dix ans; mais si la classe supérieure et la classe moyenne en sont toujours dignes, on ne peut plus l'appliquer aux classes inférieures sans risquer d'être démenti par les faits. Ce qui prouve que le peuple respecte les lois, c'est quand il s'abstient de les attaquer et quand il obéit sans hésiter aux autorités qui les représentent; mais quand, après les avoir attaquées, il s'enfuit

yn gwrthsefyll am ddeuddydd, yn y Cloître Saint-Méry, ymosodiadau garsiwn niferus; gweithwyr yn ymladd bob cam o'r ffordd am ddinas Lyon yn wyneb gynnu byddin; dyna rywbeth a fyddai'n amhosib yn Lloegr.³ Y mae dosbarthiadau is y ddwy wlad yn bell oddi wrth ei gilydd yn yr ystyr nad yw gweithwyr Lloegr ond ar lefel terfysg o hyd, tra mae gweithwyr Ffrainc, hyd yn oed pan nad oes gan y wlad ddim rhagor o chwyldro i'w wneud, yn alluog i wneud gwrthryfel ar unrhyw adeg.

I esbonio'r gwahaniaeth hwn, dywedodd Mr. Roebuck⁴ yn Nhŷ'r Cyffredin, i gymeradwyaeth yr Arglwydd John Russell a Syr Robert Peel,⁵ 'Y tu draw i Fôr Udd, grym sy'n cadw trefn ar y werin bobl; ond yn ein gwlad ni, y mae ufuddod i'r gyfraith yn teyrnasu ym mhob dosbarth. Yma, yn yr ymgasgliad mwyaf, a theimladau'r cyhoedd ar eu hanterth, bydd y cwnstabl yn mynd i mewn ac yn gafael, yng nghanol y dorf, yn y dyn mwyaf cydnerth a mwyaf dylanwadol [...] Pe bai'r werin-bobl yn dymuno anhrefn a chythrwfl, pa rym ffisegol a allai eu dal yn ôl?' Byddai'r ganmoliaeth hon wedi ymddangos yn fwy dyls ddeng mlynedd yn ôl; ond hyd yn oed os yw'r dosbarth uchaf a'r dosbarth canol yn dal i fod yn deilwng ohoni, ni all rhywun ddywedyd hyn rhagor am y

3 [Cyfeiriad at wrthryfel ym Mharis ym mis Mehefin 1832 pan frwydrodd y gwrthryfelwyr o'u cadarnle yn y Cloître Saint-Méry, ac hefyd at wrthryfeloedd gan y gweithwyr yn y diwydiant silc (*les canuts*) yn ninas Lyons ym 1831 a 1834.]

4 [John Arthur Roebuck (1801-79), gwleidydd radical ac AS Rhyddfrydol. Buodd e'n gynrychiolydd sawl etholaeth seneddol ar wahanol adegau yn ystod ei yrfa, ac ef oedd Aelod Seneddol dros Gaerfaddon rhwng 1841 a 1847.]

5 [Gwleidydd Chwigaid (Rhyddfrydol wedyn) oedd yr Arglwydd John Russell (1793-1878), ac ef oedd prif weinidog y Deyrnas Unedig rhwng 1846 a 1852. Gwleidydd Toriaidd oedd Syr Robert Peel (1788-1850), ac ef oedd prif weinidog y Deyrnas Unedig ym 1834-5 a 1841-46.]

devant les coups de fusil et n'attend pas les coups de sabre, cela prouve, au contraire, qu'il ne rend qu'à la force l'hommage qu'il devait à la loi.

Voilà bientôt sept ans que la révolte est en permanence dans la Grande-Bretagne; la force armée et une partie de la population en sont venues cent fois aux mains; le sang a coulé, la propriété a été mise au pillage, et l'on peut voir encore dans quelques villes les décombres qui attestent ces déplorables exploits. C'est le moment que l'on choisit pour nous vanter l'attachement des ouvriers anglais à l'ordre légal, pour les exalter sur ce point aux dépens de l'Europe! M. Roebuck, et la chambre des communes avec lui, s'imaginent donc que l'Europe ne lit pas les journaux anglais, et qu'on n'a jamais entendu parler à Paris, à Berlin ni à Vienne, des excès de Birmingham et de Newport? « Ce qui fait la force de la loi dans la Grande-Bretagne, a dit sir Robert Peel, c'est la conviction que le peuple a de sa justice. » Cette conviction, que le premier ministre juge nécessaire à l'autorité de la loi chez un peuple libre, les ouvriers de l'Angleterre ne l'ont plus. Ils ne posent pas un principe et ils ne font pas une démarche qui ne soit une protestation contre l'ordre légal. Celui qu'ils conçoivent peut être chimérique, mais celui qui règne les blesse par trop de côtés pour qu'ils reconnaissent dans le fait l'expression exacte du droit.

Non, ce n'est pas un scrupule de légalité qui dissipe aujourd'hui les rassemblements et les émeutes; c'est bien plutôt l'absence des habitudes militaires

dosbarthiadau is heb fentro cael ei brofi'n anghywir gan y ffeithiau. Yr hyn sy'n profi bod y werin bobl yn parchu'r gyfraith yw eu bod yn peidio ag ymosod arni a'u bod yn ufuddhau'n ddiymdroi i'r awdurdodau sy'n ei chynrychioli; ond pan fyddant, ar ôl ymosod arni, yn ffoi rhag ergydion gwn heb ddisgwyl am y cleddyfodau, y mae hynny'n profi, i'r gwrthwyneb, mai i rym yn unig y maent yn rhoi'r parch sy'n ddyledus i'r gyfraith.

Y mae gwrthryfel parhaol yn mynd ymlaen ym Mhrydain Fawr ers bron i saith mlynedd; y mae grym arfog wedi dod benben â rhan o'r boblogaeth gant o weithiau; y mae gwaed wedi'i golli, y mae eiddo wedi'i ysbeilio, ac mewn rhai trefi y mae'r adfeilion i'w gweld o hyd sy'n tystio i'r campau gresynus hyn. Dyma'r adeg a ddewisir i frolio inni mor hoff yw gweithwyr Lloegr o'r drefn gyfreithiol, i'w dyrchafu yn hyn o beth ar draul Ewrop! Y mae Mr. Roebuck, a Thŷ'r Cyffredin hefyd, yn dychmygu, felly, nad yw Ewrop yn darllen papurau newydd Lloegr, ac na chlywyd erioed sôn ym Mharis, Berlin na Fienna, am yr anfadwaith yn Birmingham a Chasnewydd? 'Yr hyn sy'n rhoi'i nerth i'r gyfraith ym Mhrydain Fawr,' meddai Syr Robert Peel, 'yw bod y bobl yn credu'i bod yn gyfiawn'. Nid yw'r ffydd hon, y mae'r prif weinidog yn ei hystyried yn angenrheidiol i awdurdod y gyfraith mewn cenedl rydd, gan weithwyr Lloegr fwyach. Nid ydynt yn datgan yr un egwyddor nac yn cymryd yr un cam nad yw'n wrthdystiad yn erbyn y drefn gyfreithlon. Dichon mai rhith yw'r un a ddychmygant, ond y mae'r un sydd mewn grym yn eu niweidio mewn gormod o ffyrdd iddynt ystyried bod y gyfraith yn cael ei rhoi ar waith fel y dylai mewn realiti.

dans la population. Des hommes qui s'assomment bravement à grands coups de poings sans pousser une plainte, et pour gagner un pari de quelques livres sterling, ne savent affronter ni le feu ni l'arme blanche. Le courage militaire, dans cette population d'ailleurs très résolue, ne se développe que sous le bâton du sergent. Le duc de Wellington a raison: supprimez les châtimens corporels, et vous supprimez la discipline parmi les troupes britanniques; dès-lors il n'y a plus d'armée. Mais indépendamment de cette timidité, qui est naturelle à une foule anglaise en présence des uniformes, il y avait dans le mouvement de 1839 une cause plus réelle de faiblesse: les chartistes ne se sentaient ni soutenus ni avoués par la grande masse de la population. « Le peuple n'obéira à l'appel de la convention, disait un de leurs orateurs, M. Fletcher, que dans les comtés de Cumberland, de Westmoreland, de York et de Lancastre; vous ne trouverez l'unanimité en faveur des chartistes que parmi les ouvriers qui sont le moins payés. L'homme qui gagne 30 shill. par semaine ne s'inquiète en aucune façon de ceux qui n'en gagnent que 15, et ces derniers ne prennent nul souci de ceux qui n'en gagnent que 5. *Il y a une aristocratie dans les classes ouvrières*, de même que dans les classes moyennes et dans les classes supérieures. »

Avertis par cet isolement, les chartistes sont rentrés depuis dans des voies plus pacifiques et plus régulières. Le parti qui inclinait aux moyens violens (*physical force men*) a perdu l'ascendant qu'il avait usurpé. A la place des démagogues qui égarent le peuple, afin de l'exploiter, ont surgi des notabilités

Nage, nid cydwybod cyfreithiol sy'n gwasgaru'r torfeydd a'r terfysgoedd heddiw; diffyg arferion milwrol ymysg y boblogaeth ydyw yn hytrach. Nid yw dynion a gymer eu dyrnu'n bensiyrddan heb yngan gair o gŵyn, ac i ennill bet o ychydig o bunnoedd, yn gwybod sut i wynebu gwn na chleddyf. Drwy bastwn y rhingyll yn unig y megir dewrder milwrol yn y boblogaeth hon sydd fel arall yn gadarn iawn ei natur. Y mae Dug Wellington yn iawn: diddymwch gosb gorfforol, ac fe ddiddymwch ddisgyblaeth ymhlith milwyr Prydain, ac wedyn ni fydd dim byddin i'w chael. Ond ar wahân i'r ofnusrwydd hwn, sy'n naturiol i dorf yn Lloegr yng ngŵydd ffurfwisg, yr oedd rhywbeth mwy real yn achosi gwendid ym mudiad 1839: nid oedd y Siartwyr yn teimlo bod crynswth y boblogaeth yn eu cefnogi nac yn eu harddel. 'Nid ufuddha'r bobl i'r galw i ymgynnull,' meddai un o'u hareithwyr, Mr. Fletcher,⁶ 'ond yn Swyddi Cumberland, Westmoreland, Efrog a Chaerhirfryn; ni chewch unfrydedd o blaid y Siartwyr ond ymhlith y gweithwyr isaf eu cyflog. Ni fydd y dyn sy'n ennill 30 swllt yr wythnos yn pryderu o gwbl am y rhai nad ydynt yn ennill ond 15, ac ni fydd y rhain yn poeni dim am y rhai nad ydynt yn ennill ond 5. Y mae pendefigaeth i'w chael yn y dosbarth gweithiol, yr un fath ag yn y dosbarth canol a'r dosbarth uwch.'

A hwythau'n cymryd y ffaith eu bod wedi'u hynysu fel hyn yn rhybudd, trodd y Siartwyr yn ôl wedyn at ffyrdd mwy heddychlon a mwy cyfreithlon. Collodd y garfan a ffafriai ddulliau treisiol (*physical force men*) y dylanwad yr oeddynt wedi'i gipio. Yn lle'r demagogiaid sy'n arwain y bobl ar gyfeiliorn, er mwyn

6 [Dr Matthew Fletcher (1796-tua 1871), un o arweinwyr Siartaeth o Bury yng ngogledd Lloegr.]

plus franchises et plus naturelles, telles que l'ébéniste Lovett et un mécanicien nommé Collins. On voit, par la brochure qu'ils publièrent, en 1840, sous ce titre: *le Chartisme, nouvelle organisation du peuple*, qu'ils comprenaient la nécessité de faire concorder la diffusion de l'instruction avec celle du suffrage. Sans doute, ce n'était pas aller encore assez loin; mais auraient-ils pu remplir le rôle de tribuns du peuple, s'ils avaient pensé et s'ils avaient dit qu'avant de donner aux hommes des droits politiques, il faut commencer par répandre sur eux les bienfaits de l'enseignement?

cymryd mantais arnynt, daeth rhai mwy gonest a naturiol i amlygrwydd, megis y saer dodrefn Lovett a mecanydd o'r enw Collins.⁷ Gwelir, o'r llyfryn a gyhoeddasant, yn 1840, o dan y teitl: *Siartaeth, Mudiad Newydd o'r Bobl*, eu bod yn deall yr angen i addysg gael ei lledaenu law yn llaw â'r etholfraint. Diau nad oedd yn mynd yn ddigon pell o hyd; ond a fyddent wedi gallu cyflawni swyddogaeth tribiwniaid dros y bobl, pe baent wedi meddwl a phe baent wedi dywedyd ei bod yn rhaid, cyn rhoi hawliau gwleidyddol i bobl, ddechrau drwy ledaenu buddion addysg yn eu mysg?

7 [William Lovett (1800-77) o Lundain. Ef oedd un o arweinwyr Siartaeth ac un a bleiodd ddefnyddio pwysau gwleidyddol heddychlon er mwyn sicrhau chwe phwynt y Siartr, yn hytrach na defnyddio trais. Siartydd hefyd oedd John Collins (1802-52) o Birmingham; fe gafodd ei garcharu gyda William Lovett ym 1839-40 ac ef oedd cyd-awdur gyda Lovett o'r cyhoeddiad *Chartism: A New Organization of the People* (1840).]

Dogfen 4

Louis Simonin, 'Une visite aux grandes usines du pays de Galles', *Le Tour du Monde* (Paris, 1862), tt. 321-52.

I. Penzance à Swansea

Après avoir parcouru les mines si intéressantes de cuivre et d'étain du Cornouailles, nous ne voulions pas, mes amis et moi, quitter l'Angleterre sans voir au moins quelques-unes de ses grandes usines. Le pays de Galles était là près de nous, à deux pas pour ainsi dire. En jetant les yeux sur la carte, il nous semblait que Hayle et Saint-Yves, deux des villes que nous venions de visiter, appartenaient presque au canal de Bristol, dont elles paraissaient continuer la rive méridionale. Sur la rive opposée, Newport, Cardiff, Swansea, centres industriels à des titres divers: Newport et Cardiff pour le commerce et l'exportation des charbons, Swansea pour le traitement des minerais de cuivre, nous invitaient à de nouvelles excursions; Swansea surtout dont les vastes usines, sans cesse en activité, fondent non-seulement les minerais du Cornouailles et du Devonshire, mais encore ceux du monde entier. L'île de Cuba, le Chili, l'Australie, l'Afrique, aussi bien que l'Italie et l'Espagne, envoient vers ces usines sans rivales leur métal et leur minerai.

Cyfieithiad o Ddogfen 4

Louis Simonin, 'Ymweliad â ffatrioedd mawr Cymru', *Le Tour du Monde* (Paris, 1862), tt. 321-52.

I. O Bensans i Abertawe

A ninnau wedi teithio o amgylch mwyngloddfeydd copr ac alcam Cernyw, a oedd mor ddiddorol, nid oeddem, fy nghyfeillion a minnau, am adael Lloegr heb weld o leiaf rhai o'i ffatrioedd mawr. Yr oedd Cymru yno o'n blaen, ond cam a naid i ffwrdd, fel petai. Wrth edrych ar y map, ymddangosai inni fod Hayle a Saint-Ives, dwy o'r trefi yr oeddem newydd ymweld â hwynt, bron â bod ar Fôr Hafren, a hwythau fel petaent ar estyniad i'w lan ddeheuol. Ar yr ochr draw yr oedd Casnewydd, Caerdydd, Abertawe, canolfannau diwydiannol yn eu hamrywiol ffyrdd: Casnewydd a Chaerdydd am y fasnach lo ac am ei allforio, Abertawe am brosesu mwyn copr, yn ein gwahodd ar deithiau newydd; yn enwedig Abertawe sydd â'i ffatrioedd anferth ar waith o hyd yn toddi nid yn unig mwynau Cernyw a Dyfnaint, ond hefyd rhai'r byd i gyd. Bydd Ynys Ciwba, Tsile, Awstralia, Affrica, yn ogystal â'r Eidal ac Ysbaen, yn anfon eu metal a'u mwyn i'r ffatrioedd dihafal hyn.

Dans l'intérieur du pays, Merthyr Tydvil et ses grandes usines à fer, Pontypool et ses riches mines de houille nous attireraient également.

Enfin, non moins que le Cornouailles, le pays de Galles est curieux à visiter pour ses mœurs, pour sa langue propre qu'il n'a point encore perdue, en un mot pour ce cachet particulier qui semble attaché aux hommes et à la contrée, et qui explique la longue résistance que les Gallois ont faite à l'unification anglo-normande. [...]

J'arrivai à Cardiff, heureux de toucher au port [...] A peine débarqués, mes amis et moi (le lecteur n'a peut-être pas oublié qu'un de nos artistes peintres et l'un de ses élèves m'accompagnaient) nous voulûmes parcourir Cardiff. Le chemin de fer pour Swansea ne partait que le soir, et nous eûmes le temps de visiter à l'aise la ville des charbonniers, où une portion des houilles du pays de Galles viennent prendre la mer. C'est là qu'on les embarque pour différentes destinations. On en charge près de deux millions de tonnes par an, sans préjudice de trois cent mille tonnes de fer tirées aussi des usines du pays. Ce commerce amène entre autres étrangers bon nombre de Français à Cardiff, négociants ou marins. Sur beaucoup de devantures de boutiques on lit la phrase sacramentelle: *Ici l'on parle français*; il y a même un *café français* à Cardiff. N'est-ce pas la même chose dans tant de nos villes de France, où *l'English spoken here* et les *English coffee rooms* sont de plus en plus de rigueur?

Ym mherfedd gwlad, yr oedd Merthyr Tudful a'i ffatrioedd haearn mawr, yn ogystal â Phont-y-pŵl a'i phyllau glo toreithiog yn ein denu hefyd.

Yn y bôn, fel Cernyw, y mae Cymru'n ddiddorol i ymweld â hi am ei harferion, am ei hiaith ei hun, nad yw eto wedi'i cholli, ac mewn byr eiriau am y naws hynod sydd, ymddengys, yn perthyn i'r bobl a'r rhanbarth, ac sy'n esbonio'r gwrthsafiad hir gan y Cymry yn erbyn yr uno Eingl-Normanaid. [...]

Cyrhaeddais Gaerdydd, yn falch o ddod i mewn i'r porthladd. [...] Nid oeddem ond prin wedi dod oddi ar y cwch, fy nghyfeillion a minnau (dichon y bydd y darllenwr yn cofio bod un o'n hartistiaid ac un o'i ddisgyblion ef wedi dod gyda mi) pan benderfynasom ein bod am fynd i weld o amgylch Caerdydd. Nid oedd y trê'n i Abertawe yn ymadael tan fin nos, ac fe gawsom amser i weld ar ein hamdden dref y masnachwyr glo, lle bydd cyfran o lo Cymru'n dod i gael ei hanfon tramor. O'r fan hon y caiff y glo ei yrru i wahanol gyrchfannau. Byddir yn llwytho bron i ddwy filiwn o dunelli'r flwyddyn ohono, heb sôn am dri chan mil o dunelli o haearn a ddaw o ffatrioedd y wlad hefyd. Bydd y fasnach hon yn dod â nifer go lew o Ffrancwyr i Gaerdydd, ymhlith estroniaid eraill, yn fasnachwyr neu'n llongwyr. Yn ffenestri llawer o siopau gwelir y frawddeg fformiwlâig: *Ici l'on parle français*; y mae *café français*, hyd yn oed, i'w gael yng Nghaerdydd. Onid yw'r un fath mewn cynifer o'n trefi ni yn Ffrainc, lle mae *English spoken here* a'r *English coffee rooms* yn mynd â hi'n gynyddol?

Les charbons de Cardiff viennent avec ceux de Newcastle dans tous les ports de la Méditerranée et sont bien connus de nos marins. Le *Cardiff*, houille dure, sèche, brûlant sans flamme mais avec peu de cendres et une très-grande chaleur, et le *Newcastle*, houille collante, dégageant une flamme longue et brillante, sont de vieilles connaissances pour tous les chauffeurs et tous les mécaniciens de bateaux à vapeur. Longtemps les houillères anglaises ont fait à nos charbons français une terrible concurrence, et la routine s'en mêlant, on leur donnait partout la préférence à bord de nos vapeurs de guerre et de commerce. Heureusement dans ces dernières années le charbon a été déclaré contrebande de guerre. Il n'a pas fallu moins que cette circonstance pour faire ouvrir les yeux au gouvernement français. [...]

La population de Cardiff est de plus de trente-six mille habitants. C'est le commerce du charbon et du fer qui l'a rendue populeuse et prospère, car en 1800 elle ne renfermait pas plus de mille habitants. Bien des villes d'Angleterre offrent un pareil exemple d'accroissement pour ainsi dire instantané, tant est grande la force d'expansion que possède l'industrie.

Située à l'embouchure de la rivière Taff, Cardiff communique par le moyen d'un canal et d'un chemin de fer avec l'intérieur du pays, surtout avec les grandes forges où l'on fabrique le fer et les mines d'où l'on tire le charbon. [...]

Bydd glo Caerdydd ynghyd â glo Newcastle yn dod i holl borthladdoedd Môr y Canoldir ac y maent yn gyfarwydd iawn i'n llongwyr. Y mae *Cardiff*, glo caled, sych, a fydd yn llosgi heb fflam ond heb lawer o ludw ac yn boeth y tu hwnt, a *Newcastle*, glo sticlyd, a fydd yn rhoi fflam hir a llachar, yn hen gyfarwydd i bob gyrrwr a pheiriannydd agerfadau. Bu glo o Loegr yn cystadlu'n ebyd â'n glo Ffrengig ni am amser maith, a thrwy fod pobl wedi disgyn i'r arfer, yr oedd yn cael ei ffafrio ym mhob man ar ein hagerfadau rhyfel a masnach. Yn ffodus, yn y blynyddoedd diwethaf hyn y mae glo wedi cael ei ddatgan yn gontraband rhyfel. Yr oedd angen i hyn ddigwydd cyn i lywodraeth Ffrainc agor ei llygaid. [...]

Y mae mwy nag un ar bymtheg ar hugain o filoedd o drigolion yng Nghaerdydd. Y fasnach lo a haearn sydd wedi'i gwneud yn boblog ac yn ffyniannus, canys yn 1800 nid oedd dim mwy na mil o bobl yn trigo yno. Y mae digonedd o drefi yn Lloegr sy'n enghreifftiau tebyg o dwf dros nos, fel petai, cymaint yw gallu diwydiant i beri cynnydd.

A hithau wedi'i lleoli ar aber Taf, y mae Caerdydd wedi'i chysylltu drwy gamlas a rheilffordd â pherfedd gwlad, yn enwedig â'r gweithfeydd mawr lle cynhyrchir yr haearn a'r pyllau lle cloddir y glo. [...]

Je la souhaite aussi paisible à tous ceux qui après nous viendront jusqu'à Swansea, quel que soit le but qui les y amène, l'industrie, le commerce, le désir de voir et d'apprendre ou le simple désœuvrement.

Le lendemain, dès l'aurore, nous étions sur pied, visitant surtout le marché. C'est là que l'on est toujours sûr de rencontrer les types les plus caractéristiques d'un pays, l'habitant de la campagne ayant moins que celui des villes mêlé son sang au sang étranger. Les femmes du pays de Galles, au chapeau de feutre noir, élevé, roide, rappelant de tout point, sauf une hauteur plus grande encore, celui des hommes, cette affreuse coiffure dont nous ne pouvons parvenir à nous débarrasser depuis que la mode nous l'a imposée vers la fin du dernier siècle, nous apparurent là dans toute l'excentricité de leur costume primitif. Déjà la veille au soir, en approchant de Swansea, nous avions reçu dans notre wagon quelques-unes de ces Galloises dont la figure des *frenchmen*, nouveaux pour elles, paraît-il, avait singulièrement éveillé et la loquacité et la gaieté communicative. Nous étions devenus pour ces dames et leurs compagnons le sujet de la causerie. Nous le devinions à leurs gestes, à leurs éclats de voix; mais comme elles parlaient le dialecte du pays, le gallois, auquel, cela va sans dire, nous ne comprenions pas un mot, bien que Gaulois nous-mêmes, nous ne pûmes ni nous défendre ni nous mêler à la conversation. Ces braves femmes étaient du reste pour mes deux compagnons, qui n'avaient jamais vu encore la

Dymunaf yr un llonydd i bawb a ddaw ar ein hôl i Abertawe, beth bynnag a fo pwrpas ei ymweliad, diwydiant, masnach, yr awydd i weld ac i ddysgu neu ddim ond hamdden.

Drannoeth, yr oeddem ar ein traed ar doriad y wawr, yn ymweld â'r farchnad yn arbennig. Dyma'r lle y bydd rhywun bob amser yn siŵr o gwrdd â phobl fwyaf nodweddiadol gwlad, gan na fydd trigolion cefn gwlad wedi cymysgu'u gwaed â gwaed estron i'r un graddau â phobl y dref. Yn y fan hon gwelsom ferched Cymru yn holl hynodrwydd eu gwisg gyntefig, â'u hetiau ffelt du, yn uchel, yn galetsyth, yn debyg ym mhob ffordd, heblaw eu bod yn uwch byth, i rai'r dynion, y benwisg echrydus hon nad ydym yn gallu cael gwared â hi ers iddi gael ei gorfodi arnom gan y ffasiwn tua diwedd y ganrif ddiwethaf. Y noson gynt, wrth agosáu at Abertawe, yr oeddem wedi cael rhai o'r Cymreigesau hyn yn ein cerbyd, a hwythau, o weld y *Frenchmen*, peth newydd iddynt hwy, yn ôl pob golwg, wedi troi'n hynod siaradus a mynd i hwyl fawr yn eu sgwrs. Yr oeddem wedi mynd yn destun ymgom y boneddigesau hyn a'u cwmni. Yr oeddem yn dyfalu hynny o'u hystumiau a'u lleisiau uchel; ond gan eu bod yn siarad yn nhafodiaith y wlad, sef y Gymraeg, na ddealllem, afraid dywedyd, yr un gair ohoni, er mai Galiad ydoeddem ein hunain, ni allem na'n hamddiffyn ein hunain nac ymuno yn y sgwrs. Yr oedd y merched gwiw hyn hefyd yn destun llawn cymaint o syndod i'm dau gydymaith, nad oeddynt erioed o'r blaen wedi gweld y rhyw deg yn gwisgo'r fath hetiau ac wedi ymdrwsio yn

plus belle moitié de l'espèce humaine ainsi coiffée, ainsi attifée, un égal sujet d'étonnement, et, sous ce rapport, on peut dire que la surprise était partagée.

Outre le chapeau de feutre élevé qui fait sur leurs têtes un effet si étrange, et qui chez quelques-unes est de forme tronconique comme le chapeau calabrais, ou bien a le bord de derrière relevé à la façon du bonnet de Louis XI, les femmes du pays de Galles portent aussi un mouchoir ou une coiffe qui leur entoure la tête, les oreilles et le cou. Un tablier et un casaquin de bure de couleur rouge, un jupon court de même étoffe complètent ce que leur costume présente de singulier. [...]

La population de Swansea est d'environ quarante mille habitants. Autrefois c'était une simple station de bains (*watering place*), où pendant la belle saison Anglais et Anglaises venaient se livrer à ce passe-temps qui leur est si cher, celui de prendre des bains de mer. Aujourd'hui les baigneurs fashionables ont presque disparu, et la ville, grâce aux mines de charbon qui l'entourent et à ses nombreuses et vastes usines à cuivre, est devenue l'une des cités les plus industrielles de l'Angleterre, et par suite du monde. Il y a un siècle, quand les premiers wagons descendus des houillères roulèrent jusque sur les quais de Swansea pour y verser le charbon, le peuple faillit s'ameuter contre les propriétaires de mines, prétendant que le passage rapide des wagons sur les rails, la trépidation qu'ils imprimaient au sol faisait tourner la bière dans les caves. Peu s'en fallût qu'on ne revînt à l'antique portage à dos d'hommes ou tout

y fath fodd, ac, yn hyn o beth, gellir dywedyd ein bod wedi cydgyfranogi yn ein syndod.

Ar wahân i'r het ffelt uchel sy'n gwneud i'w pennau edrych mor ryfedd, ac sydd mewn rhai achosion ag iddi siâp côn trychedig fel het y Calabriaid, neu â'r cantel yn troi i fyny tu ôl yr un fath â boned Louis XI, bydd merched Cymry hefyd yn gwisgo macyn neu benwisg sy'n mynd o amgylch eu pennau, eu clustiau a'u gwddf. Bydd ffedog a betgwn o frethyn cartref coch a phais gota o'r un defnydd yn cwblhau ymddangosiad hynod eu gwisg. [...]

Y mae poblogaeth Abertawe oddeutu'r deugain mil. Ar un adeg nid oedd ond yn dref ffynhonnau (*watering place*), neu yn ystod yr haf byddai Saeson yn dod i dreulio'u hamdden yn y modd y maent mor hoff ohono, sef ymdrochi yn y môr. Erbyn heddiw y mae'r ymdrochwyr ffasiynol bron â bod wedi diflannu, ac y mae'r dref, diolch i'r pyllau glo sy'n ei hamgylchynu a'i ffatrioedd copr niferus ac anferthol, wedi mynd yn un o'r dinasoedd mwyaf diwydiannol yn Lloegr, ac felly yn y byd. Ganrif yn ôl, pan ddaeth y gwagenni cyntaf i lawr o'r pyllau i lanfeydd Abertawe i ollwng y glo, bu bron i'r bobl godi terfysg yn erbyn perchenogion y glofeydd, gan honni bod cyflymder y gwagenni wrth iddynt fynd heibio ar y rheilffordd a'r cryndodau a yrrant drwy'r ddaear yn sbwylio'r cwrw yn y seleri. Bron iawn na fu'n rhaid mynd yn ôl at yr hen ddull lle byddai dynion yn ei gludo ar eu cefnau neu o leiaf ar gefn ceffyl. Erbyn heddiw y mae ofnau'r rhai sy'n yfed y *pale ale* wedi llwyr ddiffannu, ac y mae llygad at hunan-les wedi disodli'r sensitifrwydd a fu; canys y mae pawb yn

au moins à dos de chevaux. Aujourd'hui les craintes des buveurs de *pale ale* ont bien disparu, et la susceptibilité a fait place à l'intérêt; car tout le monde trouve son compte à l'exploitation et au commerce des charbons. D'énormes wagons descendant des noires houillères, portent leurs produits jusque dans les soutes des bâtiments, et de Swansea comme de Cardiff les charbons s'exportent pour le monde entier. Les poussières, les menus débris du combustible sont eux-mêmes utilisés; et, mêlés à du brai ou goudron solide, comprimés dans des moules en forme de briques, ils sont chargés sur les navires, et vont, sous le nom de *patent fuel*, ou charbon breveté, jusque dans l'Amérique du Sud fournir aux bateaux à vapeur l'aliment indispensable à leur marche.

En retour de ses charbons, Swansea importe du cuivre à l'état de minerais plus ou moins riches, de *mattes*¹ plus ou moins pures. Ces minerais, ces mattes sont traités dans les usines dont je parlerai bientôt. Ainsi sont mises à contribution, comme je l'ai dit, non-seulement les mines indigènes des comtés de Cornouailles et de Devon, mais encore les mines de l'île de Cuba, celles du Chili et de la Bolivie, les mines de l'Australie, celles de l'Afrique, de l'Algérie au cap de Bonne-Espérance, enfin celles de tout le bassin méditerranéen, surtout de l'Espagne et de l'Italie. L'avantage que procure aux fondeurs de Swansea cette immense importation, c'est de pouvoir mêler des qualités diverses, variables de teneur et de composition, ce qui aide singulièrement à la marche

1 On donne en métallurgie le nom de matte à tout minerai qui a déjà subi une première fusion.

elwa yn ei ffordd ei hun o'r fasnach lo. Bydd gwagenni anferthol, wrth ddod i lawr o'r glofeydd duon, yn cludo eu cynnyrch i seleri glo'r adeiladau, ac o Abertawe fel o Gaerdydd byddir yn allforio glo i'r byd i gyd. Bydd hyd yn oed llwch mân y tanwydd yn cael ei ddefnyddio hefyd; ac, wedi'i gymysgu â phyg neu dar solet a'i gywasgu'n friciau mewn mowld, fe'i llwythir ar longau, a bydd yn mynd, o dan yr enw *patent fuel*, neu beli glo, mor bell â De America i gyflenwi'r agerfadau â'r ymborth sy'n hanfodol i'w cadw i fynd.

Yn gyfnewid am ei glo, bydd Abertawe'n mewnforio mwyn copr gweddol rywlog, *mattes*¹ gweddol bur. Bydd y mwynau, y mattes hyn, yn cael eu trin yn y ffatrioedd y soniaf amdanynt isod. Fe ddefnyddir, felly, fel y crybwyllais, nid yn unig fwyngloddfeydd cartref Cernyw a Dyfnaint, ond hefyd mwyngloddfeydd Ynys Ciwba, rhai Tsile a Bolifia, mwyngloddfeydd Awstralia, Affrica, o Algeria i Benrhyn Gobaith Da, a rhai holl gyffiniau Môr y Canoldir, yn enwedig Ysbaen a'r Eidal. Y fantais i doddwyr Abertawe a ddeillia o'r mewnforio anferthol hwn yw eu bod yn gallu cymysgu gwahanol ansoddau sy'n amrywio o ran gradd a chyfansoddiad, peth sy'n hwyluso'r prosesu metalegol yn arw. Y fantais i'r mwyngloddfeydd sy'n cynhyrchu'r mwynau yw eu bod yn cael y budd mwyaf posib ohonynt mewn gwlad lle nad oes dim tanwydd, yn aml iawn, i'w gael, o leiaf dim glo, a dyna'r unig danwydd sy'n rhad y dyddiau hyn. Yn y dull a arferir yn Abertawe, dull sy'n adnabyddus

1 Mewn metaleg, rhoddir yr enw matte i unrhyw fwyn a fo eisoes wedi cael ei doddi unwaith.

du traitement métallurgique. L'avantage pour les mines productrices, c'est de tirer le meilleur parti possible de leurs minerais dans un pays où souvent le combustible n'existe pas, du moins le combustible minéral, et c'est le seul qui soit aujourd'hui à bon marché. Par la méthode en usage à Swansea, méthode bien connue des métallurgistes, et désignée sous le nom de méthode galloise, il faut en effet jusqu'à seize tonnes de houille avec des minerais d'une teneur de dix à douze pour cent (c'est la richesse moyenne en cuivre des minerais traités à Swansea) pour obtenir une tonne de métal. Il est donc plus profitable, on le voit, de porter le minerai au charbon que le charbon au minerai. Dans le Cornouailles, dans le Devon, les mines de cuivre ont, en outre, l'avantage d'échanger leurs produits contre du charbon nécessaire à la marche de leurs machines d'épuisement (voir le voyage aux mines de Cornouailles). Enfin, dans tous les autres pays que j'ai cités, on échange également contre du charbon dont on manque le minerai cuivreux qu'on produit en abondance.

C'est ce commerce du minerai de cuivre et de la houille, joint au traitement métallurgique du minerai lui-même, qui a donné à Swansea l'importance qu'elle a aujourd'hui. Cette importance n'a échappé à aucun des voyageurs que l'étude des mines et de la métallurgie attire chaque année à Swansea. D'illustres ingénieurs, MM. Élie de Beaumont, Perdonnet et Le Play, ont des premiers en France étudié d'une façon très-nette et très-élevée les diverses industries du pays de Galles. «Voyez Swansea», s'écrie à son tour notre excellent maître, M.

iawn ymysg metalegwyr, ac a adwaenir fel y dull Cymreig, y mae eisiau hyd at un dunnell ar bymtheg o lo gyda mwynau o radd deg i ddeuddeg y cant (dyna ansawdd cyfartalog y mwyn copr a drinnir yn Abertawe) i gael tunnell o fetal. Fe welir, felly, ei bod yn fwy proffidiol mynd â'r mwyn at y glo na'r glo at y mwyn. Yng Nghernyw a Dyfnaint, y mae'r mwyngloddfeydd copr hefyd yn cael y fantais o gyfnewid eu cynnyrch am y glo sy'n angenrheidiol i redeg eu peiriannau cloddio (gweler y daith i fwyngloddfeydd Cernyw). Yn wir, yn yr holl wledydd eraill a grybwyllais, byddir hefyd yn cyfnewid y mwyn copr a gynhyrchir yn doreithiog am y glo sydd ei eisiau.

Y fasnach hon mewn mwyn copr a glo, ynghyd â thriniaeth fetalegol y mwyn ei hun, sydd wedi rhoi i Abertawe y pwysigrwydd sydd ganddi heddiw. Y mae'r pwysigrwydd hwn wedi cael ei ddeall gan yr holl rai a deithia i Abertawe bob blwyddyn i astudio'r pyllau glo a'r fetaleg. Bu'r peirianwyr o fri, M. Élie de Beaumont, M. Perdonnet a M. Le Play, gyda'r cyntaf yn Ffrainc i astudio mewn ffordd amlwg ac ar lefel uchel ddiwydiannau amrywiol Cymru.² 'Edrychwch ar Abertawe,' yw cri'n hysgolhaig disglair, M. A. Burat yntau, nid oes a wnelo'i henw barddonol â'i ffyniant.³ Ers talwm, pan fu'n ei ddwyn gyntaf, yr oedd yn llwyr anadnabyddus; heddiw hyhi yw dinas fawr y toddwyr. Hyhi sy'n anfon

2 [Armand Dufrénoy, Léonce Élie de Beaumont, Léon Coste ac Auguste Perdonnet, *Voyage métallurgique en Angleterre* (Paris, 1837); Frédéric Le Play, *Description des procédés métallurgiques employés dans le pays de Galles pour la fabrication du cuivre* (Paris, 1848).]

3 Swansea, yn Saesneg, môr yr alarch.

A. Burat, son nom poétique n'est pour rien dans sa prospérité.² Autrefois, sous son premier patronage, elle était inconnue; aujourd'hui c'est la grande ville des fondeurs. C'est elle qui envoie ses navires doubler le cap Horn pour rapporter les minerais du Chili; c'est pour elle, c'est pour enrichir ses lords que travaillent les nègres de Cuba et les populations libres de Coquimbo ou de la Paz; et c'est uniquement à la houille qu'elle doit cette puissance.³

Le maître a raison. Si la houille n'avait pas existé à Swansea, Swansea n'eût pas importé les minerais de cuivre pour les fondre, et ne serait jamais devenue la cité florissante qui existe aujourd'hui; tandis que, grâce au charbon, ses navires font le tour du globe, traversant le monde sur tout un méridien, pour venir verser au pied des fours des usines galloises les minerais de cuivre en retour de la houille.

La rade, le port, les docks, le canal de Swansea, les environs eux-mêmes de la ville couronnés de collines, et s'étendant autour d'une large baie, sont intéressants à visiter. On se plaît aussi à parcourir la ville, percée de belles rues, égayée par quelques monuments modernes, et entourée, dans les faubourgs, suivant l'usage anglais, de gracieuses maisons de plaisance et de jolis jardins.

2 Swansea, en anglais, la mer du cygne.

3 A. Burat, *Géologie appliquée*.

ei llongau o amgylch yr Horn i ddod â mwynau Tsile yn ôl; iddi hi, er mwyn cyfoethogi'i phendefigion hi, y bydd pobl dduon Ciwba a phoblogaethau rhydd Coquimbo neu la Paz yn gweithio; ac i'r glo a'r glo yn unig y mae'n ddyledus am y grym hwn.⁴

Y mae'n hysgolhaig yn iawn. Pe na buasai'r glo wedi bodoli yn Abertawe, ni fuasai Abertawe wedi mewnfurio'r mwyn copr i'w doddi, ac ni fuasai wedi mynd yn ddinas ffyniannus fel yr un sydd i'w gweld heddiw, a'i llongau, diolch i'r glo, yn mynd o gwmpas y byd i gyd, er mwyn dod i arllwys mwyn copr wrth draed ffwrneisi ffatrioedd Cymru yn gyfnewid am lo.

Y mae'r angorfa, y porthladd, y dociau, camlas Abertawe, cyffiniau'r dref eu hunain, a hwythau wedi'u hamgylchynu â bryniau ac yn ymestyn o amgylch bae llydan, yn ddiddorol i ymweld â hwynt. Dymunol hefyd yw mynd am dro o amgylch y dref, sydd â strydoedd prydferth yn rhedeg drwyddi, a hithau wedi'i sirioli gan rai cofgolofnau modern, ac wedi'i hamgylchynu, yn y maestrefi, yn ôl yr arfer Seisnig, â phlastai crand a gerddi tlws.

Ar ochr draw Bae Abertawe y mae pen pellaf Môr Hafren. Wedyn y mae Bae Carfyrddin, dipyn yn lletach na'i gymydog, yn ymagor ar Fôr Iwerydd, ac yna harbwr Aberdaugleddau, a'i ymylon danheddog yn ymwthio gyferbyn â'i gilydd i'r tir, fel petaent yn ddwy lan afon fawr. Dyma'r wyneb a ddengys

4 A. Burat, *Géologie appliquée*.

Au delà de la baie de Swansea finit le canal de Bristol. Alors s'ouvre sur l'Atlantique la baie de Carmarthen bien plus vaste que sa voisine, puis la rade de Milford, enfonçant au milieu des terres ses dentelures opposées: on dirait les deux bords d'un grand fleuve. C'est la façade des Galles sur l'Océan, rivages brumeux et pittoresques, au climat tempéré; mais n'allons pas trop nous égarer sur ces poétiques plages et revenons vers Swansea où nous attendent les fondeurs de cuivre.

II. Les Usines à Cuivre de Swansea

Entre toutes les usines de Swansea, la plus célèbre, la plus complète, celle qui occupe le plus d'ouvriers, est l'usine de MM. Vivian; ce fut celle naturellement que nous demandâmes à visiter. Après quelques difficultés, et quand nous eûmes fait connaître nos noms, nos qualités et le but de notre visite, la permission nous fut accordée, mais pour une fois seulement. Il fut bien entendu aussi que nous ne prendrions aucun croquis géo-métrique coté, c'est-à-dire avec les dimensions exactes des fours et autres appareils en usage dans l'établissement. La seule chose qui nous fut permise ce fut de crayonner sur nos albums des vues perspectives de l'ensemble ou des détails de l'usine. On n'est pas toujours aussi accommodant, et je n'avais pas oublié pour mon compte que deux ans auparavant, accompagnant à Swansea un de mes camarades, ingénieur des mines en Piémont, la porte

Cymru i'r môr, yn arfordiroedd niwlog a phictiwrésg, mwyn ei hinsawdd; ond peidiwn ag ymgolli ormod yn y traethau barddonol hyn ac awn yn ôl at Abertawe lle mae'r toddwyr copr yn ein haros.

II. Ffatrioedd Copr Abertawe

O holl ffatrioedd Abertawe, yr enwocaf, y fwyaf cyflawn, yr un sy'n rhoi gwaith i'r nifer fwyaf o weithwyr, yw ffatri'r Mri. Vivian; felly dyma'r un y gofynasom am gael ymweld â hi.⁵ Ar ôl rhai anawsterau, ac wedi inni roi gwybod beth oedd ein henwau, ein safleoedd proffesiynol a phwrrpas ein hymweliad, fe gawsom ganiatâd, ond am unwaith yn unig. Gwnaed yn eglur hefyd nad oeddem i wneud dim diagram yn dangos mesuriadau, hynny yw, union ddimensiynau'r ffwrneisi a pheiriannau eraill a ddefnyddid yn y ffatri. Y cwbl y caniatawyd inni'i wneud oedd darlunio yn ein llyfrau olygfeydd persbectif o'r ffatri gyfan neu rannau ohoni. Nid bob tro y ceir cymaint â hynny o gymwynas, ac nid oeddwn wedi anghofio, o'm rhan i, yr hyn a ddigwyddasai ddwy flynedd ynghynt, a finnau wedi dod i Abertawe gydag un o'm cyfeillion, peiriannydd o'r mwyngloddffeydd ym Mhiedmont, pan nacawyd inni fynd i mewn i'r ffatri, ar ôl ymweliad cyntaf, am fod fy nghyfaill, credaf, wedi tynnu'i dâp mesur o'i

5 [Cyfeiriad at weithfeydd copr yr Hafod yn Abertawe ym mherchnogaeth cwmni Vivian a'i Feibion, a sefydlwyd ym 1810. Erbyn y 1840au y gweithfeydd hyn oedd y mwyaf o'u bath yn y byd. Cwmni o bwys rhangwladol oedd hwn.]

de l'usine nous fut refusée, après une première visite, parce que mon ami, je crois, tirant son mètre de la poche, pendant que je causais avec notre cicérone, avait mesuré la longueur d'un laminoir à cuivre. [...]

Ce qui frappe quand on entre dans l'usine de MM. Vivian, c'est une apparence de désordre et de laisser-aller tout anglaise, mais qui va bien à une usine aussi vaste, aussi pleine de vie que la leur. Les charpentes, les toits du bâtiments sont établis tant bien que mal, le sol n'est pas même nivelé, encore moins pavé ou parqueté; les fours, dont les maçonneries en briques sont à peine retenues par des armatures en fer, penchent à droite ou à gauche, ventrus sur le devant. Ils sont isolés ou tout au plus accouplés. On dirait que la chaleur va faire éclater la maçonnerie, tant on semble avoir mis peu de soin à lier les briques entre elles et à les établir d'à-plomb. On n'a rien sacrifié à l'élégance, mais en retour l'activité, le mouvement règnent partout. Il y a dans l'usine plus de huit cents ouvriers et jusqu'à quatre-vingts fours à réverbère sans cesse en feu, soit pour le grillage et la fusion du minerai, des mattes et des scories, soit pour l'affinage, le raffinage et le réchauffage du métal. Chaque four a sa cheminée, une colonne pyramidale qui surmonte les toits de l'usine. Quand tous les fours sont allumés, ces colonnes dégagent dans l'air une épaisse fumée, tantôt noire, tantôt blanchâtre, qui obscurcit l'atmosphère; souvent la flamme elle-même sort par l'orifice des cheminées. Comme toutes les usines sont à peu près concentrées au même point, dans un vallon stérile que longe un

boced, tra oeddwn i'n sgwrsio â'n tywysydd, a mesur hyd melin rolïo copr.
[...]

Yr hyn sy'n taro rhywun wrth fynd i mewn i ffatri'r Mri. Vivian yw ymddangosiad o anhrefn a blerwch sy'n nodweddiadol o'r Saeson, ond sy'n gweddu'n dda i ffatri mor enfawr, mor fywiog â'r eiddynt. Y mae fframwaith a thoeau'r adeiladau wedi'u gosod rywsut rywsut, nid yw'r llawr hyd yn oed wedi'i wneud yn wastad, heb sôn am fod wedi'i orchuddio â llechi neu bren; y mae'r ffwrneisi, sydd â'u bricwaith ond prin wedi'i ddal yn ei le â fframweithiau haearn, yn gogwyddo i'r chwith ac i'r dde, a hwythau'n bolïo ar y tu blaen. Safant bob un ar wahân neu'n ddeuoedd ar y mwyaf. Ymddangosant fel petai'r gwres yn mynd i wneud i'w bricwaith ffrwydro, cyn lleied y gofalwyd, hyd y gwelir, am roi'r briciau'n sownd yn ei gilydd â'u gosod yn syth. Nid oes dim byd wedi'i aberthu i geinder, ond ar y llaw arall y mae gweithgarwch a chynnwrf i'w gweld ym mhob man. Y mae mwy nag wyth gant o weithwyr yn y ffatri a chymaint â phedwar ugain o ffwrneisi adlewyrchol ar gynnu'n ddi-baid, rhai'n rhostio ac yn toddi'r mwyn, y mattes a'r sorod, rhai'n puro ac yn twymo'r metal. Y mae simnai ar bob ffwrnais, colofn byramidaidd ar ben toeau'r ffatri. Pan fo'r ffwrneisi i gyd ar gynnu, bydd y colofnau hyn yn gollwg mwg trwchus i'r aer, weithiau'n ddu, weithiau'n wynnaidd, a dywyllau'r awyr; yn aml bydd y fflamau eu hunain yn dod allan o'r simneiau. Gan fod yr holl fatrioedd wedi'u crynhoi fwy neu lai yn yr un man, mewn dyffryn diffaith a

canal navigable, rien de plus saisissant à voir que ces mille bouches de fumée travaillant toutes à la fois. [...]

III. La Langue et les Mœurs du Pays de Galles

Bien que venus dans le pays de Galles surtout pour y voir des houillères et des fonderies de cuivre, les habitants aussi nous intéressaient, ces énergiques Gallois qui ont gardé leur langue et leurs coutumes primitives, qui ont si longtemps résisté à la conquête saxonne et normande, et dont il est bien temps de dire ici quelques mots.

C'est à Swansea que commence à proprement parler le pays de Galles. A Cardiff, où nous sommes déjà passés, à Newport où nous nous arrêterons en quittant le pays, l'élément étranger domine, ou du moins la race galloise s'est peu à peu fondue avec la race saxonne et normande; mais à Swansea et plus avant dans l'ouest et dans l'intérieur, les mœurs et les usages welches sont assez bien conservés. Ainsi nous avons déjà signalé chez les femmes de la campagne, à Swansea, le chapeau de feutre et le jupon de laine traditionnels. La langue galloise est aussi parlée à Swansea concurremment avec l'anglais, et dans des comtés plus éloignés, par exemple ceux de Carmarthen et de Cardigan, il n'est pas rare de rencontrer des habitants, au moins dans les montagnes qui ne savent pas un mot d'anglais et ne comprennent que le gallois. [...]

chamlas yn rhedeg ar ei hyd, nid oes dim byd mwy trawiadol i'w weld na'r miloedd o gegau myglyd hyn i gyd yn gweithio ar yr un pryd. [...]

III. Iaith ac Arferion Cymru

Er mai i weld pyllau glo a gweithfeydd copr yn bennaf y daethom i Gymru, yr oedd gennym ddiddordeb hefyd yn y trigolion, y Cymry hoenus sydd wedi cadw'u hiaith a'u harferion cyntefig, a wrthsafodd gyhyd goncwest gan Sais a Norman, ac y mae yn sicr yn bryd inni ddywedyd ychydig eiriau amdanynt yn y fan hon.

Yn Abertawe y mae'r Gymru go iawn yn dechrau. Yng Nghaerdydd, lle buom eisoes, ac yng Nghasnewydd lle byddwn yn aros wrth ymadael â'r wlad, y mae'r elfen estron yn teyrnasu, neu o leiaf y mae hil y Cymry a hil y Saeson a'r Normaniaid wedi ymdoddi'n raddol yn ei gilydd; ond yn Abertawe ac ymhellach i'r gorllewin ac ym mherfedd gwlad, y mae ffyrdd ac arferion y Cymry wedi'u cadw'n eithaf da. Soniasom eisoes am yr het ffelt a'r bais wlân draddodiadol ymhlith merched cefn gwlad yn Abertawe. Siaredir y Gymraeg hefyd yn Abertawe ochr yn ochr â'r Saesneg, ac mewn siroedd mwy anghysbell, er enghraifft Sir Gaerfyrddin a Sir Aberteifi, nid peth anghyffredin yw cwrdd â thrigolion, o leiaf yn y mynyddoedd, na wyddant yr un gair o Saesneg ac na ddeallant ond y Gymraeg. [...]

Nos Bretons de France comprennent le gallois, et sont tout étonnés, quand ils abordent le pays de Galles, de trouver là des compatriotes. Je ne sais s'ils prétendent que leurs ancêtres ont colonisé les Galles; mais les Gallois sont certains d'avoir peuplé les premiers notre Armorique en y envoyant un essaim de colons. Ils ont même fixé les dates de leurs diverses migrations. Laissons-les dans cette douce persuasion d'avoir les premiers peuplé la Bretagne française. Il est tant de faits douteux, incertains en histoire, qu'on peut bien encore passer sur celui-là. Acceptons donc que nos Bas-Bretons ne sont que des Gallois transformés.

Les chemins de fer qui ont partout pénétré dans les Galles, les relations internationales devenues chaque jour plus actives dans le pays à cause de sa situation littorale et du développement remarquable qu'y a pris l'industrie houillère et métallurgique, toutes ces raisons tendent invinciblement à faire disparaître davantage la langue et les coutumes primitives des Gallois. Aussi bien il est en histoire des lois fatales auxquelles on ne pourrait guère s'opposer, et quand le moment est venu pour un peuple ou pour une langue de disparaître, c'est que ce peuple ou cette langue ont fini de jouer leur rôle. Ici le cas ne s'applique pas aux Gallois, franchement entrés dans le giron de la Grande-Bretagne depuis plusieurs siècles, et participant à ses institutions politiques, constitutionnelles, avec une aptitude qui a été remarquée; il s'applique à leur langue bonne pour la poésie héroïque ou religieuse, mais qui

Y mae'n Llydawyr ein hunain yn Ffrainc yn deall y Gymraeg, a byddant yn gwbl syn pan ddônt i Gymru a chael yno gydwladwyr. Nid wn a fyddant yn honni i'w cyndeidiau wladychu Cymru; ond y mae'r Cymry'n sicr mai hwynt a oedd gyntaf i boblogi'n Llydaw ni drwy anfon yno haid o wladfawyr. Y maent hyd yn oed wedi pennu dyddiadau'u gwahanol ymfudiadau. Gadawn iddynt fwynhau credu o hyd mai hwynt a oedd gyntaf i boblogi Llydaw'r Ffrancwyr. Y mae cynifer o ffeithiau amheus, ansicr mewn hanes fel y gallwn yn rhwydd adael i hon fod. Derbynier felly nad yw trigolion gorllewin Llydaw ond yn Gymry ar wedd wahanol.

Y rheilffyrdd sydd wedi ymdreiddio i bob rhan o Gymru, y cysylltiadau rhyngwladol sydd wedi mynd yn fwy bywiog bob dydd yn y wlad o ganlyniad i'w lleoliad arfordirol a'r twf rhyfeddol a fu yno yn y diwydiant glo a metal, y mae'r ffactorau hyn oll yn arwain yn ddiwrthdro at ddiflaniad cynyddol iaith ac arferion cyntefig y Cymry. Hefyd, y mae i hanes ei deddfau tyngedfennol sydd fwy neu lai'n amhosib eu gwrthsefyll, a phan fo'r amser wedi dyfod i bobl neu iaith ddiflannu, y mae'n fater o fod y bobl neu'r iaith dan sylw wedi dyfod i ddiwedd eu rôl. Nid yw hyn yn wir am y Cymry, sydd wedi'u hintegreiddio'n amlwg ym Mhrydain Fawr ers canrifoedd, ac sy'n chwarae rhan yn ei sefydliadau gwleidyddol, cyfansoddiadol, mewn modd nodedig o fedrus; y mae'n wir am eu hiaith, sy'n gymwys iawn ar gyfer barddoniaeth arwrol neu grefyddol, ond na all ateb gofynion bywyd modern a busnes o gwbl. Felly fe ddiflanna'r Gymraeg fel y mae'r Gernyweg eisoes wedi diflannu,

ne saurait nullement se plier aux exigences de la vie moderne et des affaires. Donc le welch passera comme a déjà passé le *Cornish*, comme passeront aussi peu à peu tous les dialectes, tous les patois de nos provinces, qui firent jadis la joie des troubadours et des trouvères. Qu'y faire? le progrès n'est qu'à ce prix; et si les amateurs de la couleur locale y perdent, il faut reconnaître que les mœurs générales y gagnent que les peuples, tendant peu à peu à s'unifier et à abaisser les barrières qui les séparent, penchant vers une fraternisation universelle, une grande alliance pacifique qui, espérons-le, réalisera un jour l'idéal de l'Évangile.

Revenant à nos Gallois, souhaitons-leur de perdre encore plus vite que leur langue et leurs vieilles coutumes qui, au demeurant, ont du bon, ce défaut de propreté domestique, ce laisser-aller honteux dans lequel semblent vivre volontiers là-bas la plupart des familles ouvrières. Dans le Cornouailles, une apparence de propreté, de bien-être nous avait partout frappés. A peine dans le pays de Galles, dès notre entrée à Cardiff, les classes populaires nous ont paru moins soigneuses d'elles-mêmes et de leurs maisons. Il n'y a plus là cet air de dignité personnelle, ce respect de soi qui semble, particulier aux Bretons du Cornouailles et surtout aux Anglais. Dans le pays de Galles, l'ouvrier est parfois couvert de haillons, le logis est des plus mal tenus, la famille grouille dans l'ordure. A Swansea, le commerce des chiffons et des loques règne dans toute sa laideur; il s'y pratique même d'une façon particulière, à la grande joie

fel y diflanna hefyd o dipyn i beth holl dafodieithoedd ein rhanbarthau, y bu'r trwbawriaid a'r trwferiaid gynt yn ymhyfrydu ynddynt. Pa beth y gellir ei wneud amdani? Dyma bris cynnydd; ac os yw'r rhai sy'n hoff o naws bro ar eu colled, y mae'n rhaid cydnabod bod moesau ac arferion cyffredinol ar eu hennill o fod pobloedd, wrth dueddu'n raddol i uno a dymchwel y gwahanfuriau sydd rhyngddynt, yn gogwyddo tuag at gyfeillach fyd-eang, cynghrair fawr heddychlon a fydd ryw ddydd, gobeithiwn, yn gwireddu delfryd yr Efengyl.

Â throi yn ôl at ein Cymry, boed inni ddymuno iddynt golli, yn gynt, hyd yn oed, na'u hiaith a'u hen arferion, sydd, er gwaethaf popeth a ddywedwyd, â rhyw elfen o ddaioni ynddynt, y diffyg glendid yn y cartref, y budredd a'r blerwch cywilyddus y mae'r rhan fwyaf o deuluoedd dosbarth gweithiol yno yn byw ynddynt, i bob golwg, o'u gwirfodd. Yng Nghernyw, yr oeddem wedi cael ein taro ym mhobman gan ymddangosiad o lendid a chysur. A ninnau ond prin wedi cyrraedd Cymru, o'r munud y daethom i mewn i Gaerdydd, dechreuodd ymddangos inni fod pobl y dosbarth gweithiol yn gofalu lai amdanynt eu hunain a'u cartrefi. Nid yw'r ymddangosiad o falchder personol a hunan-barch, sydd, yn ôl pob golwg, yn nodweddiadol o'r Cernywiaid ac yn enwedig y Saeson, i'w gael yma fwyach. Yng Nghymru, bydd y gweithiwr ambell i waith yn gwisgo carpiâu, y cartref yn cael ei gadw mewn cyflwr o'r gwaethaf, a'r teulu'n ymdrybaeddu mewn budredd. Yn Abertawe, y mae'r fasnach racs yn teyrnasu yn ei holl hylltod; fe'i harferir yno mewn modd arbennig, hyd yn

des enfants. Pour une mauvaise pièce d'étoffe sale, hors d'usage, les bambins reçoivent du marchand un maigre jouet d'un *penny*, quand les parents ne préfèrent pas prendre en échange la pièce de monnaie elle-même. Cette façon de pratiquer en plein air et sur une voiture roulante le commerce de la friperie nous étonna beaucoup, et nous avons baptisé le marchand qui annonçait dans les rues son passage à son de trompe, du nom de *chiffoniers des familles*.

La différence d'aspect si saisissante entre la classe ouvrière du Cornouailles et celle du pays de Galles la première d'une si bonne tenue, la seconde aussi négligente pour sa mise que pour l'ordonnance du logis, a frappé tous les voyageurs. Pour nous, l'impression désagréable que le spectacle de la misère cause toujours ne fit même que s'accroître durant le voyage, à Merthyr Tydvil, à Pontypool, à Newport, ainsi qu'on le verra par la suite du récit.

IV. De Swansea à Merthyr Tydvil

La route de Swansea à Merthyr Tydvil est l'une des plus pittoresques, des plus attrayantes du pays de Galles.

Nous remontâmes, en chemin de fer, la vallée de la Neath qui se jette dans la baie de Swansea; puis, entrant dans la vallée du Taff qui vient mourir à Cardiff, nous arrivâmes à Merthyr Tydvil.

oed, er mawr orfoledd y plant. Am hen ddarn o ddefnydd budr, dieisiau, bydd y plantos yn cael tegan tila gwerth ceiniog gan y masnachwr, os nad yw'n well gan y rhieni gymryd y darn o arian mân ei hun yn ei le. Fe gawsom ein synnu'n ddirfawr gan y ffordd hon o arfer y fasnach hen ddillad yn yr awyr agored ar gefn cert, ac fe roddasom yr enw *dyn carpiâu'r teulu* ar y masnachwr a fyddai'n cyhoeddi â'i gorn yn y strydoedd ei fod yn dyfod heibio.

Gwnaed argraff ar y teithwyr i gyd gan y gwahaniaeth mor drawiadol o ran ymddangosiad a welwyd rhwng y dosbarth gweithiol yng Nghernyw a'r un yng Nghymru, y cyntaf mor drwsiadus a'r ail yr un mor esgeulus o'u dillad ag yr oeddynt o drefn eu cartrefi. I ni, dim ond cynyddu a wnaeth yr argraff annymunol a wneir bob amser gan olygfeydd o dlodi, yn ystod y daith i Ferthyr Tudful, i Bont-y-pŵl, i Gasnewydd, fel a welir wrth i'r stori fynd yn ei blaen.

IV. O Abertawe i Ferthyr Tudful

Y mae'r ffordd o Abertawe i Ferthyr Tudful yn un o'r rhai harddaf a mwyaf deniadol yng Nghymru.

Aethom ar y rheilffordd i fyny cwm afon Nedd sy'n aberu ym Mae Abertawe; wedyn, a ninnau'n dyfod i mewn i gwm afon Taf a ddaw i ddiwedd ei thaith yng Nghaerdydd, cyraeddasom Ferthyr Tudful.

Il était nuit. Déjà le long de la route les feux allumés des hauts fourneaux avaient éveillé notre attention. Dans la vallée du Taff, le spectacle devint grandiose comme celui d'un immense incendie.

Merthyr Tydvil, entourée de hauts fourneaux, de forges, de fours à coke, possède les usines à fer les plus importantes de la Grande-Bretagne. Tous ces feux envoient vers le ciel leurs flammes étincelantes; on dirait que la vallée tout entière est en ignition. Il n'en est rien: c'est le pacifique travail de l'industrie produisant sans relâche le métal devenu désormais indispensable à tous nos besoins, à nos arts, à la civilisation moderne: le fer. [...]

Nous avons demandé un guide pour visiter les usines et les mines aux alentours de Merthyr, et ne pas nous aventurer à la légère au milieu des houillères et des forges qui sont si répandues dans le pays. [...]

De la mine de houille que nous venions de parcourir, nous passâmes aux forges de Cyfarthfa (*Cyfarthfa iron works*), situées au pied même de la houillère. Le charbon, le minerai, le fondant, n'ont pas grand chemin à faire pour aller de la mine à l'usine.

C'était un samedi, un jour de paye: devant les bureaux du *purser* (agent comptable) se pressait la foule compacte des ouvriers. Tout ce monde était là pour recevoir le salaire de la semaine déjà peut-être engagé aux trois quarts entre les mains des fournisseurs. Aux alentours de l'usine, le long des *crassiers*

Yr oedd wedi nosi. Ar hyd y ffordd yr oedd tanau'r ffwrneisi chwyth eisoes wedi dal ein sylw. Yng nghwm Taf, daeth yn olygfa fawreddog fel tanllwyth anferthol.

Merthyr Tudful, wedi'i hamgylchynu gan ffwrneisi chwyth, gweithfeydd haearn a golosgfeydd, sy'n meddu ar y ffatrioedd haearn pwysicaf ym Mhrydain. Bydd yr holl danau hyn yn gwthio'u fflamau tywynnol tua'r nen; gallai rhywun feddwl bod y cwm i gyd ar dân. Dim byd o'r fath: dyma waith heddychlon y diwydiant sy'n cynhyrchu'n ddi-baid y metal sydd erbyn hyn wedi mynd yn anhepgor i'n hanghenion i gyd, i'n celfyddydau, i wareiddiad cyfoes: haearn. [...]

Yr oeddem wedi gofyn am dywysydd i ymweld â'r ffatrioedd a'r pyllau glo yng nghyffiniau Merthyr, yn hytrach na rhyw anturio ffwrdd-â-hi i ganol y pyllau a'r gweithfeydd haearn sydd ar wasgar mor eang yn y fro. [...]

O'r pwll glo yr oeddem newydd fynd o'i amgylch, aethom ymlaen i weithfeydd haearn Cyfarthfa, sydd wedi'u lleoli yn union wrth draed y pwll glo.⁶ Nid oes ffordd bell gan y glo, y mwyn, na'r toddydd i fynd o'r pwll i'r ffatri.

Dydd Sadwrn ydoedd, diwrnod cyflog: o flaen swyddfeydd y *purser* yr oedd y dorf o weithwyr yn ymwithio'n dynn. Yr oedd yr holl bobl hyn yno i dderbyn eu cyflog am yr wythnos, a'i dri chwarter, efallai, eisoes wedi'u neilltuo i fynd

6 [Sefydlwyd gweithfeydd haearn Cyfarthfa ym 1765 ac fe enillasant enw ar draws Ewrop am gynhyrchu nwyddau haearn o safon uchel iawn.]

où l'on rejette les cendres et les scories de tous les foyers métallurgiques de cet immense établissement, allaient le dos courbé vers la terre de pauvres filles déguenillées.

Que venaient-elles faire en ces lieux? Chercher au milieu de ces tas encore fumants quelques débris de coke ou de charbon pour allumer le foyer domestique. La misère était donc bien grande en ce pays industriel et travailleur pour que de pauvres familles d'ouvriers en fussent réduites à ces tristes expédients!

Les pauvrettes faisaient mal à voir, vêtues de loques, de haillons immondes, un sale mouchoir noué autour de la tête, parfois même la tête couverte d'une capeline défoncée qui avait peut-être abrité jadis le chef d'une grande dame. Les unes allaient nu-pieds, d'autres portaient des chaussures éculées, défoncées, ramassées dans la rue, souvent dépareillées, ayant quelquefois primitivement servi pour des pieds d'homme. Quelle misère écoeurante, grand Dieu! et se peut-il que dans un pays en apparence si riche, si industriel, il y ait des gens à ce point déshérités! A Londres seulement, dans les quartiers les plus sales, les plus misérable, nous devons rencontrer pareil abandon, mais là au moins la chose s'expliquait par la paresse, le vice, l'absence de travail suivi, tandis qu'à Merthyr Tydvil on pourrait croire que le nombre des usines à fer, des mines de charbon et de toutes les exploitations industrielles du pays doit donner du pain à tout le monde. Il n'en est rien, paraît-il, et soit qu'il y ait de la faute

i ddwylo'r masnachwyr. O amgylch y ffatri, ar hyd y *tomenni sorod* lle teflir y lludw a'r sorod o'r holl ffwrneisi metal yn y sefydliad enfawr hwn, âi merched truenus mewn carpiâu dan grymu tua'r ddaear.

Beth yr oeddynt wedi dod i'r fan hon i'w wneud? Chwilio yn y pentyrrau hyn, a fygai o hyd, am rwy weddillion golosg neu lo i gynnu'r tân ar eu haelwydydd. Yr oedd tlodi go fawr i'w gael, felly, yn y wlad ddiwydiannol, weithgar hon os oedd teuluoedd truenus o weithwyr yn gorfod troi at foddion mor drist!

Yr oedd y creaduriaid yn gwneud golygfa druenus, a hwythau wedi'u gwisgo mewn carpiâu a rhacs afiach, pob un â macyn budr wedi'i glymu am ei phen, ac weithiau'n gwisgo het cantel llydan tyllog, a fyddai, efallai, wedi gorchuddio pen boneddiges grand ryw dro. Âi rhai ohonynt yn droednoeth, ac eraill yn gwisgo esgidiau tyllog â'r sodlau wedi'u treulio a gawsant yn y stryd, yn aml heb fod o'r un pâr â'i gilydd, ac weithiau wedi mynd yn wreiddiol am draed dyn. Nefoedd mawr, am gyni torcalonnu! A yw'n bosib bod pobl mor amddifad mewn gwlad sydd i'w gweld mor gyfoethog, mor ddiwydiannol! Yn Llundain yn unig, yn yr ardaloedd butraf, mwyaf truenus, yr oeddem i gwrdd â phobl mor ddiymgeledd, ond yno o leiaf diogi, drygioni, diffyg cadw at waith a esboniair peth, ond ym Merthyr Tudful gellid credu y dylai nifer y ffatrioedd haearn, y pyllau glo a holl ddatblygiadau diwydiannol y wlad roi bywoliaeth bawb. Dim byd o'r fath, ymddengys, a boed drwy fai'r trigolion, neu drwy fai diwydianwyr

des habitants, soit qu'il y ait de la faute des grands industriels du pays (ce que nous ne saurions croire), la misère s'étale à Merthyr au grand jour, à la vue de tous, de la façon la plus lamentable. N'avais-je pas raison de dire, à la fin de la première partie de ce récit, que le pays de Galles était loin de nous ménager, au point de vue de l'état social des classes ouvrières, la même surprise agréable que nous avons éprouvée dans le Cornouailles? Là-bas tout s'était présenté à nous dans un aspect de bien-être et de propreté qui semblait ajouter encore au charme du pays, et satisfaisait les yeux en même temps que l'esprit. Ici tout prenait un ton triste, sale et misérable, comme si le charbon et le fer ne pouvaient aller qu'avec la boue et la malpropreté, celle qu'ils créent autour des mines et des usines, comme celle dans laquelle vivent, au moins dans le pays de Galles, les ouvriers attachés à leur exploitation. A Merthyr, la ville elle-même offre un aspect triste et rebutant. Les rues ne sont ni balayées, ni lavées; la crotte et l'ordure s'y entassent une poussière noire, produite par la fumée et le charbon, s'étend sur les façades des édifices et jusque sur les vêtements et la figure des habitants. Dans un tel milieu, le laisser aller, la négligence, puis la misère prennent vite droit de cité, et voilà comment s'explique peut-être le spectacle navrant dont une portion de la classe ouvrière de Merthyr nous rendit trop souvent témoins.

L'usine de Cyfarthfa, autour de laquelle s'étala pour la première fois devant nous la misère galloise, est une des plus grandes usines à fer du pays de

mawr y wlad (peth sy'n anodd gennym ei gredu), y mae tlodi i'w weld yn blaen gan unrhyw un gefn dydd golau ym Merthyr, yn y modd mwyaf gresynus. Onid oeddwn yn iawn pan ddywedais, ar ddiwedd rhan gyntaf yr adroddiad hwn, fod Cymru ymhell o'n synnu yn yr un modd dymunol â Chernyw, o ran cyflwr cymdeithasol y dosbarth gweithiol? Yno, yr oedd popeth wedi ymddangos inni'n gysurus ac yn lân, a hynny fel petai'n ychwanegu ymhellach at naws swynol y wlad, ac yn rhoi boddhad i'r llygad yn ogystal â'r enaid. Yn y fan hon yr oedd gwedd drist, fudr, druenus ar bopeth, fel petai glo a haearn yn rhwym o fynd law yn llaw â budredd a llaca, yr hyn a greant o amgylch y pyllau a'r ffatrioedd, yn ogystal â'r hyn y bydd y gweithwyr sy'n eu trin yn byw ynddo, yng Nghymru o leiaf. Ym Merthyr, y mae golwg drist, anhyfryd ar y dref ei hun. Nid yw'r strydoedd wedi'u hysgubo na'u golchi; y mae baw a budredd yn cronni a llwch du, a ddaw o'r mwg a'r glo, dros waliau'r adeiladau i gyd a hyd yn oed ar ddillad a wynebau'r trigolion. Mewn amgylchedd o'r fath, ni bydd difaterwch, diofalwch ac wedyn amddifadedd fawr o dro cyn ymsefydlu, a dyna, efallai, sy'n esbonio'r golygfeydd dirdynnol y'n gwnaed yn dyst iddynt ond yn rhy aml gan rai o bobl ddosbarth gweithiol Merthyr.

Y mae ffatri Cyfarthfa, y bu cyflwr truenus y Cymry ar ddangos inni gyntaf yn ei chyffiniau, yn un o'r ffatrioedd haearn mwyaf yng Nghymru ac felly yn Lloegr gyfan. Hyhi yw'r bwysicaf ym Merthyr Tudful, ar ôl un Dowlais. Y

Galles et partant de toute l'Angleterre. C'est la plus importante de Merthyr Tydvil, après celle de Dowlais. Celle-ci a dix-sept hauts fourneaux pour traiter le minerai de fer et le transformer en fonte, près de cent soixante fours à réverbère pour transformer la fonte en fer malléable, et un nombre proportionné de trains de laminaires et de marteaux-pilons pour achever le traitement métallurgique du fer. [...]

V. Pontypool – Newport

De Merthyr Tydvil nous gagnâmes Pontypool en chemin de fer, car partout les railways sillonnent aussi bien que les canaux le sud du pays de Galles. Le voisinage de l'industrie offre bien quelques désagréments; mais il amène avec lui une abondance de voies de transports dont d'autres pays moins industriels regrettent de ne point jouir. Il y a compensation à tout, suivant l'honnête philosophe Azaïs, et tout est pour le mieux dans les meilleures des Galles possibles, comme aurait dit Candide, s'il eût pris part à notre voyage. [...]

Nous remontâmes le cours d'une gracieuse vallée, celle de l'Afon, et nous nous rendîmes à la mine de charbon de Glyn pit. [...] Nous rencontrâmes une escouade d'ouvriers quittant les travaux. Ils portaient la chandelle au chapeau comme les mineurs du Cornouailles, et l'on devinait à leur figure noircie, à leurs vêtements couverts de boue, de quels antres ils sortaient. Au milieu de la foule des hommes on distinguait quelques femmes et des gamins. Tout ce monde

mae gan yr olaf o'r rhain ddwy ar bymtheg o ffwrneisi chwyth i drin y mwyn haearn a'i droi'n haearn bwrw, bron i gant a thrigain o ffwrneisi adlewyrchol i droi'r haearn bwrw'n haearn hydrin, a nifer gymesur o felinau rholio a gyrdd peiriannol i gwblhau triniaeth fetalegol yr haearn. [...]

V. Pont-y-pŵl – Casnewydd

Daethom i Bont-y-Pŵl o Ferthyr Tudful ar y rheilffordd, gan fod y railways, fel y camlesi, yn mynd groesymgroes i bob cyfeiriad ar draws de Cymru i gyd. Y mae'n wir bod rhai pethau annymunol yn dod yn sgil y ffaith bod diwydiant ar y stepen drws; ond fe ddaw â dulliau cludiant niferus i'w ganlyn y bydd gwledydd eraill llai diwydiannol yn gweld eu heisiau. Y mae rhyw fudd i gyfadfer pob drwg, yn ôl yr hybarch athronydd Azaïs, ac y mae popeth o'r gorau yn y Gymru orau bosib, ys dywedasai Candide, pe buasai gyda ni ar ein taith.⁷ [...]

Dilynasom ddyffryn teg, dyffryn Afon, am i fyny, a chyrraedd pwll glo'r Glyn. [...] Cwrddasom â chriw o weithwyr a oedd yn gadael eu gwaith. Yr oedd ganddynt eu kannwyll yn eu hetiau fel mwyngloddwyr Cernyw, a gellid dyfalu o'u hwynebduon ac o'u dillad, a oedd yn llaca i gyd, o ba ogofeydd yr oeddynt yn dod allan. Yr oedd rhai merched a phlant i'w gweld yng nghanol y dorf o ddynion. Llafuriai'r rhain i gyd yn y gweithfeydd tanddaearol, canys ni chaiff

7 [Athronydd Ffrengig oedd Pierre Hyacinthe Azaïs (1766–1845). Cymeriad optimistaidd yn y nofel *Candide, ou l'optimisme* (1759) gan Voltaire yw'r Candide y cyfeirir ato yma.]

travaillait dans les ateliers souterrains ni les enfants, ni la plus belle moitié de l'espèce humaine ne trouvent grâce devant les Anglais. Des moralistes, des économistes se sont bien élevés contre les dangers de cette promiscuité des sexes, plus immorale, plus dangereuse encore dans les travaux souterrains que dans ceux qui ont lieu au jour; mais jusqu'ici ces publicistes ont presque crié dans le désert. Il est très-difficile en Angleterre de faire adopter des réformes sociales, par suite du respect, peut-être exagéré, que l'on a pour les anciennes habitudes et pour la liberté individuelle, pour le *self*, comme on dit là-bas. «Si les femmes, les filles, les garçons, travaillent dans les mines, vous répondent les partisans déclarés de l'initiative personnelle, c'est que tel est leur bon plaisir, et l'État n'a rien à y voir.» Reconnaissons toutefois que depuis quelques années diverses mesures ont été prises dans le Royaume-Uni par l'État lui-même des inspecteurs des mines et des manufactures ont été nommés par la couronne, et les enfants ne peuvent plus travailler dans les ateliers souterrains comme dans ceux de la surface, qu'à partir d'un certain âge.

Dans le groupe des mineurs sortant de Glyn-pit une femme et un jeune garçon attirèrent surtout nos regards. La femme nous frappa par son type gracieux, je dirais presque élégant, et qu'on n'était guère en droit d'attendre d'une ouvrière des mines ses beaux cheveux nattés encadraient coquettement sa figure, à laquelle un chapeau de paille à bords rabattus sur le front et de forme quelque peu calabraise semblait prêter un charme de plus. Une longue

na phlant na'r rhyw deg ddim trugaredd gan y Saeson. Y mae moesolwyr ac economegwyr wedi gwrthwynebu'r peryglon a ddeillia o fod y ddau ryw yn cymysgu'n agos fel hyn, sy'n fwy anfoesol, yn fwy peryglus byth mewn gwaith tanddaearol na mewn gwaith a ddigwydd yng ngolau dydd; ond hyd yn hyn gweiddi yn y diffeithwch a wna'r sylwebyddion hyn, fwy neu lai. Anodd iawn yw cael mabwysiadu diwygiadau cymdeithasol yn Lloegr, o ganlyniad i'r parch, gormodol efallai, sydd ganddynt at hen arferion a rhyddid yr unigolyn, y *self*, ys dywedant yno. 'Os yw menywod, merched ifainc, bechgyn, yn gweithio yn y pyllau glo,' medd cefnogwyr agored hunanysgogiad, 'eu dewis hwy yw hynny, ac nid yw o fusnes i'r Wladwriaeth.' Y mae'n rhaid cydnabod, serch hynny, fod nifer o gamau wedi cael eu cymryd yn y Deyrnas Unedig gan y Wladwriaeth ei hun yn ystod y blynyddoedd diwethaf; y mae arolygwyr pyllau glo a gweithgynhyrchwyr wedi cael eu penodi gan y goron, ac ni chaiff plant weithio fwyach yn y gweithfeydd tanddaearol nac ychwaith yn y rhai ar yr wyneb, hyd nes iddynt gyrraedd oedran penodol.

Ymhlith y criw o lowyr a ddeuai allan o bwl y Glyn daliwyd ein sylw'n arbennig gan fenyw a bachgen ifanc. Fe'n trawyd gan bryd dymunol, bron na ddywedwn tlws, y fenyw, a hynny'n o annisgwyl mewn gweithwraig o'r pyllau glo; yr oedd ei gwallt hardd plethedig yn fframio'i hwyneb yn bert, a het wellt o siâp ryw ychydig yn debyg i'r ffasiwn Galabraid a'i chantel wedi'i droi i lawr dros ei thalcen fel petai'n ychwanegu at gyfaredd yr wyneb hwnnw. Yr oedd côt laes, dynn am ei chanol, a'r coler wedi'i droi i lawr o gwmpas ei

blouse serrée à la ceinture et à col rabattu tombant autour du cou comme celui d'une chemise garibaldienne, enfin une paire de pantalons rappelant ceux de nos vivandières, complétaient le costume de l'ouvrière des mines. N'étaient les taches de boue et de charbon couvrant la figure et les vêtements, n'étaient les rapiécages dont ceux-ci étaient semés, on pouvait dire que la dame faisait honneur au sexe faible, et en particulier au sexe britannique. Il eût fallu bien peu pour la rendre de tous points acceptable, seulement une petite lessive au savon de Marseille. Il est probable que le repos du dimanche dans les mines d'Angleterre est consacré à cette indispensable toilette.

Le jeune garçon que nous fîmes poser en même temps que la femme (ils accédèrent l'un et l'autre fort volontiers à nos désirs) portait la casquette des mines, et au milieu de la visière la chandelle de rigueur. La veste et le pantalon de gros drap, celui-ci retenu à la taille par une large ceinture de cuir, enfin les souliers ferrés du mineur achevaient le costume. Pardessus tout cela une figure avenante et joyeuse, des yeux vifs et intelligents intéressaient en faveur du gamin.

Glyn pit est une des principales mines des environs de Pontypool; on en extrait jusqu'à deux mille tonnes de charbon par semaine. La mine occupe deux cents mineurs, et les travaux descendent jusqu'à deux cents yards de profondeur, un peu moins de deux cents mètres. [...]

gwddw fel coler crys Garibaldi,⁸ ac yn olaf trowsus a atgoffai ddyn o rai'n *lavandières*⁹ ni, yn ffurfio gweddill gwisg y weithwraig o'r pyllau glo. Oni bai am y staeniau llaid a glo a oedd dros ei hwyneb a'i dillad i gyd, oni bai am y clytiau a frithai'r dillad, gallesid dywedyd bod y feinir hon yn glod i'r rhyw wannaf, ac yn enwedig i ferched Prydain. Ni fuasai eisiau fawr ddim i'w gwneud yn dderbyniol ym mhob ffordd, ond iddi gael ymolchi ychydig â sebon Marseille. Y mae'n debyg bod gorffwys y Sul ym mhyllau glo Lloegr yn cael ei neilltuo ar gyfer yr ymbincio anhepgor hwn.

Yr oedd y bachgen ifanc y gofynasom iddo sefyll i'w ddangos ei hun ar yr un pryd â'r fenyw (yr oedd y ddau yn gwbl fodlon gwneud fel y dymunem) yn gwisgo het glöwr, ac yng nghanol y pig y gannwyll angenrheidiol. Yr oedd y siaced â'r trowsus brethyn bras, yr olaf o'r rhain wedi'i ddal am ei ganol â gwregys lledr llydan, ac wedyn yr esgidiau hoelion glöwr yn cwblhau'r wisg. Ar ben y cwbl yr oedd wyneb hynaws, siriol a llygaid bywiog, deallus yn tynnu sylw ffafriol at y bachgen.

Pwll y Glyn yw un o'r prif byllau yng nghyffiniau Pont-y-pŵl; tynnir hyd at ddwy fil o dunelli o lo ohono bob wythnos. Y mae'r pwll yn rhoi gwaith i ddau gant o lowyr, ac y mae'r gweithfeydd yn mynd i lawr hyd at ddau ganllath o ddyfnder, sef ychydig llai na dau gan metr. [...]

8 [Gwleidydd a chadfridog Eidalaid oedd Giuseppe Garibaldi (1807-82), ac fe'i cyfrifir fel un o 'dadau'r genedl' yn yr Eidal.]

9 [Golchwragedd oedd *lavandières*, hynny yw merched oedd yn golchi dillad am gyflog.]

Bien qu'environnée de houillères et de forges, Pontypool est plus propre, plus coquette que sa rivale Merthyr Tydvil. Les rues sont bien tracées, il y a quelques places spacieuses, quelques jolis édifices. Les habitants sont surtout fiers de deux choses le pare et l'hôtel de ville. [...]

Je préfèrai parcourir la ville en flâneur, en désœuvré, et, de retour des forges et des houillères, varier par le spectacle des rues, celui de la campagne et des grands ateliers industriels. Je me laissai aller ainsi au hasard, m'arrêtant le long des vitrines des magasins, regardant les passants pour ainsi dire sous le nez, prenant cette voie, puis cette autre, traversant cette place, ce passage, le tout sans plan, au caprice des yeux et des jambes. C'est ainsi qu'il faut étudier les villes et leurs habitants, même les cités les plus importantes, et l'on s'en trouve d'ordinaire très-bien. A Pontypool, il n'y avait naturellement aucune découverte à faire; je ne m'attendais à être le Christophe Colomb d'aucun monde nouveau, et c'était à la seule fin de tuer le temps, comme on dit, en attendant le départ du railway qui ne chauffe pas toutes les heures pour Newport, que j'allais me promenant par la ville.

J'arrivai de la sorte devant la boutique d'un charlatan. Je m'arrêtai.

« Devinez ce qui frappa mes regards, ce qui attire surtout mon attention?

- L'annonce d'une femme à barbe, d'un serpent de mer?

Er ei bod wedi'i hamgylchynu â glofeydd a gweithfeydd haearn, y mae Pont-y-pŵl yn lanach, yn dwtiach na'i chystadleuydd Merthyr Tudful. Y mae'r strydoedd wedi'u cynllunio'n dda, y mae rhai sgwariau eang a rhai adeiladau tlws. Y mae'r trigolion yn ymfalchïo'n arbennig mewn dau beth, y parc a gwesty'r dref. [...]

Dewisais rodio'r dref yn hamddenol, fel un heb ddim i'w wneud, a mynd, ar y ffordd yn ôl o'r gweithfeydd haearn a'r glofeydd, i weld y strydoedd er mwyn cael golwg ar rywbeth gwahanol i gefn gwlad a'r gweithdai mawr diwydiannol. Crwydrais felly ar hap, gan aros o flaen ffenestri'r siopau ac edrych oddi agos ar y bobl a âi heibio, gan fynd y ffordd hyn a'r ffordd acw a chroesi'r sgwâr hon a'r lôn honno, yn ddiamcan i gyd, a minnau'n dilyn fy nhrwyn. Felly y mae astudio trefi a'u trigolion, hyd yn oed y dinasoedd mwyaf, a bydd fel arfer yn gweithio'n dda iawn. Ym Mhont-y-pŵl, nid oedd dim byd i'w ddarganfod o'r newydd, wrth reswm; nid oeddwn yn disgwyl bod fel rhyw Cristoffer Columbus i ddim un byd newydd, a dim ond i ladd amser, wrth ddisgwyl am y trê, nad yw'n codi stêm am Gasnewydd bob awr, yr oeddwn yn cerdded o amgylch y dref.

Felly y'm cefais fy hun o flaen ffenestr siop rhyw goegfferyllydd. Arhosais.

Dyfelwch beth a'm trawodd, beth a dynnodd fy sylw fwyaf?

Hysbyseb am fenyw farfog neu ryw fwystfil o'r môr?

Nage.

- Vous n'y êtes pas.
- Le *boniment* du loustic de la troupe?
- Encore moins.
- Alors, quoi donc? Les instruments de cuivre des musiciens de l'estrade, aux formes étranges, aux notes plus étranges encore?
- Nenni; je vous le donne en cent.
- Moi, je donne ma langue aux chiens.
- Eh bien! sur une immense toile, dessinée je ne sais par quel rapin, on avait représenté la prise de Luknow ou de Delhi, enfin un épisode de la révolte de l'Inde en 1858. Au milieu de toutes les horreurs et des affreux massacres auquel le siège donnait lieu, on voyait les pauvres Indous, attachés à la bouche des canons, projetés en morceaux par l'explosion de la mitraille, et au-dessous cette simple inscription, horrible dans sa simplicité *Blowing sepoy from the guns*. Elle perd à être traduite en français, car rien ne peut ici égaler la force de l'anglais *blow*, chasser par explosion; c'est comme s'il y avait: tir des canons bourrés de cipayes. Le spectacle dessiné sur l'affiche était sans doute celui dont on jouissait dans l'intérieur de la baraque, en panorama ou autrement.»

Broliant digrifwr yn y theatr?

Llai byth felly.

Beth, felly? Offerynnau pres cerddorion llwyfan, ac iddynt siapiau rhyfedd a seiniau rhyfeddach byth?

Nage; ni ddyfelwch byth.

Nid wn i ddim te.

Wel, ar gynfas anferth, wedi'i ddarlunio gan nid oes wybod pa ddwbiwr, yr oedd goresgyniad Luknow neu Delhi, neu ryw epsiod o'r gwrthryfel yn India yn 1858, beth bynnag. Yng nghanol yr holl arswyd a'r alanas erchyll a ddeuai'n ganlyniad i'r gwarchae, yr oedd yr Indiaid druan, wedi'u clymu wrth gegau'r magnelau, ac yn cael eu saethu'n dipiau gan ffrwydrad y gwn, ac o dano yr arysgrif echrydus o syml *Blowing sepoy from the guns*.¹⁰ Y mae'n colli rhywbeth o'i gyfieithu i'r Ffrangeg, gan nad oes dim byd a all gyfateb yn union yn y fan hon i'r gair Saesneg *blow*, sef chwythu drwy ffrwydrad; y mae fel petasai'r magnelau wedi cael eu llenwi â sepoiaid a'u saethu. Yr oeddynt, siŵr o fod, yn mwynhau'r olygfa a oedd wedi'i darlunio ar y cynfas y tu mewn i'r cwt ar ffurf panorama neu rywbeth.

10 [Cyfeiriad at ddigwyddiad yn ystod gwrthryfel gan filwyr Indiaidd (*sepoy*) ym 1857-8 yw hwn. Llofruddiwyd 120 o ferched a phlant Prydeinig gan y *sepoy* yn nhref Cawnpore (Kanpur). Bu'r adwaith gan filwyr Prydain yn ffyrnig, gan ddial trwy ladd miloedd o Indiaid. Lladdwyd rhai o'r *sepoy* trwy eu clymu dros geg gwn mawr a'u chwythu'n ddarnau. Lladdwyd dros 100,000 o Indiaid yn ystod y gwrthryfel ac wedyn. Weithiau disgrifir y gwrthryfel fel Rhyfel Annibyniaeth Cyntaf India.]

Et maintenant, je le demande, quels bons et généreux sentiments les Anglais veulent-ils communiquer aux classes populaires, s'ils les habituent à de pareils spectacles? Écartons plutôt nos yeux de telles scènes elles ont eu assez de retentissement à l'époque où elles ont eu lieu pour n'aller pas aujourd'hui en réveiller le souvenir. Mais s'il ne faut point se répandre en récriminations d'autant plus vaines que le mal est irréparable, il faut encore moins tirer gloire du mal qui a été fait. Le donner en spectacle au peuple, c'est vouloir entretenir les classes inférieures dans des sentiments de cruauté, d'animosité, de haine auxquels elle n'est que trop portée. Je laisse à l'économie sociale, qui compte aujourd'hui de si nombreux et si remarquables adeptes, le soin de développer cette thèse, et je reviens à mes excursions. [...]

Newport, terme de notre nouveau voyage, est situé sur la rivière Usk, qui se jette dans la Severn, ou plutôt le canal de Bristol. En face, sur le bord opposé du canal, est l'embouchure de l'Avon, la rivière que nous avons descendue en quittant Bristol. (Voir la première partie du voyage au pays de Galles).

Comme à Cardiff, le commerce d'exportation du charbon forme à Newport la principale industrie des habitants. Tout le monde vit de la houille, et tout le monde en paraît satisfait. Le port est des plus sûrs, plus vaste que celui de Cardiff; la ville surtout est beaucoup plus belle, beaucoup mieux tracée. Il y a de jolies églises aux flèches élancées quelques-unes de construction ancienne, çà et là quelques édifices qui déroulent d'imposantes façades.

Ac yn awr, yr wyf yn gofyn, pa deimladau da a dyrchafedig y mae'r Saeson am eu cyfleu i'r dosbarth gweithiol, os ydynt yn eu cynefino â'r ffasiwn olygfeydd? Gwell fyddai inni droi'n llygaid i ffwrdd, yn hytrach, oddi wrth olygfeydd o'r fath; yr oedd eu hergyd yn ddigon trwm ar yr adeg y digwyddasant heblaw am fynd i ddeffro'r cof amdanynt heddiw. Ond hyd yn oed os na ddylid edliw'n ddi-ben-draw, peth a fyddai gymaint yn fwy ofer a'r drwg y tu hwnt i'w adfer, lai byth y dylid ymffrostio yn y drwg a wnaed. Drwy wneud sioe ohono i'r werin bobl fe gynhelir ysbryd creulon, gelyniaethus ac atgas yn eu plith, ysbryd nad ydynt ond yn rhy barod i'w fagu. Gadawaf i economeg gymdeithasol, sydd â dilynwyr mor niferus a mor nodedig heddiw, y gorchwyl o ddatblygu'r ddadl hon, a thrôf yn ôl at fy nheithiau. [...]

Y mae Casnewydd, pen ein taith newydd, wedi'i lleoli ar afon Wysg, sy'n aberu yn Hafren, neu'n hytrach ym Môr Hafren. Ar ochr draw'r môr y mae aber Avon, yr afon yr oeddem wedi dyfod i lawr arni wrth ymadael â Bryste. (Gweler rhan gyntaf y daith i Gymru).

Fel yng Nghaerdydd, y mae'r fasnach allforio glo yng Nghasnewydd yn ffurfio prif ddiwydiant y trigolion. Y mae pawb yn ennill bywoliaeth o'r glo ac i'w weld yn fodlon ei fyd ohono. Y mae'r porthladd ymhlith y rhai mwyaf diogel, yn ehangach nag un Caerdydd, ac y mae'r dref yn bennaf oll yn llawer harddach ac wedi'i chynllunio'n well o lawer. Y mae eglwysi tlws ac iddynt bigdyrau main, rhai ohonynt wedi'u hadeiladu amser maith yn ôl ac yma ac acw rhai adeiladau sy'n arddangos talwynebaw trawiadol.

Les docks et les bassins de Newport méritent surtout une visite. Dans les bassins se balancent de magnifiques navires, des clippers aux formes élancées, à quatre mâts, attendant leur chargement pour porter vers l'un et l'autre hémisphère l'indispensable houille. Des grues, des cages basculantes de forme ingénieuse, disposées le long des quais, versent le charbon dans les soutes des bâtiments. Les quais eux-mêmes sont superbement pavés, et de larges dalles en granit en marquent les bordures. En se retournant vers Newport, le panorama qui se développe aux regards est tout à fait magique on a devant soi la ville de plain-pied à droite et à gauche elle s'élève sur des coteaux, et ces coteaux eux-mêmes sont couronnés de taillis touffus d'où sortent des villas, des cottages, et jusqu'à de vieilles tourelles prêtant au paysage un attrait nouveau. L'ancien château de Newport est aussi curieux que celui de Cardiff. [...]

Notre voyage si favorablement commencé, si heureusement poursuivi, s'acheva également sans encombre; nous prîmes le chemin de fer à Newport un dimanche (ce qu'on a de mieux à faire le dimanche, en Angleterre, c'est de voyager), et nous filâmes presque d'une seule traite sur Londres.

VI. Les Houillères et les Forges du Pays de Galles

Le pays de Galles, où jusqu'ici nous nous sommes promenés en touristes, en curieux, plutôt qu'en géologues, mérite à tous les égards d'attirer l'attention du savant, de l'ingénieur et de l'industriel. [...]

Y mae dociau Casnewydd yn enwedig yn werth ymweld â hwynt. Yno y mae llongau ysblennydd yn arnofio, clipers llyfneg ac iddynt bedwar hwylbren, yn disgwyl am dderbyn eu llwyth cyn cludo'r glo anhepgor i bedwar ban byd. Y mae craeniau a chewyll arllwys o ffurf dra dyfeisgar, wedi'u gosod ar hyd y glanfeydd, yn gollwng glo i grombil y llongau. Y mae'r glanfeydd eu hunain wedi'u palmantu'n wych, a fflacs gwenithfaen llydan yn marcio'u hymylon. Wrth droi tua Chasnewydd, y mae'r panorama sy'n ymagor o flaen llygaid dyn yn gwbl gyfareddol; y mae golygfa o'r dref gyfan yno o'ch blaen, a hithau'n codi i'r chwith ac i'r dde ar lethrau, sydd eu hunain wedi'u coronni â phrysgwydd trwchus y mae plastai, bythynnod a hyd yn oed tyrau bychain yn ymwithio ohono, gan roi swyn o'r newydd i'r dirwedd. Y mae hen gastell Casnewydd yr un mor ddiddorol ag un Caerdydd. [...]

Bu i'r daith a gychwynasom mewn modd mor ffafriol, ac a roes inni gymaint o fwynhad, ddod i ben yr un mor esmwyth; cymerasom y trê'n o Gasnewydd un dydd Sul (y peth gorau i'w wneud yn Lloegr ar ddydd Sul yw teithio), ac fe wibiasom i Lundain bron heb stopio o gwbl.

VI. Gloyfeydd a Gweithfeydd Haearn Cymru

Y mae Cymru, lle buom hyd yn hyn yn rhodio'n dwristiaid, yn bobl chwilfrydig, yn hytrach nag yn ddaeargwyr, yn deilwng ym mhob ffordd o sylw gan y gwyddonydd, y peiriannydd a'r diwydiannwr. [...]

Telle est cette double industrie galloise de la houille et du fer à laquelle il faut joindre aussi celle du traitement du cuivre à Swansea. Le sud du pays de Galles tout entier tire ses ressources de ce travail. Les ouvriers des mines, des usines y trouvent d'ordinaire un salaire suffisamment rémunérateur, et si nous avons constaté quelque misère dans le pays, il n'en faut accuser sans doute que l'ouvrier gallois, auquel manque l'esprit d'ordre et d'économie, l'habitude de l'épargne, peut-être une instruction suffisante, toutes choses sans lesquelles l'ouvrier ne peut pas s'élever au-dessus de sa condition ni se faire honneur à lui-même.

Pour nous, nous avons gardé de nos diverses visites dans le pays des mineurs et des fondeurs la plus agréable impression, malgré quelques taches au tableau. C'est encore dans ces grands centres du travail qu'il faut aller étudier les curieux procédés de l'industrie, reine de notre temps, et nous serions heureux si nous avons pu faire participer utilement les lecteurs du *Tour du Monde* au peu que nous avons appris et observé dans notre course rapide à travers les Cornouailles et les Galles.

Dyna, gyfryw ag ydyw, ddiwydiant deublyg y glo a'r haearn yng Nghymru, y mae eisiau ychwanegu ato hefyd y diwydiant trin copr yn Abertawe. Y mae de Cymru gyfan yn ennill ei chyfoeth o'r gwaith hwn. Bydd gweithwyr y pyllau a'r ffatrioedd at ei gilydd yn ennill cyflog digon sylweddol ohono, ac os gwelsom beth tlodi yn y wlad, yna, yn ôl pob tebyg, dim ond gweithwyr Cymru sydd i'w beio am hynny, a hwythau'n brin o synnwyr o drefn a darbodaeth, heb fod yn gyfarwydd â chynilo, ac efallai'n ddiffygiol o ran addysg, bob un o'r rheini'n bethau na all y gweithiwr wella'i gyflwr na dangos hunan-barch hebddynt.

O'n rhan ni'n hunain, cawsom argraff dra dymunol o'n gwahanol ymweliadau â gwlad y glowyr a'r gweithwyr metal, er gwaethaf rhyw fymryn o ddrwg yn y caws fyn hyn a fan draw. I'r canolfannau gwaith mawr hyn y mae'n rhaid mynd o hyd i astudio prosesau rhyfeddol y diwydiant sy'n teyrnasu ar ein hoes ni, a byddwn yn falch os ydym wedi gallu rhannu mewn modd buddiol â darllenwyr y *Tour du Monde* yr ychydig a ddysgasom ac a welsom ar ein gwibdaith ar draws Cernyw a Chymru.

Dogfen 5

Alphonse Esquiros, 'L'Angleterre et la vie Anglaise. XXVI. Le sud du pays de Galles et l'industrie du fer. Carmarthen, les *eisteddfodau* et les *iron-works* de Merthyr Tydvil.' *Revue des Deux Mondes*, XV (1865), tt. 801-43.

La richesse de nos voisins consiste principalement en métaux, mais plus que tous les autres le fer marque leur industrie d'un cachet de grandeur et de prospérité. On a calculé que les deux tiers du fer produit dans le monde entier sortaient des mines du royaume-uni [...] Les grandes industries ne naissent point avec les nations; elles *deviennent*, elles se développent, et ajoutent ainsi de nouveaux organes la lente formation des sociétés. [...]

Il serait difficile d'embrasser d'un coup d'oeil une si vaste industrie, répandue sur vingt-cinq comtés au moins; c'est dans le sud du pays de Galles, qu'il faut se placer de préférence pour l'étudier. Les mœurs des anciens Bretons donnent ici au travail industriel un cadre pittoresque, et c'est sur ce cadre même que l'attention doit se porter d'abord. [...]

Cyfieithiad o Ddogfen 5

Alphonse Esquiros, 'Lloegr a'i Bywyd. XXVI. De Cymru a'r diwydiant haearn. Caerfyrddin, yr eisteddfodau ac iron-works Merthyr Tudful.' *Revue des Deux Mondes*, 15 (1865), tt. 801-43.

Metalau sy'n gwneud golud ein cymdogion gan mwyaf, ond yn fwy na'r un ohonynt haearn sy'n gosod stamp mawredd a ffyniant ar eu diwydiant. Y mae wedi cael ei gyfrifo bod dwy draean o'r haearn a gynhyrchir yn y byd i gyd yn dod allan o fwyngloddfeydd y Deyrnas Unedig [...] Nid cael eu geni gyda chenhedloedd y bydd diwydiannau mawrion; *dod i fodolaeth* y byddant a datblygu, ac felly ychwanegu sefydliadau newydd at ffurfiant graddol cymdeithasau. [...]

Peth anodd yw crynhoi diwydiant mor anferth, sydd ar wasgar ar draws o leiaf pump ar hugain o siroedd; de Cymru yw'r lleoliad gorau ar gyfer ei astudio. Y mae arferion yr hen Frythoniaid yn rhoi cyd-destun trawiadol i'r gwaith diwydiannol yn y fan hon, ac i'r union gyd-destun hwn y mae eisiau rhoi sylw yn gyntaf. [...]

Y mae eisiau mynd, fodd bynnag, mor bell â Chaerfyrddin (245 o filltiroedd o Lundain), os yw rhywun am brofi'r hyn y bydd y Saeson yn ei alw'n naws

Il faut pourtant aller jusqu'à Carmarthen (245 milles de Londres), si l'on tient à découvrir ce que les Anglais appellant le caractère welshe.¹ Cette ville, très ancienne, se répand un peu au hasard sur le bord nord-ouest de la rivière Toway, que traverse un vieux pont de pierre en dos d'âne, aux arches massives, protégées par des contre-forts. La rive se relève subitement, et il faut gravir une pente ardue et traverser des ruelles aussi étroites qu'escarpées avant de pénétrer de ce côté-là, dans l'intérieur de la capitale du Carmarthenshire. Chemin faisant, on rencontre les débris d'un ancien château qui, s'il faut en croire la tradition et l'apparence sinistre d'une ou deux tours, a défié jadis plus d'un siège. Aujourd'hui tombé, en decrepitude, envahi et pressé par de pauvres mesures, il m'a paru servir à d'assez vils usages. Dans la grande rue s'élèvent trois monumens consacrés à la gloire militaire une statue en bronze du général William Nott, un obélisque érigé à la mémoire de sir Thomas Picton, qui fut tué à Waterloo, et un autre portant les noms des officiers gallois qui périrent durant la guerre de Crimée. A la vue de ces témoignages d'admiration pour le courage héroïque, on pourrait se croire dans une place de guerre. Il n'en est rien

-
- 1 Ce nom de Welshes a été donné par les Anglo-Saxons aux habitants du pays de Galles. Quant à ces derniers, ils s'appelaient eux-mêmes *Cymri*, qui veut dire *primitifs*. A les entendre, leur langage, qu'ils désignent sous le nom de *cymraeg*, est le plus ancien qui ait été parlé dans les îles de la Grande-Bretagne. Il ne faut d'ailleurs point accorder une foi aveugle à ces traditions: toutes les tribus celtiques avaient la prétention de se croire autochtones. Aussi certains ethnologues prétendent que les anciens habitants étaient au contraire une colonie des Belges établis dans le pays de Galles quelques siècles avant l'arrivée de César.
-

Welshe.¹ Y mae'r dref hon, sy'n un hynafol iawn, yn ymestyn ar fympwy, braidd, ar hyd glannau gogledd-orllewinol Tywi, a groesir gan bont faen grom, â bwâu enfawr, a'r rheini wedi'u hamddiffyn gan fwtresi. Fe gwyd glan yr afon yn sydyn, ac y mae eisiau dringo allt lafurus a dod ar hyd strydoedd bach cul a serth cyn cyrraedd o'r ochr honno at ganol tref sirol Sir Gaerfyrddin. Ar y ffordd, gwelir adfeilion hen gastell sydd, yn ôl y traddodiad a golwg enbydus un neu ddau dŵr, wedi herio mwy nag un gwarchae yn yr oesoedd a fu. Ac yntau erbyn hyn wedi disgyn yn adfeilion, a hoewelydd sâl yn ymwithio iddo ac yn gwasgu i mewn o'i amgylch, ymddangosai i mi ei fod yn cael ei ddefnyddio at rai dibenion digon afiach. Ar y stryd fawr y mae tair cofgolofn wedi'u cysegru i ogoniant milwrol, cerflun efydd o'r Cadfridog William Nott, colofn a godwyd er cof am Syr Thomas Picton, a laddwyd yn Waterloo, ac un eto yn dwyn enwau'r swyddogion o Gymru a fu farw yn ystod Rhyfel y Crimea.² O weld yr edmygedd hwn yn cael ei fynegi at ddewrder arwrol, gallai

-
- 1 Rhoddwyd yr enw hwn 'Welshes' gan yr Eingl-Sacsoniaid i drigolion Cymru. Byddai'r rhain yn galw *Cymri*, sy'n golygu *cyntefigion*, arnynt eu hunain. Fe honnant mai eu hiaith hwy, y galwant *Cymraeg* arni, yw'r fwyaf hynafol a lefarwyd erioed yn ynysoedd Prydain. Nid oes eisiau bod â ffydd ddall, fodd bynnag, yn y traddodiadau hyn: honnai'r holl lwythau Celtaidd eu bod yn frodorol. Y mae rhai ethnolegwyr hefyd yn maentumio i'r gwrthwyneb mai'r cynfrodorion oedd gwladfa o Felgiaid a oedd wedi ymsefydlu yng Nghymru rai canrifoedd cyn dyfodiad Cesar.
- 2 [Ganed y Cadfridog Syr William Nott (1782-1845) yng Nghastell Nedd a buodd e'n arweinydd milwrol yn India; lladdwyd y Cadfridog Syr Thomas Picton (1758-1815), o sir Benfro, ar faes y gad yn Waterloo; ymladdwyd Rhyfel y Crimea rhwng 1853 a 1856).]

pourtant: Carmarthen est au contraire une ville pacifique et agricole. Quoique à peu de distance des *iron-works*, elle ne s'aperçoit guère du voisinage des mines que par le bon marché du fer converti en instrumens aratoires. Ce qui frappe tout d'abord, c'est le costume des femmes de la campagne. Ce costume consiste en un jupon rouge surmonté d'un casaquin de laine bleue, ouvert et flottant, maintenu seulement autour de la taille par le cordon du tablier. Un chapeau d'homme en feutre noir, ressemblant, pour la forme, à ces tuyaux d'argile qu'on pose en Angleterre sur les cheminées, *chimney pots*, recouvre un bonnet blanc comme la neige qui entoure la chevelure et se noue sous le menton. C'est surtout le samedi, jour de marché, que je pus observer à loisir ce vêtement bizarre. Le marché, qui se compose de deux cours quadrangulaires, l'une réservée pour les provisions de toute espèce, l'autre servant de porcherie, est un beau bâtiment neuf, avec des hangars et des magasins. Les fermières des environs arrivaient avec des corbeilles remplies de fruits, de légumes, d'œufs et de volailles. L'une d'entre elles, pimpante et jolie, conduisait elle-même une élégante voiture du pays, entièrement découverte et traînée par un poney welshe à l'œil plein de feu. Elle paraissait fière de porter le costume national, et comme si c'était un privilège de la jeunesse d'embellir tout autour d'elle, le chapeau de feutre n'avait point du tout mauvais air sur sa tête.

Ce qui rachète en général l'excentricité du vêtement chez les riches paysannes galloises est une propreté délicate. Et pourtant le vieux costume tend chaque

dyn gredu ei fod ar safle rhyfel. Ond dim byd o'r fath: y mae Caerfyrddin, i'r gwrthwyneb, yn dref heddychlon amaethyddol. Er nad yw'n bell o'r *iron-works*, bron yr unig dystiolaeth o agosrwydd y mwyngloddfeydd yw pris isel yr haearn sydd wedi'i droi'n offer aredig. Yr hyn a dery rhywun yn gyntaf yw gwisg merched cefn gwlad. Y mae'r wisg hon wedi'i chyfansoddi o bais goch a betgwn gwllân glas, ar agor ac yn hongian yn rhydd, a ddelir am y canol yn unig gan gortyn y ffedog. Bydd het dyn o ffelt du, tebyg o ran siâp i'r cynr clai hynny a roddir ar y simneiau yn Lloegr, *chimney pots*, yn eistedd ar ben boned wen fel yr eira, sy'n mynd am y gwallt ac yn cael ei chlymu dan yr ên. Ddydd Sadwrn yn bennaf, sef diwrnod marchnad, y bu modd imi edrych ar y wisg drawiadol o ryfedd hon ar fy hamdden. Y mae'r farchnad, sydd wedi'i ffurfio o ddwy iard bedronglog, y naill ar gyfer bwydydd o bob math a'r llall yn dwlc moch, yn adeilad hardd newydd sbon, gydag ystordai a warysau. Deuai gwragedd fferm y cylch â basgedi llawn ffrwythau, llysiau, wyau a dofednod. Yr oedd un ohonynt, yn sionc ac yn dlws, yn gyrru cert twt o'r math lleol ei hun, a hwnnw'n gwbl agored ac yn cael ei dynnu gan ferlyn Cymreig â llygaid tanbaid. Yr oedd hi i'w gweld yn falch o wisgo'r wisg genedlaethol, ac fel petai'n fraint ieuencid harddu popeth o'i gwmpas, yr oedd yr het ffelt yn edrych yn eithaf da arni.

Yr hyn sy'n gwneud iawn at ei gilydd am hynodrwydd gwisg merched cyfoethog cefn gwlad Cymru yw ei thestlusrwydd cywrain. Serch hynny, diflannu y mae'r

jour à disparaître: à Newport, à Cardiff, on ne le rencontre presque plus. Une jeune fille restée fidèle à la mode de ses ancêtres est accueillie dans les rues avec un sourire moqueur. Les grand'mères en gémissent avec le costume qui s'en va se perdent aussi, suivant elles, les derniers lambeaux de la nationalité bretonne. Il n'y a plus guère que les campagnes où la force de l'usage se fasse encore respecter. Là, les femmes tiennent tant au chapeau qu'elles le portent jusque dans la maison. Je me souviens d'avoir vu dans un humble *cottage* trois vieilles paysannes qui prenaient le thé autour d'une petite table ronde, et qu'à leur coiffure j'avais prises d'abord pour trois hommes. Cette coiffure singulière a pourtant sa raison d'être elle convient au climat.

Dans un pays fort exposé aux injures des éléments, le chapeau de feutre à forme haute et à larges bords ne protège pas seulement la figure, il défend la tête et le bonnet blanc contre les pluies qui tombent durant une grande partie de l'année.

Le costume des paysannes welshes étonne à première vue; leurs mœurs ne présentent-elles point aussi quelques singularités? Les jeunes gens et les jeunes filles ont une manière assez étrange de se faire la cour. C'est généralement à une foire ou à quelque fête champêtre qu'on se rencontre. L'aspirant guette le moment d'engager une conversation particulière avec l'objet de son choix, l'aborde et lui offre galamment de la bière, quelquefois même du vin avec des gâteaux. Si pourtant il est d'un naturel timide et que le cœur lui manque à force

hen wisg o ddydd i ddydd: prin y'i gwelir fwyach yng Nghasnewydd nac yng Nghaerdydd. Gwên wawdlyd a gaiff merch ifanc yn y stryd os yw wedi aros yn ffyddlon i ffasiwn ei neiniau. Gresynu at hyn y bydd y neiniau; gyda'r wisg sy'n darford, meddant hwy, y mae gweddillion olaf cenedligrwydd y Brythoniaid hefyd yn mynd yn ddifancoll. Prin y mae'r arfer yn teyrnasu o hyd yn unlle, bellach, ond yng nghefn gwlad. Yno, y mae'r merched mor hoff o'r het nes eu bod yn ei gwisgo hyd yn oed yn y tŷ. Cofiaf weld mewn *cottage* syml dair hen wraig o'r wlad yn yfed te o amgylch bwrdd bach crwn, a finnau'n eu cymryd, i ddechrau, o'u hetiau, am dri dyn. Y mae rheswm, fodd bynnag, dros yr het hynod hon; y mae'n addas i'r hinsawdd.

Mewn gwlad sy'n dueddol iawn o gael tywydd mawr, nid yn unig y bydd yr het ffelt uchel â'i chanel llydan yn cysgodîr wyneb, bydd yn amddiffyn y pen a'r foned wen rhag y glaw a fydd yn disgyn am ran helaeth o'r flwyddyn.

Bydd gwisg merched cefn gwlad Cymru yn synnu rhywun ar yr olwg gyntaf; onid oes rhai rhyfeddodau yn eu moesau hefyd? Y mae gan ddynion ifainc a merched ifainc ffordd eithaf rhyfedd o ganlyn. Mewn ffair neu ryw wyl yn yr awyr agored y byddant yn cwrdd fel arfer. Bydd y llanc gobeithiol yn gwylio am gyfle i gael sgwrs breifat gyda'i ddewis ferch, yn mynd ati ac yn cynnig iddi'n foesgar gwrw, neu weithiau hyd yn oed gwin a theisenni. Ond os yw o natur swil ac yn gwangalonni, bydd yn gofyn i un o'i gyfeillion dorri'r garw. Anaml, y mae'n rhaid dywedyd, y bydd yr ail dacteg hon yn cwrdd â llwyddiant.

de battre, il charge un de ses amis de rompre la glace. Cette seconde tactique, il faut le dire, est rarement couronnée de succès, Uri ancien poète breton a dit: «La meilleure robe de la vierge est la modestie; mais la hardiesse sied à un jeune homme.» Les paysannes welshes sont de l'avis du barde; cette demande par procuration est le plus souvent accueillie avec un sourire froid et moqueur; semblable, dit un proverbe gallois, «au ricanement de l'eau sous la neige.» Le coeur des belles favorise les audacieux; celui qui assaisonne sa déclaration d'un grain d'esprit, qui a confiance en lui-même, est presque toujours le préféré. La jeune fille consentira peut-être à le recevoir dans la nuit du samedi. Le jour et l'heure du rendez-vous étant fixés, ni la distance, ni l'épaisseur des ténèbres, ni l'inclémence des élémens ne doivent décourager l'ardeur de l'heureux Léandre. Une fois arrivé, il se cache dans les bâtimens extérieurs de la ferme jusqu'à ce que toute la famille soit couchée. Seule, elle sait qu'il est là et attend sa visite. L'amant se glisse alors sans bruit dans la maison; on cause quelques instans au coin du feu, et si tout est pour le mieux au point de vue des sentimens, on se dirige vers un lit vide qui se trouve ordinairement au rez-de-chaussée. Le jeune homme se dépouille de son habit et de ses souliers, la jeune fille quitte sa chaussure seulement, puis, s'enveloppant d'une ou deux couvertures, les deux amoureux continuent de s'entretenir à voix basse jusqu'au point du jour. L'aube, si souvent maudite par les bardes welshes, donne le signal de la retraite le prétendu s'esquive sur la pointe des pieds, promettant bien de revenir.

Ys dywedodd Uri, hen fardd y Brythoniaid, 'Gwisg orau merch yw gwylder; ond hardd iawn ar ŵr yw hyder.' Y mae merched cefn gwlad Cymru o'r un farn â'r bardd; fynychaf bydd cais drwy ddirprwy fel hyn yn cael ei dderbyn â gwên oeraidd, wawdlyd, sy'n debyg, yn ôl dihareb Gymraeg, 'i chwaddiad y dŵr dan yr eira.' Bydd calonau'r merched teg yn ffafrio'r rhai eofn; hwnnw a rydd flas ychydig o ysbryd a hunanhyder ar ei ddatganiad a welir orau bron bob amser. Dichon y bydd y ferch ifanc yn cytuno i'w weld nos Sadwrn. A dydd ac awr yr oed wedi'u pennu, ni phylir eiddgarwch y Leandros dedwydd gan bellter, tywyllwch, na thywydd garw. Wedi cyrraedd, bydd yn cuddio yn adeiladau allanol y fferm hyd nes bo'r teulu cyfan wedi mynd i'w gwelyau. Hyhi yn unig a ŵyr ei fod yno ac sy'n disgwyl am ei ymweliad. Bydd y carwr yn sleifio'n dawel i'r tŷ; byddant yn siarad am sbel o flaen y tân, ac os bydd pob dim yn iawn o ran eu teimladau, byddant yn mynd am wely gwag sydd fel arfer wedi'i leoli i lawr y grisiau. Bydd y dyn ifanc yn tynnu'i ddillad uchaf a'i esgidiau, a'r ferch ifanc yn diosg ei hesgidiau'n unig, wedyn, a hwythau'n lapio un neu ddwy o flancedi amdanynt, bydd y ddau garwr yn parhau i siarad yn isel tan olau dydd. Y wawr, a ddiawlr mor fynych gan feirdd y Cymry, sy'n rhoi'r arwydd i ymadael. Bydd y darpar ŵr yn cropian i ffwrdd ar flaenau'i draed, dan addo dod yn ei ôl.

Yr arfer hynod hon yw'r hyn a eilw'r Saeson yn *bundling* neu *courting in bed*. Bydd y rhan fwyaf o drigolion Cymru y siaredir â hwynt am yr hen arferiad hwn

Cette coutume singulière est ce que les Anglais appellent le *bundling* ou *courting in bed*. La plupart des habitants du pays de Galles auxquels on parle de cet ancien usage semblent légèrement embarrassés. Ils rougissent et prétendent qu'on ne trouve plus au-jourd'hui rien de semblable. J'en ai vu d'autres cependant qui défendaient bravement la coutume nationale: l'amour vrai, suivant eux, est une victoire remportée sur les sens, et le *bundling* exerce chez l'homme et la femme les forces de la volonté, l'empire sur soi-même, les mâles résistances de la vertu. Cette manière de se faire la cour dure quelquefois des années. Certains accidents ont prouvé que les jeunes filles du pays de Galles n'étaient pas plus que d'autres à l'abri de toute faiblesse; mais cela, dit-on, arrive rarement presque jamais avant une promesse mutuelle de mariage. En général, si l'amant osait se permettre la moindre liberté, la fiancée s'élancerait du lit avec la rapidité de l'éclair, et, comme l'éclair aussi, lui laisserait sur le visage quelque trace de courroux. Quoi qu'il en soit, il faut être sur la réserve avec les filles du pays de Galles. Un touriste anglais me racontait avoir été par hasard témoin des rendez-vous nocturnes d'une domestique de ferme avec un jeune laboureur des environs. Il eut l'imprudence d'en parler à la servante, en lui disant qu'il l'avait vue dans le lit avec son amant. Elle s'indigna, devint

yn ymddangos fel petaent yn cywilyddio ychydig. Byddant yn gwrido ac yn honni nad oes dim byd tebyg i'w gael heddiw. Cwrddais ag eraill, fodd bynnag, a amddiffynnai'r arfer genedlaethol yn daer: y mae gwir gariad, meddant hwy, yn fuddugoliaeth dros y synhwyrâu, a bydd *bundling*, i'r dyn a'r fenyw, yn gweithredu grym yr ewyllys, hunanreolaeth, gwrthsafiad gwrol y rhinweddau moesol. Bydd y ffordd hon o ganlyn weithiau'n parhau am flynyddoedd. Y mae ambell i ddamwain wedi profi nad oedd merched ifainc Cymru, dim mwy na rhai eraill, y tu hwnt i bob gwendid; ond anaml, meddir, y digwydd hynny, a phrin byth cyn addewid o'r ddwy ochr i briodi. At ei gilydd, pe byddai'r carwr yn rhyfygu yn y lleiaf, byddai'i ddyweddi yn neidio fel mellten o'r gwely, ac, fel y fellten hefyd, yn gadael ôl ei dicter ar ei wyneb. Ffordd bynnag, y mae eisiau bod yn ochelgar lle mae merched Cymru yn y cwestiwn. Bu twrist o Sais yn dywedyd wrthyf fel y digwyddodd iddo fod yn dyst i forwyn fferm yn cadw oed liw nos â labrwr ifanc o'r cylch. Bu mor annoeth â chrybwyll hyn wrth y forwyn, gan ddywedyd iddo'i gweld yn y gwely gyda'i chariad. Fe wylltiodd, gan gochi o gywilydd, a bu bron iddi ymosod arno. Eglurwyd y camgymeriad yn y diwedd o blaid y ferch ifanc: ar y gwely y bu hi, ac nid yn y gwely.³

3 Yr ymadrodd Cymraeg yw *caru-ar-y-gwely*, sydd wedi cael ei gamgyfieithu i'r Saesneg fel *courting in bed*; *courting on the bed* fyddai'r ymadrodd iawn. Yng ngolwg trigolion Cymru, y mae'r gwahaniaeth yn un mawr.

pourpre de honte, et faillit lui faire un mauvais parti. L'erreur s'expliqua enfin à l'avantage de la jeune fille: elle était sur le lit, et non dans le lit.²

La moralité du *bundling* est dans le mariage, qui le couronne presque toujours. Ce mariage lui-même se célèbre selon certaines coutumes locales. Dans les districts agricoles, dès que le jour de la noce est fixé, le jeune couple fait imprimer de petits billets (*hand-bills*), qu'on distribue parmi le cercle des connaissances. On y annonce l'intention de faire un *bidding*, c'est-à-dire une collecte d'argent pour laquelle tous les amis sont invités à ouvrir leur bourse.³ Le nombre de ceux qui répondent à cet appel varie naturellement suivant la condition des fiancés; la réunion s'élève quelquefois à cent ou deux cents personnes des deux sexes et de tous les âges. Si le jeune homme et la jeune fille demeurent à quelque distance l'un de l'autre, les deux parties se mettent en marche le matin de bonne heure, précédées par un ménétrier. On

-
- 2 Le mot welshe est *caru-ar-y-gwely*, qui a été traduit à tort en anglais par *courting in bed* (courtiser dans le lit); ce devrait être *courting on the bed* (courtiser sur le lit). Aux yeux des habitants du pays de Galles, la différence est grande.
- 3 La forme de ces lettres de faire part est presque toujours la même à quelques variantes près. En voici une qui nous est tombée sous la main. «Comme nous avons l'intention de nous marier, nos amis et connaissances nous engagent à faire le 28 juillet 1864, dans la maison du père de la fiancée, appelée dans la paroisse de ***, comté de Carmarthen, un *bidding*, pour lequel le plaisir de votre bonne et agréable compagnie est humblement sollicité. Quelque don qu'il vous plaira d'offrir sera reçu avec reconnaissance, et lorsque vous nous appellerez plus tard, pour une occasion semblable, vous pouvez compter d'avance sur vos obéissants serviteurs.» Suivent les nom des deux fiancés.
-

Mewn priodas, sydd bron bob amser yn dod yn goron arno, y mae moesoldeb *bundling*. Bydd y briodas honno hefyd yn cael ei dathlu yn unol â rhai arferion lleol. Mewn ardaloedd amaethyddol, pan fo diwrnod y briodas wedi'i bennu, bydd y pâr ifanc yn cael argraffu taflenni bach (*hand-bills*), a ddosberthir ymhlith y cylch cydnabod. Bydd y rhain yn cyhoeddi'r bwriad i wneud *bidding*, hynny yw casgliad o arian, a'r cyfeillion oll yn cael eu gwahodd i agor eu pwrs i gyfrannu.⁴ Bydd nifer y rhai sy'n ymateb i'r apêl hon yn amrywio, wrth reswm, yn ôl sefyllfa gymdeithasol y dyweddion; bydd weithiau gynifer â chant neu ddau gant o bobl o'r ddau ryw ac o bob oed yn y digwyddiad. Os yw'r dyn ifanc a'r ferch ifanc yn trigo beth pellter y naill oddi wrth y llall, bydd y ddau gwmni'n cychwyn ar y daith yn gynnar yn y bore, a cherddor yn mynd o'u blaenau. Byddir fel arfer yn trefnu cwrdd hanner ffordd mewn man a bennir ymlaen llaw. Bydd y ddwy garfan lawen yn cymysgu â'i gilydd yn y fan honno, a phawb yn gorymdeithio'n syth am yr eglwys. Ar y ffordd i'r eglwys, y mae'r traddodiad mewn rhai pentrefi'n mynnu bod y bechgyn, sy'n cuddio y tu ôl i goed neu wrychoedd, yn tanio gynnu yn gyfarch, er mawr loes i'r gwragedd

4 Y mae ffurf y llythyrau hysbysu hyn brob bob amser yr un peth gyda rhai mân amrywiadau. Dyma un sydd wedi dod i'n llaw. 'Gan ein bod yn bwriadu priodi, y mae'n cyfeillion a'n cydnabod yn ein hannog i gynnal *bidding* ar yr 28ain o Orffennaf 1864, yn nhŷ tad y briodferch, ym mhlwyf ***, sir Gaerfyrddin, lle yr erfynnir yn ostyngedig bleser eich cwmni tra dymunol. Derbynnir yn ddiolchgar unrhyw rodd y gwelwch yn dda ei gynnig, a phan elwch chwi arnom ninnau eto, ar achlysur tebyg, gellwch ddibynnu ymlaen llaw arnom ni, eich ufudd weision.' Rhoddir enwau'r ddau ddyweddi wedyn.

convient d'ordinaire de se rencontrer à mi-chemin en un lieu fixé d'avance. Là les deux bandes joyeuses se confondent, et le cortège se dirige aussitôt vers l'église. Sur le chemin de l'église, la coutume dans certains villages veut que les garçons, cachés derrière des arbres ou des haies, déchargent des armes à feu en manière de salut, à la grande consternation des femmes et au grand amusement des jeunes hommes. Après la cérémonie nuptiale, on se rend à la maison du père de la mariée, et l'on prend une collation pour laquelle, chacun paie son écot. C'est aussi là qu'on dépose les offrandes. Le montant de la collecte peut s'élever en moyenne de 40 liv. sterl. (1,000 fr.) à 100 liv. sterl. (2,500 fr.). Cet argent, qu'on y prenne garde, n'est point un don, c'est un prêt: il n'a donc rien d'humiliant. Le nouveau couple s'engage sur l'honneur à payer les dettes, qu'il aura ainsi contractées, je veux dire à rendre, au fur et à mesure que d'autre *biddings* se présenteront, les sommes qu'il aura reçues de chacun des invités. Plusieurs de ceux qui contribuent de leur bourse à cette œuvre de bienveillance sont mariés, et n'ont par conséquent rien à réclamer pour eux-mêmes; mais, ils ont le droit, de demander un jour le même service, en faveur d'un de leurs enfans. Il n'y a guère que les célibataires obstinés qui, dans cette circonstance, placent leur argent à fonds perdus. Qui ne voit tout d'abord les avantages d'une telle coutume? Elle resserre les liens de fraternité entre les membres de la famille agricole, puisque tout nouveau couple se trouve en quelque sorte doté par ses pairs. Cette avance de fonds permet en outre aux

ac er mawr ddifyrrwch i'r dynion ifainc. Ar ôl y seremoni briodas, bydd pawb yn mynd i dŷ tad y briodferch ac yn cymryd lluniaeth ysgafn y bydd pawb yn talu am ei gyfran ei hun ohoni. Yno hefyd y byddir yn rhoi'r arian at y casgliad. Gall swm y casgliad ar gyfartaledd gyrraedd rhwng £40 (1,000 ffranc) a £100 (2,500 ffranc). Nid rhodd mo'r arian hyn, cofier, ond benthyciad: felly nid yw'n ddim byd i deimlo cywilydd yn ei gylch. Bydd y pâr priod newydd yn ymrwymo, fel mater o anrhydedd, i dalu yn ôl y dyledion y byddant wedi mynd iddynt drwy hyn, hynny yw talu, wrth i *biddings* eraill ymddangos, y symiau y byddant wedi'u derbyn gan bob un o'r gwesteion. Bydd rhai sy'n cyfrannu o'u pocedi at y gymwynas hael hon yn briod, ac felly heb ddim byd y gallant ei hawlio yn ôl iddynt hwy'u hunain; ond y mae ganddynt yr hawl i ofyn ryw ddydd am yr un gymwynas i un o'u plant. Nid oes fawr neb ond y rhai sy'n benderfynol o aros yn ddibriod sydd, o dan yr amgylchiadau hyn, yn rhoi'u harian heb ddim siawns o'u cael yn ôl. Pwy na allai weld manteision traddodiad o'r fath ar unwaith? Fe gryfha'r perthnasau brawdgarol rhwng aelodau'r teulu amaethyddol, gan fod pob pâr priod newydd yn cael ei waddoli mewn ffordd gan eu cymheiriaid. Bydd y blaendal ariannol hwn hefyd yn caniatáu i'r pâr priod ifanc gychwyn ar eu bywyd priodasol heb fod y mis mêl yn cael ei chwerwi gan anawsterau ariannol. [...]

jeunes mariées de commencer, comme on dit, la vie à deux sans que la lune de miel soit empoisonné par l'amertume des embarras pécuniaires. [...]

II.

Le pays de Galles a conservé sa langue, ses traditions, ses anciens usages celtiques, et c'est le trait qui le distingue surtout de la Cornouaille, partagée, elle aussi, entre les travaux des mines et ceux de l'agriculture. Pour fortifier encore les souvenirs si chers au sentiment national, on a institué depuis des siècles des assemblées littéraires connues sous le nom d'*eisteddfodau*. Ces réunions, qui remontent à une grande antiquité et qui avaient lieu bien avant la conquête du pays gallois par les Saxons, ont été surnommées les olympiades de la Grande-Bretagne. On n'y admettait à titre de membres du congrès que les bardes et les ménestriers ayant passé par de longues épreuves. Un juge décidait du mérite des bardes, leur assignait des grades et leur conférait solennellement le droit d'exercer leur talent en public. Les ménestriers se divisaient de même en plusieurs classes. Les joueurs de luth à trois cordes, de tambourin et de chalumeau étaient rangés parmi les exécutans vulgaires ils n'avaient point la permission de s'asseoir devant rassemblée et ne recevaient qu'un denier pour leur peine. L'instrument noble était la harpe. Le chef de la faculté recevait lui-même de temps immémorial, comme insigne de ses hautes fonctions, une harpe en argen: longue de cinq ou six pouces et garnie de neuf cordes

II.

Y mae Cymru wedi cadw ei hiaith, ei thraddodiadau, ei hen arferion Celtaidd, a dyna'r nodwedd bennaf sy'n gwahaniaethu rhyngddi a Chernyw, sydd, hithau, wedi'i rhannu rhwng mwyngloddfeydd ac amaeth. Er mwyn cadw'n gryf atgofion sydd mor bwysig i'r ymdeimlad cenedlaethol, bu cynullïadau llenyddol yn dwyn yr enw *eisteddfodau* yn cael eu cynnal ers canrifoedd. Y mae'r cynullïadau hyn, sy'n dyddio yn ôl i oes hynafol iawn ac a gynhelid ymhell cyn i Gymru gael ei goresgyn gan y Saeson, wedi cael eu galw'n Olympïadau Prydain Fawr. Ni dderbynnid yn aelodau o'r orsedd ond beirdd a cherddorion a oedd wedi mynd drwy brofion hirfaith. Byddai beirniad yn penderfynu ar deilyngdod y beirdd, yn eu graddio ac yn dyfarnu iddynt yn urddasol yr hawl i arfer eu dawn ar goedd. Byddid yn rhannu'r cerddorion yn yr un modd yn nifer o urddau. Yr oedd canwyr y liwt drithant, y tambwrîn a'r biben wedi'u dosbarthu ymhlith y perfformwyr iselradd; nid oedd ganddynt yr hawl i eistedd o flaen cynulleidfafa dim ond ceiniog a gaent am eu trafferth. Y delyn oedd yr offeryn *uchel*. Ers cyn cof byddai'r pencerdd ei hun yn derbyn telyn arian yn arwydd o'i swydd uchel, a hithau'n bum neu chwe modfedd o hyd ac iddi naw tant er anrhydedd i'r naw awen. Bu i'r anogaeth helaeth a roddid yn y cynullïadau hyn o gerddorion o'r rheng flaenaf gyfrannu at fagu llwyddiant yn eu plith. [...]

en l'honneur des neuf muses. Les encouragemens qu'on prodiguait dans ces assemblées à la classe supérieure des musiciens contribuèrent à développer leurs succès. [...]

Au moment où j'étais dans le pays de Galles, un grand *eisteddfod* devait avoir lieu à Llandudno. Je m'y rendis, curieux d'assister à une des scènes les plus émouvantes chez un peuple si sensible à la poésie. Llandudno, autrefois un village de contrebandiers, aujourd'hui une jolie ville de bains, s'élève au nord des Wales sur un magnifique promontoire, où elle se trouve abritée par de hautes falaises. Un *eisteddfod* attire toujours un grand nombre de poètes, d'écrivains et de curieux; je dois même dire que les saltimbanques, les jongleurs, les danseurs de corde, s'y donnent aussi rendez-vous. De même que le grand jour du derby à Epsom, ces solennités poétiques ont dans le pays de Galles le privilège de réunir toutes les classes de la société. Les uns y viennent pour s'instruire, d'autres y cherchent une source de plaisir et d'amusemens; mais dans tous les cas, de telles réunions, si bien en harmonie avec les goûts et l'esprit des habitans, effacent pour quelques jours les distinctions de rang ou de fortune.⁴ La ville de Llandudno avait donc, depuis une semaine, un air

4 Cette division des rangs n'est pas moins marquée dans le pays de Galles qu'en Angleterre. A Carmarthen, un grand bal avait été donné dans une sorte de club qu'on appelle l'*institution*. On y avait réuni deux classes de la société; mais pour maintenir entre elles la limite, une corde était tendue d'un bout à l'autre de la salle. Un Français établi à Carmarthen, et que cette séparation indignait, s'avisa de couper la corde il fut blâmé également par les deux classes.

Ar yr adeg yr oeddwn i yng Nghymru, yr oedd *eisteddfod* fawr i gael ei chynnal yn Llandudno.⁵ Euthum yno, a finnau'n chwilfrydig i fod yn bresennol mewn un o'r digwyddiadau mwyaf cyffrous ymhlith cenedl sy'n ymdeimlo â barddoniaeth gymaint. Saif Llandudno, a fu gynt yn bentref o smyglwyr, ac sydd heddiw'n dref ffynhonnau pert, yng ngogledd Cymru ar bentir godidog yng nghysgod creigiau uchel. Bydd *eisteddfod* bob amser yn denu niferoedd mawr o feirdd, llenorion a phobl chwilfrydig; y mae'n rhaid dywedyd hyd yn oed fod acrobataid teithiol, jyglwyr a rhaffgerddwyr yn ymgasglu yno hefyd. Yn yr un modd â diwrnod mawr y Derby yn Epsom, y mae'r achlysur mawr barddonol hwn yn gallu dod â phob dosbarth cymdeithasol at ei gilydd yng Nghymru. Bydd rhai'n dod i ddysgu ac eraill i chwilio am ddifyrrwch ac adloniant; ond pa ffordd bynnag y bo, bydd ymgasgliadau o'r fath, sydd mor gydnaws â chwaeth ac ysbryd y bobl, yn ysgubo ymaith am rai dyddiau wahaniaethau dosbarth neu gyfoeth.⁶ Yr oedd awyrgylch gwyliau, felly, i'w gael yn nhref Llandudno ers wythnos a'r tafarndai (*public houses*) dan eu sang; yr oedd fel petai torf o ymgeiswyr am anrhydeddau'r campau Olympaidd

5 [Cynhelid Eisteddfod Genedlaethol Cymru yn Llandudno ym 1864.]

6 Y mae'r rhaniad hwn rhwng y dosbarthiadau yr un mor amlwg yng Nghymru ag yn Lloegr. Yng Nghaerfyrddin, cynhaliwyd dawns fawr mewn math o glwb y gelwir yr *institution* arno. Yr oedd wedi dod â dau ddosbarth o'r gymdeithas at ei gilydd yno; ond i gadw'r gwahaniad rhyngddynt, yr oedd rhaff wedi'i hestyn ar draws y neuadd. Meiddiodd Ffrancwr a oedd wedi ymgartrefu yng Nghaerfyrddin, ac a gymerai yn erbyn y gwahaniad hwn, dorri'r rhaff. Yr oedd y ddau ddosbarth fel ei gilydd yn gweld bai arno.

de fête les cabarets (*public houses*) étaient envahis; une foule de candidats aux honneurs des jeux olympiques semblaient puiser l'inspiration dans les flots dorés de l'ale amère. De même que la plupart de ces congrès littéraires qui ont lieu tantôt dans une ville, tantôt dans une autre, le présent *eisteddfod* avait été préparé depuis un an par un comité local et permanent, dont les fonctions consistent à déterminer l'époque de ces solennités, à fixer le nombre et la valeur des prix décernés aux candidats, ainsi que le sujet des poèmes admis au concours. Vers dix heures du matin, une procession composée de bardes, d'ovates, de druides, de ménestriers, se rendit solennellement des bureaux de ce comité sur le terrain du *gorsedd*. Qu'est-ce donc que le *gorsedd*? Tel est le nom que l'on donnait aux anciens conciles des bardes. S'il faut en croire la tradition welshe, ces conciles, dans lesquels se votaient les lois et les règlements de la contrée, cessèrent d'exister soixante ans environ après Jésus-Christ, et furent alors remplacés par les *eisteddfodau*. Le cortège, étant arrivé sur le théâtre de la fête, se forma en rond autour d'un cercle magique tracé par douze grosses pierres placées à une distance de six pieds les unes des autres, et au centre desquelles s'élevait un *cromlech* artificiel. Sur le devant du cercle se dressaient trois autres pierres représentant les solstices solaires, tandis que les douze pierres de la circonférence étaient un symbole des douze signes du zodiaque. Les bardes entrèrent dans l'intérieur du cercle sacré, et le son de la trompette proclama que le moment solennel était venu d'ouvrir le *gorsedd*. Alors le chef

yn cymryd ysbrydoliaeth o'r ffrwd euraidd o gwrw chwerw. Yn yr un modd â'r rhan fwyaf o'r cymanfaoedd llenyddol hyn sy'n digwydd weithiau yn y naill dref ac phryd arall yn y llall, bu'r *eisteddfod* hon yn cael ei pharatoi ers blwyddyn gan bwyllgor lleol, sefydlog, sydd â'r swyddogaethau o bennu amser yr achlysur mawreddog hwn, penderfynu nifer a gwerth y gwobrau a ddyfernir i'r cystadleuwyr, yn ogystal â thestun y cerddi a dderbynnir yn y gystadleuaeth. Tua deg o'r gloch y bore, gorymdeithiodd ymgasgliad o feirdd, ofyddion, derwyddon a cherddorion yn urddasol o swyddfeydd y pwyllgor hwn i dir yr *orsedd*. Beth, felly, yw *gorsedd*? Dyna'r enw a roddid i gynulladau hynafol y beirdd. Os yw traddodiad y Cymry i'w gredu, darfu'r cynulladau hyn, lle pleidleisid ar ddeddfau a chyfraith gwlad, ryw drigain mlynedd ar ôl Iesu Grist, a daeth yr *eisteddfodau* wedyn i gymryd eu lle. Wedi i'r orymdaith gyrraedd maes yr ŵyl, dyma hwy'n sefyll o gwmpas cylch hud wedi'i ffurfio o ddeuddeg carreg fawr wedi'u gosod chwe throedfedd y naill oddi wrth y llall, a *chromlech* wneud yn sefyll yn eu canol. O flaen y cylch safai tair carreg eto i gynrychioli'r heuldroeon, tra oedd y deuddeg carreg a ffurfiai'r cylch yn symbol o ddeuddeg arwydd y sidydd. Camodd y beirdd i mewn i'r cylch cysegredig, a chyhoeddodd caniad yr utgorn fod yr awr ddifrif wedi dod i agor yr *orsedd*. Yna darllenodd y prifardd y datganiad canlynol, 'Y gwir yn erbyn y byd'! Yn y flwyddyn mil wyth gant chwe deg a phedwar, a'r haul yn dynesu at

des bardes lut la déclaration suivante «La vérité contre tout le monde»!⁵ L'an mil huit cent soixante-quatre, le soleil approchant de l'équinoxe d'automne, dans la matinée du vingt-trois août, le *gorsedd*, annoncé, selon l'usage, depuis un an et un jour, est ouvert dans la province de Gwynedd; nous y avons invité tous ceux qui peuvent se rendre ici, où nulle arme ne sortira du fourreau, mais où il sera prononcé un jugement sur les meilleures compositions et sur les ouvrages qui méritent de recevoir le prix. A la face du soleil et sous l'œil de la lumière, la vérité contre tous!» Après une courte prière en anglais récitée par deux ministres de l'église protestante, le chef des bardes, debout sur la pierre la plus élevée, saisit une épée nue qui gisait à côté du fourreau, puis il s'écria d'une voix forte: «La paix règne-t-elle, *a oes heddwch?*» A cette question, les bardes qui étaient rangés dans le cercle de pierres répondirent en chœur: «La paix règne.» Ce gage de concorde étant donné, l'épée fut alors plongée dans le fourreau. Les candidats aux divers grades de la hiérarchie, bardes, *ovates*, druides, archidruides, furent ensuite appelés devant le conseil des anciens et reçu l'en leurs degrés. Il y a donc encore des druides? Graves et sombres, ces derniers semblaient en effet se croire de la meilleure foi du monde les légitimes successeurs des austères pontifes qui célébraient les anciens mystères dans les forêts de la Cambrie. La plupart d'entre eux se distinguaient en outre par la saillie des os maxillaires, un des signes extérieurs de la race celtique selon les

5 C'est la devise du pays de Galles.

Alban Elfed,⁸ ar fore'r trydydd ar hugain o Awst, y mae'r *orsedd*, sydd wedi'i chyhoeddi, yn unol â'r arfer, ers undydd a blwyddyn, wedi'i hagor yn rhanbarth Gwynedd; gwahoddasom bawb a all ddod yma, lle na ddadweinir yr un arf, ond lle bernir y cyfansoddiadau gorau a'r gweithiau a haeddo dderbyn y wobr. Yn wyneb haul llygad goleuni, y gwir yn erbyn y byd!' Ar ôl gweddi fer yn y Saesneg a adroddwyd gan ddau weinidog Protestannaidd, cydiodd y prifardd, a safai ar y garreg uchaf, mewn cleddyf noeth a orweddaï yn ymyl y wain, yna gwaeddodd mewn llais cryf: '*A oes heddwch?*' I'r cwestiwn hwn, atebodd y beirdd a safai'n rhesi yn y cylch cerrig ag un llais, 'Heddwch.' A'r cadarnhad hwn o gytgord wedi'i roi, suddwyd y cleddyf wedyn i'r wain. Nesaf, galwyd yr ymgeiswyr am y gwahanol raddau o fewn yr hierarchaeth, beirdd, *ovates*, derwyddon, archdderwyddon, gerbron cyngor yr hynafgwyr a'u derbyn i'w hurddau. A oes derwyddon i'w cael o hyd, felly? Yn ddifrif ac yn wynepysyth, yr oedd y rhain mewn gwirionedd fel petaent yn credu gyda phob diffuantrwydd yn y byd eu bod yn olynwyr dilys i'r archoffeiriaid sobr a weinyddai'r dirgelion hynafol yn fforestydd Cambria. Yr oedd y rhan fwyaf ohonynt wedi'u nodweddu hefyd gan asgwrn gên ymwithiol, un o arwyddnodau allanol hil y Celtiaid yn ôl y ffisiolegwyr, a pheth nad yw, os yw'r Saeson i'w credu, ond yn effaith naturiol yr ymdrechion geneuol a wna'r derwyddon o'u plentyndod ymlaen i ynganu'r iaith Gymraeg. Boed a fo am hynny, eu tro hwy ydoedd

8 [Alban Elfed: gŵyl derwyddol sy'n dynodi diolchgarwch am y cynhaeaf.]

physiologistes, et qui n'est, si nous devons en croire les Anglais, qu'un effet naturel des efforts de mâchoire auxquels se livrent les druides depuis leur enfance pour articuler le langage welshe. Quoi qu'il en soit, c'était leur tour de figurer dans la cérémonie. Un d'entre eux lut en langue celtique la prière du *gorsedd*. Quelques profanes (et parmi ces derniers des *reporters* anglais) souriaient bien un peu de ces rites mystérieux qui forment la partie théâtrale du *gorsedd*; quant aux habitants du pays de Galles, ils suivaient au contraire avec un grand sérieux des usages remontant, ils n'en doutent point, à la plus haute antiquité druidique.

Le *gorsedd*, tel qu'il se célèbre aujourd'hui, est en quelque sorte la préface de l'*eisteddfod*. Cette dernière assemblée se tient quelquefois en plein air ou sous des tentes; mais à Llandudno le comité a fait construire un bel édifice en bois, le *pavillion*, pour recevoir à des époques plus ou moins éloignées les héros de la fête et les spectateurs. L'intérieur était décoré de bannières, de feuillages et de devises galloises. Au centre du pavillon flottait un drapeau sur lequel se lisait en langue welshe cette inscription un peu ambitieuse «soyez les bienvenus dans le temple du génie.» A onze heures, le président, escorté de la procession des bardes et des druides, fut solennellement installé dans son fauteuil. La salle pouvait bien contenir de deux à trois mille personnes. Les places les mieux en vue étaient occupées par des célébrités welshes aux noms les plus formidables que la langue humaine ait jamais prononcés. Tout cela formait le

i chwarae rhan yn y seremoni. Darllenodd un ohonynt weddi'r orsedd yn yr iaith Geltaidd. Yr oedd rhai a oedd yn anghyfarwydd â hyn oll (ac yn eu plith rhai reporters o Saeson) yn gwenu dipyn am y defodau cyfriniol hyn sy'n ffurfio'r agwedd theatraidd ar yr orsedd; o ran y brodorion, yr oeddynt hwythau i'r gwrthwyneb yn gwylio'n hollol o ddifrif arferion a ddyddiai yn ôl, nid oeddynt yn amau dim, i'r oes dderwyddol fwyaf hynafol.

Y mae'r *orsedd*, fel y'i cynhelir heddiw, yn rhyw fath o ragchwarae i'r *eisteddfod*. Bydd yr ymgynulliad hwnnw weithiau'n digwydd yn yr awyr agored neu mewn pebyll; ond yn Llandudno cododd y pwyllgor adeilad hardd o bren, y *pavilion*, i dderbyn arwyr yr ŵyl a chynulleidfaoedd ar ryw adeg neu'i gilydd. Yr oedd y tu mewn wedi'i addurno â baneri, patrymau deiliog ac arwyddeiriau Cymraeg. Yng nghanol y pafiliwn yr oedd baner yn cyhwfan ac arni yn Gymraeg yr arysgrifen braidd yn uchelgeisiol 'croeso i deml yr awen.' Am un ar ddeg o'r gloch, cafodd y llywydd, ac yntau wedi'i hebrwng gan orymdaith y beirdd a'r derwyddon, ei orseddu'n urddasol yn ei gadair. Gallai'r neuadd yn hawdd gymryd rhwng dwy a thair mil o bobl. Yr oedd y lleoedd amlycaf wedi'u meddiannu gan Gymry nodedig a chanddynt yr enwau mwyaf rhyfeddol y bu i dafod dyn eu hynganu erioed. Dyna oedd yr olygfa; o ran nod difrif yr ymgasgliadau hyn, ni fuom fawr o dro cyn cael ei wybod o enau'r *chairman*. Yn ei ôl ef ac yn unol â manifesto'r pwyllgor a drefnasai'r ymgynulliad, y mae'r sefydliad yn ymgeisio at ailennyn diddordeb

spectacle; quant au but sérieux de ces réunions, on ne tarda point à l'apprendre des lèvres mêmes du président, *chairman*. Suivant lui et d'après le manifeste du comité qui avait organisé le congrès, l'institution se propose de ranimer l'intérêt qui s'attache aux antiquités celtiques. Ce qu'on veut, c'est répandre les connaissances, faire jaillir le talent qui s'ignore lui-même, inspirer l'amour du foyer et réveiller dans les coeurs une noble ambition pour la culture de la poésie de la musique et des beaux-arts. A quel point ce but a-t-il été atteint depuis la renaissance des *eisteddfodau*? Selon la parole de l'un des orateurs, tout hameau a maintenant dans le pays de Galles sont chœur de musiciens; chaque village a son barde; chaque maison a sa Bible. Chaque colline et chaque vallée répètent les anciennes mélodies nationales. Cette année, le comité eut même l'idée d'adjoindre au congrès littéraire une exposition de sculptures et de tableaux, dans laquelle un, artiste welshe, M. David Davies, avait envoyé une bonne étude d'après l'antique. Pour exciter encore cette flamme sacrée, une somme de 300 liv. st. (7,500 fr.) servie par le comité, et à laquelle certaines personnes avaient ajouté 50 liv. st. (1,250 fr.), devait être distribuée en prix à ceux qui sortiraient vainqueurs du concours. Un de ces prix, et l'un des plus considérables en argent, était offert à, la meilleure pièce de vers. «C'est surtout de la classe ouvrière, dit un des orateurs, que le comité attendait des preuves d'inspiration.» Comme pour établir un lien entre les deux races, les Bretons et les Anglo-Saxons, un autre prix de cinq guinées fut décerné à la meilleure traduction d'*Hamlet* en vers gallois. Le barde d'Avon apparut ainsi comme

mewn hynafiaethau Celtaidd. Yr hyn a ddymunir yw lledaenu gwybodaeth, tynnu allan y dalent sydd yno yn ddiarwybod iddi'i hun, ysbrydoli cariad at gartref a deffro yng nghalonau pobl ddyhead aruchel am ddiwylliant barddoniaeth, cerddoriaeth a'r celfyddydau. I ba raddau y gwiredwdyd y nod hwn er dadeni'r *eisteddfodau*? Yn ôl un o'r siaradwyr, y mae gan bob pentrefan yng Nghymru ei gôr ei hun erbyn hyn; y mae gan bob pentref ei fardd; y mae gan bob tŷ ei Feibl. Y mae pob bryn a dyffryn yn atseinio â'r hen alawon cenedlaethol. Eleni, cafodd y pwyllgor y syniad, hyd yn oed, o ychwanegu at y digwyddiad llenyddol arddangosfa o gerfluniau a darluniau, yr anfonasai artist o Gymro, Mr. David Davies ymarferiad da mewn arddull hynafiaethol i mewn iddi. I feithrin y fflam gysegredig hon ymhellach, yr oedd swm o £300 (7,500 ffranc) wedi'i ddarparu gan y pwyllgor, yr oedd rhai wedi cyfrannu £50 (1,250 ffranc) ato, i'w roi'n wobwr i'r sawl a enillai'r gystadleuaeth. Cynigid un o'r gwobrau hyn, ac un o'r rhai mwyaf sylweddol o ran arian, am y gerdd orau. 'O'r dosbarth gweithiol yn bennaf, meddai un o'r siaradwyr, 'yr oedd y pwyllgor yn disgwyl prawfo ysbrydoliaeth.' Fel petai er mwyn sefydlu cysylltiad rhwng dwy hil y Brythoniaid a'r Saeson, dyfarwnyd gwobr arall o bum gini i'r cyfieithiad gorau o *Hamlet* i farddoniaeth Gymraeg. Ymddangosodd Bardd yr Afon⁹ felly yn gysgod yn y cylch o hen feirdd Cymru, ac yntau fel petai'n eu huno â Lloegr drwy awdurdod athrylith. Gwobrwywyd hefyd ganu

9 [Y bardd a'r dramodydd William Shakespeare (1564-1616).]

une ombre dans le cercle des anciens bardes welshe, qu'il semblait réunir à l'Angleterre par l'autorité du génie. Le chant et la musique reçurent aussi leur récompense. D'excellens discours furent prononcés en anglais sur un ton très sage, et l'assemblée enthousiaste se sépara sans avoir proféré cette fois le vieux cri de guerre: *Wales for the Welsh* (le pays de Galles pour les Gallois)!

L'intention qui a présidé depuis un demi-siècle à la renaissance des *eisteddfodau* ne saurait être un instant douteuse: il s'agit avant tout de conserver la langue. S'il faut en croire les habitans du pays de Galles, qui pourraient bien être un peu orfèvres, cette langue est «la plus belle et la plus expressive qu'on ait jamais parlée dans le monde.» La vérité est que, comme tous les anciens idiomes formés à l'origine par une caste sacerdotale, le welshe se prête admirablement à l'éloquence religieuse. Dans les églises de la principauté, le service du dimanche se célèbre alternativement en anglais et en gallois. Parmi les habitans, même ceux qui parlent très bien anglais déclarent que la vieille langue celtique est beaucoup plus solennelle et convient mieux que l'autre aux rapports de l'homme avec la Divinité. Il en résulte naturellement que les ministres du culte sont tenus de posséder les deux idiomes. Presque tous, il est vrai, sont nés dans le pays, et il faut qu'il en soit ainsi, car apprendre le welshe passe pour une entreprise herculéenne. On considère comme un tour de force extraordinaire l'exemple donné par l'évêque de Saint-David, un des hommes éminens de l'église anglicane, qui, après une année d'études, fut

a cherddoriaeth. Traddodwyd areithiau Saesneg ardderchog mewn modd pwyllog, ac fe ymadawodd y gynulleidfa frwd heb fod wedi yngan y tro hwn yr hen gadfloedd: *Wales for the Welsh*!

Nid oes dim dwywaith am y bwriad a fu oruchaf ers hanner canrif yn nadeni'r *eisteddfodau*: cadw'r iaith yw'r nod yn anad dim. Os yw'r Cymry, a allai'n wir fod yn eithaf gwybodus yn y mater, i'w credu, yr iaith hon yw'r un 'harddaf a chyfoethocaf ei mynegiant a siaradwyd erioed yn y byd.' Y gwir yw bod y Gymraeg, fel pob hen iaith a luniwyd yn wreiddiol gan ddosbarth o offeiriaid, yn addas y tu hwnt at huodledd crefyddol. Yn eglwysi'r dywysogaeth, cynhelir gwasanaeth y Sul yn Saesneg ac yn Gymraeg am yn ail. Ymhlith y trigolion, bydd hyd yn oed y rhai a sieryd y Saesneg yn dda iawn yn haeru bod yr hen iaith Geltaidd yn llawer mwy urddasol ac yn gweddu'n well na'r llall i'r ymwneud rhwng dyn a Duw. Y mae'n dilyn yn naturiol o hyn fod gweinidogion yn gorfod medru'r ddwy iaith. Y mae'n wir eu bod oll, bron, yn enedigol o'r wlad, ac felly y mae'n rhwym o fod, gan fod dysgu'r Gymraeg yn orchwyl Hercwleidd. Gwelir yn orchest ryfeddol yr esiampl a roddwyd gan Esgob Tyddewi, un o ddynion blaenllaw'r Eglwys Anglicanaidd, a lwyddodd, ar ôl astudio am flwyddyn, i'w fynegi'i hun yn rhugl o flaen cynulleidfa o Gymry.¹⁰ Heb ymgeisio at yr un llwyddiant, yr oeddwn yn chwilfrydig i ymgyfarwyddo â phrif nodweddion yr iaith hon, a mynnais ddarllen rhai o'r gramadegau a

10 [Cyfeiriad at yr Esgob Connop Thirlwall (1797-1875).]

capable de s'exprimer couramment devant une assemblée de Gallois. Sans aspirer au même succès, j'étais curieux de connaître les principaux caractères de cette langue, et je voulus lire quelques-unes des grammaires qui se publient en anglais dans l'ancienne Cambrie.⁶ Un des traits qui me frappèrent le plus dans la construction des verbes est l'absence du présent de l'indicatif. Après tout, le présent existe-t-il? Les Welshes se servent d'un temps composé pour désigner ce moment insaisissable entre le passé et l'avenir. Quoi qu'il en soit, leur dialecte compte de zélés défenseurs. Un lettré qui mourut à Londres en 1852 a fondé à Llandovery une institution pour l'enseignement de la langue welshe. La même ville a vu naître dans ses murs le révérend Rhys Prichard, auteur de deux poèmes intitulés, l'un le *Livre du Vicaire*, et l'autre la *Chandelle du Welshe*, écrits tous les deux dans l'idiome primitif, et qui se rencontrent sous presque tous les toits de chaume du pays de Galles.

Le plus grand service qu'aient rendu jusqu'ici les *eisteddfodau* a été d'appeler l'attention sur d'anciens manuscrits, des airs nationaux et des traditions orales qui, sans le concours de ces congrès de bardes, fussent certainement tombés dans l'oubli. Ce mouvement fut soutenu en outre par l'influence de riches sociétés littéraires et par quelques efforts individuels. Des manuscrits précieux dormaient depuis des siècles, enfouis dans la bibliothèque des collèges ou de certaines familles nobles du pays, lorsqu'un marchand de fourrures

6 Voyez entre autres *Grammar of the welsh language*, by William Spurrell, Carmarthen.

gyhoeddir yn Saesneg yn yr hen Gambria.¹¹ Un o'r teithi a'm trawodd fwyaf o ran ffurfiau'r ferf oedd absenoldeb y presennol mynegol. Wedi'r cwbl, a yw'r presennol yn bod? Bydd y Cymry'n defnyddio amser cwmpasog i ddynodi'r foment anafaeladwy hon rhwng y gorffennol a'r dyfodol. Pa ffordd bynnag, y mae gan eu hiaith amddiffynwyr taer. Sefydlodd dyn dysgedig a fu farw yn Llundain yn 1852 ysgol yn Llanymddyfri i ddysgu'r Gymraeg. Yn yr un dref y ganed y Parchedig Rhys Prichard, awdur dwy gerdd yn dwyn y teitlau *Llyfr y Ficer*, a *Channwyll y Cymry*, ill dwy wedi'u hysgrifennu yn yr iaith gyntefig, ac i'w cael o dan do bron pob bwthyn yng Nghymru.¹²

Y peth mwyaf buddiol a wnaeth yr *eisteddfodau* hyd yma yw tynnu sylw at hen lawysgrifau, alawon cenedlaethol a thraddodiadau llafar a fuasai, oni bai am y gystadleuaeth a geir yn yr ymgasgliad hwn o feirdd, yn bendant wedi mynd yn angof. Cefnogwyd y mudiad hwn hefyd gan ddylanwad cymdeithasau llenyddol cyfoethog a chan rai ymdrechion unigol. Yr oedd llawysgrifau gwerthfawr y tu hwnt yn cysgu ers canrifoedd, wedi'u claddu yn llyfrgelloedd y colegau neu rai o deuluoedd bonheddig y wlad, pan apeliodd ffyrwr yn Thames-street, Owen Jones, at wladgarwch y Cymry, a chodi o 1801 ymlaen gofeb i lèn yr hen Frythoniaid. Y mae'r gofeb hon, *The Myvyrian Archaeology of Wales*, mewn tair cyfrol drwchus, yn cwmpasu gwahanol gyfnodau o hanes

11 Gweler, ymhlith eraill, *Grammar of the Welsh Language*, gan William Spurrell, Caerfyrddin.

12 [Y Parch. Rhys Prichard (1579-1644).]

dans Thames-street, Owen Jones, fit appel au patriotisme des Welshes, et à partir de 1801 éleva un monument à la littérature des anciens Bretons. Ce monument, – *the Myvyrian Archaiology of Wales*, en trois gros volumes, – embrasse diverses périodes de l'histoire des Gallois, depuis l'an 500 jusqu'en 1400. Il était bien temps qu'on mît la main à l'œuvre, car, selon Owen Jones lui-même, un nombre de manuscrits égal pour le moins à celui qui existait de son vivant avait déjà péri depuis les deux derniers siècles par négligence. Dans cette grande tâche à laquelle il consacra son temps et, assure-t-on, plus de 1,000 livres sterling (25,000 francs), il fut aidé par Édouard Williams et par quelques autres collaborateurs. [...]

Depuis ce temps [1282], le pays de Galles présente l'exemple assez rare d'une race qui, tout en ayant renoncé à se gouverner elle-même, vit fièrement enveloppée dans les traditions du passé comme dans une armure. Ce qu'on appelle encore aujourd'hui dans les *eisteddfodau* la nationalité *welshe* se compose uniquement de poésie et de fictions; ne ressemble-t-elle point ainsi à ces ombres d'Ossian qui chassaient et combattaient dans des brouillards? La littérature welshe n'en a pas moins continué depuis la conquête à s'enrichir de nouveaux écrivains. Il suffira de nommer parmi les vivans David Owen, qui sous le pseudonyme de «Brutus» publie un recueil intitulé *Yr Haul* (le Soleil), et que les érudits du pays de Galles comparent pour le talent à Charles Dickens.

y Cymry, o'r flwyddyn 500 hyd at 1400.¹³ Yr oedd yn hen bryd ymgymryd â'r orchwyl, gan fod, yn ôl Owen Jones ei hun, gynifer o leiaf o lawysgrifau ag a fodolai yn ystod ei einioes ef eisoes wedi mynd i ddifancoll yn y ddwy ganrif ddiwethaf o gael eu hesgeuluso. Yn yr orchwyl fawr hon y cysegrodd iddi ei amser a, meddir, fwy na £1,000 (25,000 ffranc), cafodd gymorth Edward Williams a rhai cydweithwyr eraill. [...]

Er yr adeg hon [1282], y mae Cymru'n enghraifft eithaf prin o hil sydd, er ei bod wedi peidio â'i llywodraethu'i hun, yn byw wedi'i gorchuddio'n falch yn nhraddodiadau'r gorffennol fel petai mewn arfwisg. Nid yw'r hyn a elwir heddiw o hyd yn yr *eisteddfodau* yn genedligrwydd Cymreig yn ddim ond barddoniaeth a ffuglen; onid yw'n debyg, felly, i gysgodion Osian yn hela ac yn brwydro yn y niwl?¹⁴ Bu i lenyddiaeth y Cymry barhau lawn cymaint er y goncwest i gael ei chyfoethogi ag awduron newydd. Bydd yn ddigon enwi ymhlith y rhai sy'n fyw heddiw David Owen, sydd, o dan y ffugenw 'Brutus'

13 [Tair cyfrol o lawysgrifau yn perthyn i lenyddiaeth Gymraeg y canoloesoedd yw *The Myvyrian Archaiology of Wales*, a gyhoeddwyd rhwng 1801 a 1807 dan nawdd Cymdeithas y Gwyneddigion. Golygwyd y cyfrolau gan Owen Jones, Iolo Morganwg ac William Owen Pughe.]

14 [Cyfeiriad at brif ffigwr (Ossian) cerddi'r bardd Albanaidd James Macpherson, a gyhoeddwyd ym 1760. Honnodd MacPherson mai cyfieithiadau o'r Gaeleg oeddent ond derbynir bellach mai ei waith ei hun oeddent. Bu'r gweithiau hyn yn boblogaidd ar draws Ewrop.]

Les *eisteddfodau* ont beau faire, la langue bretonne est condamnée à périr. De tous les côtés s'élèvent dans la principauté de Galles des écoles où les enfans apprennent l'anglais. Les chemins de fer ouvrent de jour en jour aux touristes et aux relations commerciales cet Éden des fraîches vallées et des collines vaporeuses. Que parlé-je d'ailleurs des attaques dit dehors? C'est en elle-même que cette langue porte des germes de dissolution inévitable. Si admirable qu'on le prétende, cet idiome a un défaut qui ne doit point trouver grâce devant le progrès matériel: il ne convient point aux affaires. Frappé d'un cachet ineffaçable par les castes sacerdotales et militaires, il n'a point dit tout été fait pour une époque d'industrie, de commerce et de transactions pécuniaires. Il porte jusque dans sa littérature les traits d'un langage arrêté à la période descriptive et poétique. Dans les campagnes, au milieu des fermes, parmi les bergers qui conduisent leurs troupeaux sur le versant des collines, il suffit encore aux rapports de la vie rustique et pastorale; mais dans les villes il meurt ait souille contagieux du commerce, et dans les usines à fer au contact de l'industrie. On a longtemps cherché les causes qui ont amené la décadence des anciens idiomes; peut-être, si l'on s'éclairait par l'exemple des populations du pays de Galles, les trouverait-on dans un fait bien simple. Les langues s'éteignent le jour où elles cessent de répondre au mouvement social des idées. La conquête peut accélérer ce résultat; mais seule elle ne saurait le produire, puisque le welshe a survécu pendant des siècles, dans l'ancienne Cambrie, à la perte de la nationalité. Quelques habitans du pays de Galles reprochent

yn cyhoeddi casgliad o dan y teitl *Yr Haul*, ac a gymherir gan ddysgedigion Cymru â Charles Dickens o ran ei ddawn.¹⁵

Ofer yw ymdrechion yr eisteddfodau; y mae'r iaith Frythoneg wedi'i thynghedu i farw. Ym mhobman yn nhywysogaeth Cymru y mae ysgolion yn cael eu codi lle mae plant yn dysgu'r Saesneg. Y mae'r rheilffyrdd bob dydd yn agor yr Eden hon o ddyfrynnoedd iraidd a bryniau tarthog i dwristiaid a chyfathrach fasnachol. Paham y soniaf am ymosodiadau o'r tu allan, beth bynnag? Y tu mewn iddi'i hun y mae'r iaith hon yn dwyn hadau'i thranc anorfod. Er mor wych yr honnir iddi fod, y mae diffyg yn yr iaith hon nas maddeuir iddi yn wyneb cynnydd materol: nid yw'n addas at fusnes. A hithau'n dwyn stamp annileadwy'r dosbarthiadau offeiriadol a milwrol, nid yw wedi'i gwneud o gwbl ar gyfer oes o ddiwydiant, masnach a thrafodion ariannol. Hyd yn oed yn ei llenyddiaeth y mae'n arddangos teithi iaith sydd wedi aros ar ôl yn y cyfnod disgrifiadol a barddonol. Yng ngefn gwlad, ym myd y fferm, ymysg y bugeiliaid sy'n arwain eu preiddiau ar lethrau'r bryniau, y mae'n ddigonol o hyd at gyfathrach bywyd gwladaidd a bugeiliol; ond marw y bydd hi yn y trefi yng ngheubwll heintus masnach, ac yn y gweithfeydd haearn o ddod i gysylltiad â diwydiant. Buwyd yn hir yn chwilio am achosion cwmp yr

15 [Awdur dychanol, golygydd a phregethwr oedd David Owen (1796-1866), a ddefnyddiodd y ffugenw 'Brutus'. Ef oedd golygydd cyfnodolyn Anglicanaidd Cymraeg *Yr Haul* a bu'n feirniadol iawn o Anghydfuriaeth.]

aux Anglais d'en vouloir à leur langue. Que gagnerait l'Angleterre à briser les dernières cordes d'une lyre qui a cessé depuis longtemps d'être hostile? De son côté, le pays de Galles tient par trop de liens indissolubles à la Grande-Bretagne pour rêver une scission qui équivaldrait à un suicide. Ses habitants peuvent bien évoquer dans le cercle magique du *gorsedd* les ombres des anciens héros bretons et s'écrier «vivent les Wales!» qu'y a-t-il en cela de si menaçant? Au patriotisme il faut une patrie, et les Welshes ne peuvent en avoir d'autre que l'Angleterre. Ils le savent bien eux-mêmes; aussi les plus intelligents et les plus actifs d'entre eux cherchent-ils à se rapprocher autant qu'il est en eux de la race saxonne. La conquête a d'ailleurs ménagé leur amour-propre; c'est, en apparence du moins, la couronne d'Angleterre qui est passée aux Wales. Et puis, consolation suprême, ils n'ont été vaincus que par la liberté. Les Welshes jouissent depuis longtemps de tous les privilèges, de tous les droits politiques des Anglais. Donnant en cela un démenti à ceux qui prétendent que les Celtes ne sont point propres au gouvernement constitutionnel, ils se montrent dignes des institutions libres qu'ils ont en quelque sorte conquises dans la défaite.

C'est surtout l'industrie des mines qui a effacé de la Cornouaille l'ancien langage breton la même cause ne doit-elle point aussi produire dans le pays de Galles les mêmes effets? Ce dernier est la terre des métaux.

hen ieithoedd; efallai, pe ceisid eglurhad yn enghraifft poblogaeth Cymru, y gwelid yr achosion mewn ffaith syml iawn. Bydd ieithoedd yn marw cyn gynted ac y byddant yn peidio ag ymateb i symudiad cymdeithasol syniadau. Gall concwest brysuro'r canlyniad hwn; ond ni allai hi yn unig ei gynhyrchu, gan fod y Gymraeg wedi goroesi am ganrifoedd, yn yr hen Gambria, ar ôl colli'r hunaniaeth genedlaethol. Bydd rhai o drigolion Cymru'n edliw i'r Saeson fod ganddynt gynnig am eu hiaith. Pa well fyddai Lloegr o dorri tannau olaf hen delyn nad yw'n fygythiad ers amser maith? O'i rhan hithau, y mae Cymru wedi'i chlymu â Phrydain Fawr â gormod o gysylltiadau annatod i feddwl am wahaniad a fyddai gystal â hunanladdiad. Gall ei phobl ddwyn i gof gysgodion hen arwyr y Brythoniaid yng nghylch hud yr *orsedd* a gweiddi 'Cymru am byth!' a sut mae hynny'n gymaint o fygythiad? Y mae gwladgarwch yn gofyn mamwlad, ac ni all fod gan y Cymry'r un ond Lloegr. Fe wyddant hynny'n iawn eu hunain; felly bydd y rhai mwyaf deallus a gweithgar ohonynt yn ceisio agosáu gymaint y gallant at hil y Saeson. Hefyd, y mae'r goncwest wedi bod yn ofalus o'u hunan-barch; yn ymddangosiadol, o leiaf, coron Lloegr sydd wedi mynd i'r Cymry. Ac felly, yn gysur o'r mwyaf, dim ond eu concro gan ryddid a gawsant. Y mae'r Cymry'n mwynhau ers amser maith yr holl freintiau a'r holl hawliau gwleidyddol sydd gan y Saeson. Gan wrthbrofi yn hynny o beth honiadau'r sawl a ddywed nad yw'r Celtiaid yn gymwys ar gyfer llywodraeth gyfansoddiadol, y maent yn dangos eu bod yn deilwng o'r sefydliadau rhydd y bu iddynt mewn ffordd eu concro wrth gael eu trechu.

III.

[...] Merthyr Tydvil ressemblait à ces villes qu'on voit en rêve, et qui s'évanouissent dès qu'on veut y entrer. De loin elle s'accuse vigoureusement par un épais nuage de fumée; y est-on, on la cherche en quelque sorte sans la trouver. Ses rangées de maisons vagabondes, assemblées sans ordre et sans symétrie, se perdent à chaque instant dans la campagne. Il y a pourtant une grande rue, commençant au chemin de fer et finissant on ne sait où, qui s'enfle et se rétrécit tour à tour, comme un serpent aux abois, sans jamais aboutir à un centre. Le secret de ce désordre est que Merthyr n'était encore, à la fin du dernier siècle, qu'un obscur village. Il avait poussé par hasard dans une large vallée, et c'est par hasard aussi qu'il s'est accru jusqu'à devenir, comme on dit, la capitale du fer. Des rues nouvelles se sont embranchées aux anciennes sans autre but que de fournir des logements aux ouvriers des usines. C'est ici du reste qu'il faut étudier l'influence de l'industrie métallurgique sur la fortune des villes. Des vieillards se souviennent, encore à Merthyr du temps où l'arrivée d'un colporteur à cheval, avec des ballots de marchandises, *bagman*, mettait en fuite toute la population, qui le prenait pour un officier du roi chargé d'enrôler par force les habitants (*press-gang*). Aujourd'hui quelle différence! La ville possède beaucoup de grands magasins qui n'auraient besoin que d'être mieux entourés pour faire grande figure, et quant aux *bagmen*, ils ne sont, hélas que trop nombreux, bourdonnant autour de la bourse de l'ouvrier comme les

Diwydiant y mwyn gloddfeidd, yn anad dim, a laddodd yr hen iaith Frythoneg yng Nghernyw; onid oes disgwyl i'r un achos esgor ar yr un effeithiau yng Nghymru hithau? Hon yw gwlad y metalau.

III.

[...] Tref yw Merthyr Tudful fel un a welir mewn breuddwyd, a ddiflanna pan geisir mynd i mewn iddynt. Y mae'n amlwg iawn o bell o'r cwmwl trwchus o fwg, ond, o gyrraedd yno, byddir rywsut yn chwilio amdani heb ddod o hyd iddi. Bydd ei rhesi o dai a saif hwnt ac yma ar hap ac sydd wedi'u crynhoi heb drefn na siâp, byth a hefyd yn ymgolli yng nghefn gwlad. Y mae, serch hynny, stryd fawr i'w chael, yn cychwyn wrth y rheilffordd ac yn dod i ben nid oes wybod ym mha le, a ehanga ac a grebacha am yn ail, fel neidr mewn gwewyr, heb gyrraedd canolfan byth. Yr esboniad am yr anhrefn hon yw nad oedd Merthyr, ar ddiwedd y ganrif ddiwethaf, yn ddim byd ond pentref dinod. Yr oedd wedi tyfu drwy ddamwain a hap mewn cwm llydan, a thrwy ddamwain a hap hefyd y bu iddi gynyddu nes dod, ys dywedir, yn brifddinas yr haearn. Tyfodd strydoedd newydd a redai oddi ar yr hen rai â'r unig ddiben o ddarparu llety ar gyfer gweithwyr y ffatrioedd. Dyma'r lle, hefyd, i astudio dylanwad y diwydiant metal ar ffyniant trefi. Y mae hen bobl ym Merthyr yn cofio'r amser o hyd pan fyddai dyfodiad pedler ar gefn ceffyl, a chanddo becynnau o nwyddau, *bagman*, yn gwneud i'r boblogaeth gyfan ffoi,

frelons autour des grappes mûres. Commerce, population, numéraire, tout a centuplé, et qui a produit ces résultats? Le fer. [...]

La population de Merthyr Tydvil jouit, il faut le dire tout de suite d'une assez mauvaise renommée. La veille, à Cardiff, un employé du chemin de fer m'avait engagé à ne point me rendre pendant la nuit dans ce qu'il appelait une ville dangereuse. Je ne vis rien, absolument rien, qui justifîât ses craintes, si ce n'est qu'il y a là une population pauvre et grossière. Les habitans peuvent se diviser en deux classes, ceux qui portent des souliers et ceux qui vont pieds nus. Il m'a été difficile de saisir d'autres distinctions, car presque tous sont revêtus des mêmes habits cousus plus ou moins de mille pièces. Une Anglaise disait qu'il fallait venir à Merthyr Tydvil pour apprendre à raccommoder. Si quelque chose étonne, c'est que de tels vêtemens aient jamais pu être neufs. Ces haillons, vus par un jour de pluie, sous une lumière cendrée, ont je ne sais quoi de fantastique et de navrant. Les enfans demi-nus barbotent dans la boue avec l'indifférence de jeunes canards. Les femmes, habillées en grande partie comme les hommes, couvertes de vestes ou de casaques brunes, chaussées de gros souliers à semelle de bois, arpentent bravement le terrain, portant sur le sommet de la tête une cruche, un baril chargé de charbon de terre ou une lourde corbeille de légumes. Un chapeau à couronne plate, fait en paille grossière, leur permet d'asseoir et d'équilibrer le fardeau. Leur force égale leur adresse; on est tout surpris de voir des muscles vigoureux se dessiner sous leur

a hwythau'n ei gymryd am swyddog ar ran y brenin wedi'i siarsio i orfodi'r trigolion i listio (*press-gang*). Am wahaniaeth a welir erbyn heddiw! Y mae'r dref yn meddu ar lawer o siopau mawrion y byddai arnynt olwg eithaf crand pe na baent ond wedi'u lleoli mewn gwell amgylchoedd, ac o ran y *bagmen*, nid ydynt, ysywaeth, ond yn rhy niferus, a hwythau'n suo o amgylch pwrs y gweithiwr fel gwenyn am bot mêl. Masnach, poblogaeth, arian, y mae'r cwbl wedi cynyddu ar ei ganfed, a pha beth sydd wedi esgor ar hyn? Yr haearn. [...]

Y mae gan boblogaeth Merthyr Tudful, y mae'n rhaid dywedyd yn gyntaf, enw eithaf drwg. Y diwrnod cynt, yng Nghaerdydd, fe'm cynghorwyd gan weithiwr rheilffordd i beidio â mynd yn ystod y nos i mewn i dref a alwai'n un beryglus. Ni welais ddim, dim oll, i gyfiawnhau'i ofnau, oni bai mai poblogaeth dlawd ac aflednais ei ffordd a geir yno. Gellir rhannu'r trigolion yn ddau ddosbarth, y rhai a wisga esgidiau a'r rhai a â'n droednoeth. Bu'n anodd imi ddirnad unrhyw wahaniaethau eraill, gan eu bod i gyd, bron, yn gwisgo'r un dillad wedi'u pwytho at ei gilydd o ryw fil o ddarnau. Dywedodd Saesnes fod eisiau dod i Ferthyr Tudful i ddysgu clytio. Os oes rhywbeth yn synnu rhywun, dyna'r syniad y gallasai dillad o'r fath fod wedi bod yn newydd erioed. Pan welir y carpiâu hyn ar ddiwrnod o law yn y golau a adlewyrchir o'r ddaear, y mae ynddynt rywbeth rhyfedd ac annifyr. Bydd y plant hanner noeth yn slotian yn y llaid heb boeni dim mwy nag y byddai hwyaid bach. Bydd y merched, a hwythau yn yr un dillad i raddau helaeth â'r dynion, yn

peau brune et en quelque sorte cuivrée. Elles marchent droites et semblent défier le mauvais temps aussi bien que la mauvaise fortune. Quelques-unes recouvrent d'une loque la corbeille posée sur leur tête, prenant ainsi pour quelques humbles achats domestiques plus de soins qu'elles n'en prendraient pour elles-mêmes: que leur fait la pluie? Les femmes du pays de Galles ont aussi une manière à elles de porter leur enfant. Ce dernier est enveloppé dans un vieux châle qui recouvre l'épaule gauche de la mère et passe sous le bras droit, les deux extrémités étant nouées sur la poitrine. De cette manière l'enfant repose dans un des plis du châle comme dans un nid, et n'est plus un fardeau pour la femme, dont un des bras reste toujours libre. Cette habitude est celle des gypsies, et remonte sans doute à une haute antiquité. Les jeunes filles, d'autant plus déguenillées qu'elles sont plus à la fleur de l'âge, s'arrêtent, rient et parlent entre elles une langue inintelligible qui ajoute encore au mystère de cette race infortunée. Tout le monde est si pauvre qu'on ne rencontre point de mendiants: qui leur donnerait? Les chiens eux-mêmes, maigres, ébouriffés, flairant tous les coins, parcourent la ville avec des airs affamés. Tant de misères, et nous sommes pourtant ici à la source des richesses! Si je consulte les statistiques, j'apprends que cette paroisse est une des plus abondantes de toute la Grande-Bretagne en produits métalliques; les millions en sortent sous la forme de minerai de fer et de *diamant noir* (charbon de terre). L'industrie, religion des temps modernes, aurait elle donc ses martyrs, comme l'indique le

gwisgo siacedi neu grysau brown a chlocsiai, yn cerdded y tir yn eofn, ac ystên, llond casgen o lo neu fasgedaid drom o lysiau ar eu pennau. Bydd het ac iddi gorun fflat o wellt bras yn gadael iddynt osod a chydbwyso'r baich. Y mae ganddynt gymaint o nerth ag o ddehurwydd; bydd rhywun yn synnu o weld amlinell cyhyrau cydnerth o dan eu croen brown fel yr efydd. Byddant yn cerdded yn gefnsyth fel petaent yn herio tywydd mawr a thlodi fel ei gilydd. Bydd rhai'n rhoi cadach dros y fasged ar eu pennau, gan ofalu fwy am ryw neges bitw nag y byddent amdanynt eu hunain: beth yw'r glaw iddynt hwy? Y mae gan ferched Cymru eu ffordd eu hunain o gario babi hefyd. Fe'i lapir mewn hen siôl sy'n mynd dros ysgwydd chwith y fam ac o dan ei braich dde, a'r ddau ben yn cael eu clymu ar y frest. Fel hyn, bydd y plentyn yn gorwedd mewn un o blygion y siôl fel petai mewn nyth, ac nid yw'n faich wedyn i'r wraig, sydd ag un o'i breichiau'n rhydd o hyd. Dyma arfer y sipsiwn, sydd, siŵr o fod, yn dyddio'n ôl yn bell iawn. Bydd y merched ifainc, sydd, a hwythau ym mlodau'u dyddiau, gymaint â hynny'n fwy carpiog, yn sefyll, yn chwerthin ac yn siarad ymysg ei gilydd mewn iaith annealladwy sy'n ychwanegu'n fwy byth at ddirgelwch yr hil anffodus hon. Y mae pawb mor dlawd fel na fydd rhywun yn cwrdd â chardotwyr: pwy a roddai iddynt? Bydd y cŵn eu hunain, yn denau a'u blew yn flêr i gyd, yn rhedeg drwy'r dref dan ffroeni ym mhob cornel â golwg newynog arnynt. Y fath drallod, a ninnau yma yn ffynhonnell golud! O edrych ar yr ystadegau, caf wybod bod y plwyf hwn yn un o'r rhai cyfoethocaf ym Mhrydain Fawr i gyd mewn cynnyrch metal; bydd miliynau'n dod allan

nom même de la ville? Il faut pourtant se défier de cette première impression et attendre le témoignage des faits. [...]

A Merthyr, ville d'industrie et de travail, on a moins le temp de s'occuper des morts . Le cortège marchait du'n pas pressé, comme s'il avait eu hâte de rendre a la terre le fardeau qu'elle réclamait. La nuit était venue; mécontent de la ville à cause de sa misère, du temps qui continuait d'être affreux, de moi-même qui n'avais point encore atteint le but de mon voyage, j'étais couché depuis quelques heures déjà lorsque je me sentis réveillé en sursaut par un éclat d'incendie. Je courus à ma fenêtre, vis le ciel rouge comme s'il eût été enflammé par une aurore boréale. J'étais sur le point de crier au feu! mais comme personne ne bougeait dans l'hôtel et que tout était tranquille dans le voisinage, je me rassurai, et bientôt je me souvins que je vivais cette nuit-là dans le pays des forges. La lueur sanglante qui empourprait les ténèbres était en effet une réverbération des *iron-works*. [...]

On arrive aux Cyfarthfa iron-works en traversant des chemins fangeux: et un canal qui a la couleur du Styx. O belle rivière Taff, qu'a-t-on fait de tes eaux? La terre sur laquelle on marche est d'ailleurs coupée dans tous les sens par des rubans de fer, *tram-ways*, qui serpentent jusque dans la ville ... L'usine, masquée par des habitations ou par des plis de terrain, se découvre enfin dans toute sa grandeur brutale. Construite dans l'épaisseur d'une colline éventrée par la pioche, elle se compose de deux étages, dont

ohono ar ffurf mwyn haearn a'r *diemwnt du* (glo). A oes gan ddiwydiant, crefydd yr oes fodern, ei merthyron, felly, fel a awgryma enw'r dref ei hun? Y mae'n rhaid gochel, fodd bynnag, rhag yr argraff gyntaf hon a disgwyl am dystiolaeth y ffeithiau. [...]

Ym Merthyr, tref o ddiwydiant a gwaith, y mae gan bobl lai o amser i ofalu am y meirw. Âi'r cynhebrwng yn frysiog, fel petai ar hast i roi i'r ddaear y baich a hawliai. Yr oedd hi wedi nosi; a finnau'n anniddig o'r dref oherwydd ei chyflwr truenus, o'r tywydd a oedd yn dal i fod yn ofnadwy, ohonof fy hun am nad oeddwn eto wedi cyflawni pwrpas fy nhaith, yr oeddwn yn fy ngwely ers rhai oriau eisoes pan gefais fy neffro'n ddisymwth gan fflachiad o dân. Rhedais at fy ffenestr a gwelais yr awyr yn goch fel petai wedi'i goleuo gan wawl y Gogledd. Yr oeddwn bron â gweiddi 'tân!' ond gan nad oedd neb yn symud yn y gwesty a phopeth yn ddi-sŵn yn y gymdogaeth, fe dawelais fy meddwl, a chofio ymhen ychydig fy mod yn aros y noson honno yn ngwlad y gweithfeydd haearn. Yr oedd y golau gwaetgoch a ruddai'r tywyllwch mewn gwirionedd yn adlewyrchiad o'r *iron-works*. [...]

Cyrhaeddir at *iron-works* Cyfarthfa ar hyd ffyrdd lleidiog: a chamlas o'r un lliw ag afon Stycs.¹⁶ Daf deg, beth a wnaethont i'th ddyfroedd? Y mae'r ddaear y cerddir arni hefyd yn cael ei chroesi bob ffordd gan rubanau o haearn, *tram-*

16 [Afon yn chwedloniaeth glasurol Roegaidd oedd y Stycs. Yr afon hon oedd y ffin rhwng y Ddaear a'r Is-fyd (neu Hades). Roedd dyfroedd yr afon yn lleidiog.]

l'un est de plain-pied avec la vallée et dont l'autre atteint le sommet du monticule avec lequel il se confond, appuyés qu'ils sont en quelque sorte l'un sur l'autre. C'est vers la galerie supérieure qu'arrive le minerai de fer, descendant des collines voisines dans de petits chariots d'une forme bizarre, qui semblent se mouvoir par eux-mêmes. [...]

Le minerai de fer est reçu dans une grande galerie aux arches voûtées qui s'ouvrent sur une terrasse. Le style de l'architecture est des plus grossiers, mais il ne manque point de caractère. Dans les renforcements des pleins-cintres massifs qui courbent de distance en distance la forte muraille opposée à la terrasse, je vis des jeunes filles, pour la plupart Irlandaises, qui, assises ou pour mieux dire accroupies sur la pierre, prenaient leur repas en silence. C'était l'heure du déjeuner. La tâche de ces jeunes ouvrières est principalement de casser le minerai qui sort des couches d'argile sous la forme de nodules plus ou moins aplaties. Elles le réduisent en morceaux à peu près de la grosseur d'un oeuf. Ce minerai concassé est alors soumis à un procédé qu'on appelle *roasting*, et qui consiste le plus souvent à construire avec des couches alternatives de charbon de terre et de minerai une sorte de hutte recouverte d'un toit incliné. On met alors le feu au lit de houille qui forme la base de l'édifice; ce feu se communique bientôt à toute la masse, qu'on laisse brûler ainsi durant cinq ou six jours. Durant cette épreuve, le minerai a changé de couleur et perdu de son poids en se dégageant du gaz acide carbonique, du soufre et des autres

ways, a ymdroella i mewn i'r dref [...] Y mae'r ffatri, a oedd wedi'i chelu gan dai neu gan bant a bryn, yn ymddangos yn y diwedd yn ei hanferthedd llethol i gyd. A hithau wedi'i hadeiladu yn y gwagle a adawyd o ddiberfeddu bryn â'r gaib, y mae dau lawr iddi, y naill yn gydwastad â gwaelod y cwm â'r llall yn gyfwrch â chopâ'r bryncyn y mae fel petai'n ymdoddi iddo, a hwythau'n rhyw bwyso yn erbyn ei gilydd fel y maent. I'r llawr uchaf y daw'r mwyn haearn, ac yntau'n dod i lawr y bryniau cyfagos mewn cerbydau bach rhyfeddol iawn eu siâp, sy'n ymddangos fel petaent yn symud ohonynt eu hunain. [...]

Derbynnir y mwyn haearn i oriel fawr ac iddi fwâu cromennog sy'n ymagor ar deras. Y mae arddull y bensaernïaeth o'r mwyaf amrwd, ond nid yw'n amddifad o bob cymeriad. Yng nghilfachau'r bwâu hanner-crwn enfawr a geir bob hyn a hyn ar hyd y mur cadarn gyferbyn â'r teras, gwelais ferched ifainc, Gwyddelesau gan mwyaf, a fwytâ'u bwyd mewn distawrwydd, ar eu heistedd neu'n hytrach yn eu cwrwd ar y maen. Amser cinio ydoedd hi. Prif orchwyl y gweithwagedd ifainc hyn yw torri'r mwyn a ddaw allan o'r haenau o glai ar ffurf talpiau sydd fwy neu lai'n fflat. Byddant yn ei dorri'n ddarnau tua maint wŷ. Bydd y mwyn mâl hwn wedyn yn cael ei roi trwy broses a elwir yn *roasting*, sydd fel arfer yn golygu adeiladu rhywbeth fel bwthyn bach o haenau glo a mwyn am yn ail, wedi'i orchuddio â tho ar ogwydd. Byddir wedyn yn cynnau'r gwely o lo sy'n ffurfio bôn yr adeiladwaith; bydd y tân cyn bo hir yn lledaenu i holl swmp y deunydd, y gadewir iddo losgi felly am bum neu chwe diwrnod.

matières inflammables qu'il pouvait contenir. Ce fer *rôti* qu'on laisse refroidir est maintenant prêt à être fondu. C'est la seconde opération et peut-être la plus intéressante. Sur la large terrasse que commande la galerie s'ouvrent de distance en distance des espèces de fosses à l'orifice parfaitement circulaire et surmonté d'un pavillon avec des portes de fer. Ces puits de feu sont les bouches des fournaies, *furnaces*. Quand, on ouvre l'une des portes, il s'en échappe des éclairs et des rugissemens d'incendie. Que ces flammes se mêlant et s'entrelaçant les unes dans les autres rappellent bien la sombre vision du buisson ardent! Des hommes qui ont sans doute trouvé le secret de se rendre incombustibles courent avec insouciance sur cette plate-forme à travers les langues de feu que darde le sommet des cheminées. Pour nous faire une idée de la construction des fournaies qui jouent un si grand rôle dans le traitement du fer, il faut d'ailleurs nous transporter sur un autre théâtre, c'est-à-dire descendre la colline de Cyfarthfa et pénétrer dans les cours basses qui forment le premier plan de l'usine. [...]

De l'usine de Cyfarthfa je me rendis aux *Dowlais iron-works* [...] Les maisons des ouvriers s'alignent autour des usines de Dowlais. Je trouvai aux habitations meilleur air qu'aux habitans eux-mêmes. Le plus souvent, peintes d'une bordure verte autour de la porte et des fenêtres, elles étalent avec un naïf orgueil un seuil blanchi à la chaux. La porte est presque toujours ouverte,

Wrth fynd drwy'r broses hon, bydd y mwyn wedi newid ei liw a cholli pwysau wrth ollwng deuocsid carbon, sylffwr ac unrhyw sylweddau hylosg eraill y gallai fod yn eu cynnwys. Y mae'r haearn *rhostiedig* hwn, y gadewir iddo oeri, bellach yn barod i gael ei doddi. Dyma'r ail broses ac efallai'r un fwyaf diddorol. Ar hyd y teras llydan a gyrrhaeddir drwy'r oriel y mae rhyw fath o dyllau perffaith grwn yn ymagor bob hyn a hyn o bellter, a gorchuddion drostynt sydd â drysau haearn ynddynt. Y pyllau tân hyn yw cegau'r ffwrneisi, *furnaces*. Pan agorir un o'r drysau, bydd fflachiadau a rhuadau tân yn dod allan. Fel y mae'r fflamau hyn wrth ymdoddi a chydblethu â'i gilydd yn atgoffa rhywun o weledigaeth brudd y berth yn llosgi yn dân! Bydd dynion sydd, siŵr o fod, wedi darganfod y gyfrinach o'u gwneud eu hunain yn anhylosg yn rhedeg yn ddidaro ar y platfform hwn drwy'r fflamau a saethir allan o gopaon y simneiau. I gael syniad o adeiladwaith y ffwrneisi sy'n chwarae cymaint ran wrth drin yr haearn, y mae'n rhaid inni fynd, fodd bynnag, i leoliad arall, hynny yw mynd i lawr bryn Cyfarthfa ac i mewn i'r ierdydd sy'n ffurfio craidd y ffatri. [...]

O ffatri Cyfarthfa euthum i'r *Dowlais iron-works*¹⁷ [...] Y mae tai'r gweithwyr yn ffurfio rhesi o amgylch ffatrioedd Dowlais. Cefais fod gwell golwg ar y tai nag ar y trigolion eu hunain. Gan amlaf, gydag amlinell werdd wedi'i pheintio

17 [Sefydlwyd gweithfeydd haearn Dowlais ym 1759. Yn ystod y 1850au fe enillodd y cwmni enw am ddyfeisgarwch a blaengarwch, er enghraifft trwy fabwysiadu dull Bessemer o gynhyrchu haearn ym 1856.]

et l'intérieur ne manque point de propreté.⁷ Le regard découvre du dehors dans une pénombre un bahut en acajou chargé de verreries et de porcelaines, des chaises rangées avec ordre, des instrumens de ménage en cuivre ou en étain aussi polis et aussi luisans que s'ils étaient d'or ou d'argent, et dans un coin la maîtresse du logis assise, qui travaille à quelque ouvrage d'aiguille. Les enfans jouent dans la rue, sur le devant de la maisonnette; ils sont frais et bien portans, mais barbouillés, crottés, bourbeux: on dirait des boutons de rose râmassés dans la boue. Des poules se promènent aussi autour du seuil comme si elles étaient sur leur terrain, et entrent même quelquefois dans l'intérieur de la chambre, au rez-de-chaussée, dont le plancher est recouvert d'une légère couche de sable. Si j'en crois une statistique publiée il y a quelques années, l'éducation des habitans laisse beaucoup à désirer. Sur 695 couples mariés en 1845, 1,016 personnes étaient incapables de signer leur nom. L'instruction a fait depuis ce temps-là quelques progrès à Merthyr Tydvil; mais la plupart des parens, déterminés par l'appât du gain, envoient plus volontiers leurs enfans à l'usine qu'à l'école. Les salaires sont assez élevés; les meilleurs ouvriers gagnent près de 7 livres sterling (175 francs) par mois; ce n'est donc point tout à fait dans la mauvaise rétribution du travail qu'il faut chercher la cause de leur misère. L'industrie, surtout celle du fer, exige une alimentation plus forte que le

7 Cette habitude de vivre en quelque sorte dans la rue entraîne plus d'un inconvénient. Le samedi, grand jour de nettoyage, on voit les homes tout noirs de la mine ou de la forge, les enfans, quelquefois même les femmes, se laver dans un état alarmant de nudité.

o amgylch y drws a'r ffenestri, byddant yn arddangos, mewn balchder diniwed, drothwy wedi'i wyngalchu. Bydd y drws bron bob amser ar agor, ac ni fydd dim diffyg glendid tu mewn.¹⁸ O fwrw golwg o'r tu allan gwelir yn yr hanner golau ddresel o fahogani wedi'i llwytho â llestri gwydr a tsieni, cadeiriau wedi'u gosod yn drefnus, celfi copr neu biwter yr un mor gaboledig a sgleiniog ag fel petaent yn aur neu'n arian, ac mewn cornel gwraig y tŷ yn eistedd ac yn gwneud rhyw waith gwnïo. Bydd y plant yn chwarae yn y stryd o flaen y tŷ bychan; y maent yn sionc ac yn iach, ond y mae'u hwynebâu'n fudr ac y maent yn llaid ac yn faw i gyd, fel blagur y rhosyn wedi'u casglu yn y mwd. Bydd ieir yn cerdded o amgylch y trothwy hefyd fel petaent yn berchen ar y lle, ac ambell i waith hyd yn oed yn mynd i mewn i'r ystafell, ar y llawr isaf, sydd â haen denau o dywod dros y llawr. Os ydwyf i gredu ystadegyn a gyhoeddwyd rai blynnyddoedd yn ôl, y mae cryn le i wella ar addysg y trigolion. O 695 o barau a briododd yn 1845, yr oedd 1,016 o bobl na allai lofnodi'u henw. Y mae addysg wedi gwneud peth gynnydd ers hynny ym Merthyr Tudful; ond y mae'r rhan fwyaf o rieni, a hwythau wedi'u denu gan gyfle i ennill arian, yn fwy awyddus i anfon eu plant i'r ffatri nag i'r ysgol. Y mae cyflogau'n weddol uchel; bydd y gweithwyr gorau'n ennill bron i £7 (175 ffranc) y mis; nid mewn tâl isel am y gwaith, yn hollol, y mae chwilio, felly, am achos eu tlodi. Bydd diwydiant,

18 Y mae sawl anfantais i'r arfer hon o fyw, fel petai, yn y stryd. Ar ddydd Sadwrn, diwrnod mawr y glanhau, gwelir y dynion yn ddu i gyd o'r pwll neu'r weithfa haearn, y plant, ac weithiau hyd yn oed y gwagedd, yn ymolchi mewn stad o noethlymundod ysgytwol.

labeur agricole; elle entraîne en outre plus facilement aux goûts de dissipation et à l'abus des liqueurs fortes.⁸ Il en résulte que les ouvriers des usines, tout en gagnant deux fois plus que les ouvriers des fermes, n'en sont pas pour cela beaucoup plus riches. Où donc ont-ils alors trouvé de l'argent pour bâtir les nombreuses chapelles qui s'élèvent à Merthyr Tydvil, et dont quelques-unes affectent d'assez grands airs d'architecture? La religion est pour eux le seul lien qui les rattache à l'idéal; il n'y a que le temple où le dimanche ces hommes, courbés toute la semaine sous le travail manuel, entendent une parole qui les élève un instant au-dessus du cercle étroit et monotone des habitudes journalières. Il ne faut donc point s'étonner de leurs sacrifices pour acheter ainsi le pain de l'esprit. Ces chapelles appartiennent à des sectes dissidentes, c'est-à-dire séparées de l'église anglicane. N'est-il point curieux d'observer que, toutes les fois que la race celtique s'est détachée du catholicisme, elle s'est avancée jusqu'aux limites extrêmes de la réformation? Les ouvriers de Merthyr Tydvil ont aussi leurs fêtes populaires. Au moment où j'y étais, une procession traversa la ville bannières au vent et rubans déployés: c'étaient les *ivorites*, une société de bienfaisance et de secours mutuels assez semblable pour ses statuts à celles des *odd fellows*, des *foresters* et des autres confréries anglaises, mais

8 On accuse aussi les femmes de se livrer entre elles à des parties de thé où se dépense beaucoup de temps et d'argent. L'ouvrier, revenant à la maison et ne trouvant point son souper prêt à l'heure, n'en est que plus porté à fréquenter les cabarets.

yn enwedig y diwydiant haearn, yn gofyn ymborth mwy sylweddol na llafur amaethyddol; y mae'n fwy tueddol o arwain hefyd at hoffter o afradlonedd ac at gamddefnyddio'r ddiod gadarn.¹⁹ O ganlyniad, er bod gweithwyr y ffatrioedd yn ennill ddwywaith gymaint â gweithwyr y ffermydd, nid ydynt yn llawer gwell ohoni. Ym mha le, felly, y cawsant arian i godi'r capeli niferus a geir ym Merthyr Tudful, y mae rhai ohonynt yn gwneud sioe bensaernïol eithaf rhodresgar? Crefydd, iddynt hwy, yw'r unig gyswllt â delfrydau; ar ddydd Sul yn y capel yn unig y bydd y dynion hyn, a gryma gydol yr wythnos o dan faich llafur bôn braich, yn clywed gair a'u cwyd am ennyd uwchlaw cylchdro cyfyng ac undonog eu harferion beunyddiol. Nid oes syndod, felly, eu bod yn aberthu i brynu ymborth i'r enaid yn y modd hwn. Capeli Anghydfurfiol yw'r rhain; hynny yw, nid ydynt yn perthyn i'r Eglwys Anglicanaidd. Onid peth hynod ydyw bod hil y Celtiaid, bob tro yr ymwahanodd â Chatholigiaeth, wedi mynd hyd at eithafion y diwygiad? Y mae gan weithwyr Merthyr Tudful eu dyddiau gŵyl poblogaidd hefyd. Ar yr adeg yr oeddwn i yno, aeth gorymdaith drwy'r dref â baneri a rhubanau'n cyhwfan: yr *Ivorites* oeddynt, sef cymdeithas elusen a chydgyfymorth eithaf tebyg o ran ei chyfansoddiad i'r *Odd fellows*, y *Foresters*

19 Cyhuddir y gwragedd hefyd o ymroi ymhlith ei gilydd i de-partis sy'n draul ar amser ac arian. Nid yw'r gweithiwr, ac yntau'n dod adref ac yn cael nad yw ei swper yn barod yn brydlon, ond yn fwy tueddol wedyn o fynychu'r tafarndai.

placée sous la protection d'un héros welshe. Ivor Hoel ou Ivor le Généreux était un chef de la maison de Tredegar, qui vécut de 1310 à 1370.

Les Anglais reprochent aux Celtes du pays de Galles un caractère fin et rusé. Quant à moi, j'ai surtout été frappé de leur tristesse. Consultez leurs poèmes nationaux, ce sont des élégies; écoutez leurs chants et leurs airs, ils ont la mélancolie d'une race qui a souffert. Les événemens de l'histoire ont été durs pour ce rameau de la famille celtique: comme un enfant dont la maison a été détruite et qui passe dans le sein d'une autre famille, les Welshes ont de bonne heure changé de maîtres et de patrie. La nature elle-même leur a fait de rudes présens; elle leur a donné le fer. La contrée est belle, mais quelle âpreté dans la grandeur! Les montagnes qui s'élèvent vers le nord ressemblent à des nuages figés en granit. Si la lune a des paysages, ils doivent ressembler à ceux-là. Je ne connais que les sévères conquêtes de l'industrie qui puissent faire diversion à cet ensemble de causes absorbantes. Dans les *eisteddfodau*, la voix des orateurs soulève plus d'une chaleureuse acclamation mais ces bruits s'éteignent bientôt dans le vide, ainsi que les derniers échos d'une nationalité expirante. La gloire militaire des Wales n'est plus qu'un souvenir; leur poésie elle-même semble destinée à périr comme Ophélie, le rayon de la jeunesse et la couronne de fleurs sauvages sur la tête. Dans les usines au contraire, où l'on ne s'enivre point des fictions du passé, quel changement! Le feu, l'eau, la vapeur, les machines, les hommes, tout lutte, tout produit, tout vit. On a devant les yeux

a brawdoliaethau eraill yn Lloegr, ond o dan nawdd arwr o Gymro.²⁰ Yr oedd Ifor Hael yn un o benaethiaid Tŷ Tredegar, a fu'n byw o 1310 hyd 1370.

Bydd y Saeson yn edliw i Geltiaid Cymru fod ganddynt gymeriad cyfrwys a chraff. O'm rhan i, eu tristwch a'm trawodd fwyaf. Os edrychwch ar eu barddoniaeth genedlaethol, marwnadau ydyw; os gwrandewch ar eu caneuon a'u halawon, y mae ynddynt bruddglwyf hil a adnabu ddioddefaint. Bu digwyddiadau hanes yn galed ar y gangen hon o'r teulu Celtaidd: fel plentyn a gafodd ddinistrio'i dŷ ac sy'n cael ei fabwysiadu gan deulu arall, cafodd y Cymry newid eu meistri a'u mamwlad yn gynnar. Cawsant roddion go arbennig gan natur ei hun; cawsant yr haearn ganddi. Y mae'r wlad yn hardd, ond dyna erwinder sydd ynghyd â'r gogoniant! Y mae'r mynyddoedd a ymgwyd yn y gogledd yn ymdebygu i gymylau wedi'u rhewi'n wenithfaen. Os oes tirwedd i'w chael ar y lleuad, y mae'n rhaid ei bod yn debyg i hon. Nid wn i am ddim byd ond buddugoliaethau llymdost diwydiant a all dynnu sylw oddi wrth y cyfuniad hwn o ffactorau sy'n mynd gymaint â bryd pobl. Yn yr *eisteddfodau*, bydd lleisiau'r areithwyr yn ennyn cymeradwyaeth frwd, ond buan y derfydd ei sŵn, fel y derfydd atseiniau olaf hunaniaeth genedlaethol sy'n tynnu'i hanadl olaf. Dim ond atgof bellach yw gogoniant milwrol y

20 ['Cymdeithas gyfeillgar' Cymreig oedd yr Iforiaid. Cynigiodd gymorth i'w haelodau ar adegau o galedi. Byddai'r aelodau yn cwrdd i wleda ac fe gynhelid gorymdeithau ar hyd y strydoedd i nodi gwyliau arbennig. Cymdeithas tebyg oedd yr Oddfellows (weithiau Odyddion yn Gymraeg) a'r Foresters.]

le grand spectacle d'une ancienne race qui, sortant enfin des nuages d'une rêverie énervante, se régénère dans le travail et se rattache bravement au grand courant des sociétés modernes. Il serait inutile de s'étendre sur les applications du fer à l'industrie, à l'architecture, à la marine, à la guerre. Qui ne sait que l'importance des états se mesure au-jour d'hui en grande partie à la possession de ce métal? Les Anglais en ont tiré mille services et font ployé à toute sorte d'usages. Il se construit à Londres des maisons de fer qu'on emporte avec soi et qu'on monte ensuite de toutes pièces en Australie, au Cap, à la Nouvelle-Zélande. Comment dire ce que le génie civil doit aux *iron-works*? Un de ses triomphes est à quelques lieues mêmes de Merthyr Tydvil le viaduc en fer de Crumlin, véritable chef-d'oeuvre de force et de légèreté.

Pour peu qu'on interroge l'histoire, on est entraîné vers un autre ordre de réflexions. Le caractère des métaux n'a point été étranger à la nature des différentes époques. Les découvertes de l'or du xve au xvie siècle ont répondu aux besoins d'une société aristocratique. L'âge du fer est au contraire, par une curieuse coïncidence, l'âge de la démocratie. La *moralité* de ce dernier métal, si l'on peut s'exprimer ainsi, est du moins supérieure à celle de l'or: il n'allume point les convoitises des aventuriers, il n'a jamais dépeuplé les contrées lointaines ni traversé les mers teint du sang des indigènes. Transformé en outils, il apporte au travailleur des forces nouvelles; converti en machines, il centuple la production; allongé en rubans, il réduit les distances. Combien

Cymry; ymddengys fod ei barddoniaeth hyd yn oed wedi'i thynghedu i drengi fel Offelia, a gwrid ieuenctid ar ei hywneb a choronbleth o flodau gwyllt ar ei phen.²¹ Yn y ffatrioedd, ar y llaw arall, lle na fyddir yn meddwi ar ffuglen o'r gorffennol, am newid! Y tân, y dŵr, yr ager, y peiriannau, y dynion, y mae'r cwbl yn brwydro, yn cynhyrchu, yn byw. Gwelir golygfa ysblennydd cenedl hynafol sydd, wrth ddod allan o'r diwedd o niwl pensyndod gwanychol, yn ei hadfer ei hun mewn gwaith ac yn mynd ati'n ddewr i'w hailgysylltu'i hun â phrif ffrwd cymdeithasau cyfoes. Afraid fyddai ymhelaethu ar y defnydd a wneir o haearn mewn diwydiant, pensaernïaeth, llongau, rhyfel. Onid yw pawb yn gwybod bod pwysigrwydd gwladwriaethau yn cyfateb heddiw i raddau helaeth i'r hyn a feddant o'r metal hwn? Y mae'r Saeson wedi'i roi ar waith at fyrdd o ddibenion a defnyddiau o bob math. Byddir yn adeiladu tai haearn yn Llundain a mynd â hwynt i'w rhoi at ei gilydd wedyn yn Awstralia, yn Nhref y Penrhyn, yn Seland Newydd. Sut mae mesur dyled peirianeg sifil i'r *iron-works*? Y mae un o'i gampweithiau i'w weld dim ond rai milltiroedd o Ferthyr Tudful ei hun, sef traphont haearn Crymlyn, gwir orchestwaith o nerth ac ysgafnder.

O archwilio hanes, arweinir meddyliau rhywun ar hyd trywydd gwahanol. Y mae cymeriad metalau wedi cyfateb i natur y gwahanol oesoedd. Bu i'r aur a ddarganfuwyd yn y bymthegfed ganrif a'r unfed ganrif ar bymtheg ateb

21 [Cymeriad trasig yn nrama Hamlet gan William Shakespeare yw Offelia. Bu ei marwolaeth trwy foddï yn ysbrydoliaeth i rai arlunwyr y bedwaredd ganrif ar bymtheg, megis John Everett Millais.]

le bon marché des ustensiles de fer n'a-t-il pas depuis un demi-siècle accru chez nos voisins le bien-être domestique! L'agriculture lui doit ses meilleurs progrès. C'est ce caractère d'utilité générale qui assure l'avenir aux *iron-works*. Les grandes industries sont aujourd'hui les industries populaires. Pareilles ces chênes gigantesques dont les racines, selon l'expression de Humboldt, plongent vers le foyer central, elles vont puiser, la sève et la chaleur dans les couches profondes de la société.

anghenion cymdeithas bendefigaidd. Drwy gyd-ddigwyddiad rhyfedd, oes yr haearn, ar y llaw arall, yw oes democratiaeth. Y mae'r metal hwn yn fwy *moesol*, o leiaf, os gellir sôn amdano yn y modd hwnnw, na'r aur: ni fydd yn ennyn trachwant anturwyr, ni fu iddo erioed ddiboblogi gwledydd pell na chroesi'r cefnforoedd ac arno waed y brodorion. O'i droi'n arfau gwaith, fe rydd nerth newydd i'r gweithiwr; o wneud peiriannau ohono, fe gynydda gynhyrchiant ar ei ganfed; o'i estyn yn sribedi hir, fe leiha bellteroedd. Onid yw pris isel celfi haearn wedi ychwanegu cymaint at gysur ein cymdogion yn eu cartrefi ers hanner canrif! Y mae amaethyddiaeth yn ddyledus iddo am ei chynnydd gorau. Y defnydd aml-bwrpas hwn sy'n sicrhau dyfodol yr *iron-works*. Y diwydiannau mawrion heddiw yw'r diwydiannau poblogaidd. Yn debyg i'r derw anferthol hynny, y bydd eu gwreiddiau, chwedl â Humboldt,²² yn suddo tua'r canolbwynt, y maent yn mynd i dynnu nerth a gwres o haenau dwfn y gymdeithas.

22 [Daeryddwr a naturiaethwr o Brwsia oedd Alexander von Humboldt (1769-1859).]

Llyfryddiaeth

A. FFYNONELLAU GWREIDDIOL

1. Archifau'r *École des Mines*, Paris

Traethodau Ymchwil Myfyrwyr:

Auguste Daubrée (J.), 'Mémoire sur l'emploi de l'anthracite dans les hauts fourneaux à fer du Sud du pays de Galles' (1837)

B. Meissonnier, 'Description du gisement de l'exploitation, du traitement des minerais de plomb dans le comté de Flint (nord de la principauté de Galles)' (1840)

Emile Ga(s)tellier, 'Mémoire sur les fours à coke observés lors d'un voyage fait en 1857, en Belgique et en Angleterre, dans les bassins houillers de Charleroy, Liège et du pays de Galles' (1857)

Honoré Dubos (S.), 'Mémoire sur les mines et usines de Blaenavon – Pays de Galles' (1857)

Henri Peslin, '2ème mémoire sur la production de la fonte dans le sud du pays de Galles' (1857)

Max. Brossard de Corbigny, 'Journal de voyage en Angleterre, Ecosse et pays de Galles' (1858)

Soulié, 'Mémoire sur les divers appareils employés tant dans le pays de Galles que dans le Northumberland pour classer les charbons au sortir de la mine et les mettre à bord des navires' (1859)

Emile Vieillard, 'Mémoire sur la production de la fonte dans le Pays de Galles et en Ecosse' (1859)

Albert Dubois-Fresney, 'Journal de voyage en Belgique et dans le pays de Galles' (1862)

Ellicott, 'Journal de voyage dans le pays de Galles et Cornwall' (1864)

Louis Aguillon, 'Journal de voyage dans le Somersetshire et le sud du pays de Galles' (1866)

Auguste Michel Lévy, '1er mémoire – district du pays de Galles' (1866)

Auguste Silhol, 'Journal de voyage en Angleterre (pays de Galles)' (1866)

Mae'r traethodau ymchwil hyn ar gael trwy'r wefan ganlynol: https://patrimoine.mines-paristech.fr/Journaux_de_voyage

2. Papurau Newydd a Chylchgronau

L'Abeille de Lorient, L'Ami de la Religion, Annales des Mines, Bulletin de la Société de l'Industrie Minérale, Le Censeur, Le Constitutionnel, Le Correspondant, Courrier des Alpes, Le Courrier de la Drôme et de l'Ardèche, Courrier du Valais, L'Echo de la Fabrique, L'Illustration, Le Journal de l'Ain, Journal des Débats, Journal des Économistes, Journal de l'Est, Le Journal des Pyrénées-Orientales, Journal de Rouen, Journal de Toulouse, Journal de la Vienne, Le Mémorial d'Aix, Le Morbihan, Le Pays d'Auge, La Phalange, Phare des Pyrénées, La Presse, Revue Britannique, Revue Celtique, Revue de Liège, Revue de Paris, Revue des Deux Mondes, Le Siècle, The Times, Le Toulonnais, The Welshman.

3. Llyfrau, Pamffledi ac Erthyglau

Adolphe Blanqui, *Cours d'économie industrielle*, 1836-37, tome i (Paris, 1837).

Félix Bourquelot ac Alfred Maury (goln), *La littérature française contemporaine*, 1827-1849, cyfrol v (Paris, 1854).

Eugène Buret, *De la misère des classes laborieuses en Angleterre et en France ... avec l'indication des moyens propres à en affranchir les sociétés* (Paris, 1840).

Césaire Cantù, *Histoire universelle*, cyfrol 19 (Paris, 1849).

Ernest Cartier, *Léonce de Lavergne*, 1809-1880 (Paris, 1904).

Claude-marie Claudot, *De la décadence de la France* (4ydd argraffiad, Paris, 1850).

Ch. Coquelin, 'De la prétendue décadence de la France et de l'Angleterre et des ouvrages de MM. Raudot et Ledru-Rollin', *Journal des Économistes*, 15 Awst 1850.

'De la législation relatives aux classes ouvrières', *Revue Britannique* (Mai 1846).

Edouard Ducpétiaux, *De la condition des ouvriers mineurs dans la Grande-Bretagne et en Belgique: analyse de l'enquête ordonnée par le Parlement anglais sur le travail des enfants dans les mines* (Bruxelles, 1843).

Armand Dufrénoy, Léonce Élie de Beaumont, Léon Coste ac Auguste Perdonnet, *Voyage métallurgique en Angleterre* (Paris, 1837).

Du mouvement religieux en Angleterre (Louvain, 1844).

Charles Dupin, *The Commercial Power of Great Britain*, cyfrol 2 (Llundain, 1825).

Économie politique: recueil de monographies, 1 (Bruxelles, 1843).

Encyclopédie des gens du monde, cyfrol 21 (Paris, 1844).

Alfred Erny, 'Voyage dans le pays de Galles', yn Edouard Charton (gol.), *Le Tour du Monde* (Paris, 1867), tt. 257-88.

Léon Faucher, *Études sur l'Angleterre* (Paris, 1856).

Léon Faucher, 'Études sur l'Angleterre: les classes inférieures', *Revue des Deux Mondes*, 11 (1845).

- Léon Faucher, *Manchester in 1844* (Llundain, 1844).
- Henri Gaidoz, 'Les celtes du pays de Galles et les littérature', *Revue des Deux Mondes*, 92 (1871).
- Victor Hennequin, *Voyage philosophique en Angleterre et en Ecosse* (Paris, 1836).
- A. V. Kirwan, *Modern France: its Journalism, Literature and Society* (Llundain, 1863).
- Alphonse de Lamartine, *Recueils poétiques* (Paris, 1839).
- 'La presse périodique dans le pays de Galles', *Revue Contemporaine*, 29 (1856).
- Léonce de Lavergne, *L'économie rurale en Angleterre* (Paris, 1854; ail argraffiad, 1855).
- Léonce de Lavergne, *The Rural Economy of England, Scotland and Ireland* (Caeredin, 1855).
- Alexandre Ledru-Rollin, *De la décadence de l'Angleterre* (Bruxelles, 1850).
- Alexandre Ledru-Rollin, *The Decline of England* (Llundain, 1850).
- [John Lemoine], 'Troubles dans le pays de Galles - Rebecca et ses filles', *Revue des Deux Mondes*, 3 (Gorffennaf/Awst 1843).
- 'Le mystère de Rebecca: épisodes des derniers troubles de la principauté de Galles', *Revue Britannique*, 5ed gyfres, cyfrolau 19-20 (1844).
- Frédéric Le Play, *Description des procédés métallurgiques employés dans le pays de Galles pour la fabrication du cuivre* (Paris, 1848).
- Frédéric Le Play a Carl Hartmann, *Beschreibung der Hütten-prozesse: Welche in Wales zur Darstellung des Kupfers Angewendet Werden* (Leipzig, 1851)
- Charles-Louis Lesur, Armand Fouquier ac Hippolyte Desprez, *Annuaire historique universel, ou histoire politique pour 1843* (Paris, 1844).
- Henri Martin, *Études d'archéologie celtique: notes de voyages dans les pays celtiques et Scandinaves* (Paris, 1872).
- A. Mothéré, *Réponse à l'ouvrage de M. Raudot* (Paris, 1850).
- Amédée Pichot, *L'Irlande et le pays de Galle: esquisses de voyages, d'économie politique, d'histoire, de biographie, de littérature* (2 gyfrol, Paris, 1850).
- M. L. Puiseux, 'Des insurrections populaires en Normandie', *Mémoires de la société des antiquaires de Normandie*, 19 (1851).
- Elias Regnault, *Histoire de huit ans, 1840-1848* (Paris, 1851).
- Louis Simonin, 'Mineurs du pays de Galles: la misère à Merthyr-Tydvil' yn Richard Cortambert (gol.), *Mœurs et caractères des peuples (Europe-Afrique): morceaux extraits de divers auteurs* (Paris, 1879), tt. 92-4.
- Louis Simonin, 'Une visite aux grandes usines du pays de Galles', yn Edouard Charton (gol.), *Le Tour du Monde* (Paris, 1862).
- Edmond Texier, *Biographie des journalistes: contenant l'histoire politique, littéraire, industrielle, pittoresque et anecdotique de chaque journal publié à Paris, et la biographie de ses rédacteurs* (Paris, 1850).

Auguste Théodore, baron de Girardot, *Essai sur les assemblées provinciales: et en particulier sur celle du Berry, 1778-1790* (Bourges, 1845).

François Vidal, *De la répartition des richesses* (Paris, 1846).

Louis René Villermé, *Enquête sur le travail et la condition des enfants et des adolescents dans les mines de la Grande-Bretagne* (Paris, 1843).

B. GWEITHIAU EILAIDD

1. Llyfrau

Malcolm Andrews, *The Search for the Picturesque* (Llundain, 1989).

Sylvie Aprile a Fabrice Bensimon (goln), *La France et l'Angleterre au XIXe siècle* (Paris, 2006).

Jean-Pierre Bacot, *La presse illustrée au XIXe siècle: une histoire oubliée* (Limoges, 2005).

Michael Beames, *Peasants and Power: the Whiteboy Movements and their Control in Pre-Famine Ireland* (Efrog Newydd, 1983).

Cathryn Charnell-White, *Welsh Poetry of the French Revolution, 1789-1805* (Caerdydd, 2012).

Mary-Ann Constantine, *The Truth against the World: Iolo Morganwg and Romantic Forgery* (Caerdydd, 2007).

Mary-Ann Constantine a Dafydd Johnston (goln), *'Footsteps of Liberty and Revolt': Essays on Wales and the French Revolution* (Caerdydd, 2013).

Matthew Cragoe, *An Anglican Aristocracy: the Moral Economy of the Landed Estate in Carmarthenshire, 1832-1895* (Rhydychen, 1996).

Russell Davies, *Hope and Heartbreak: A Social History of Wales and the Welsh, 1776-1871* (Caerdydd, 2005)

Dean De la Motte and Jeannene M. Przyblyski (goln), *Making the News: Modernity and the Mass Press in Nineteenth-Century France* (Boston, Mass., 1999).

James S. Donnelly Jr., *Captain Rock: the Irish Agrarian Rebellion of 1821-1824* (Madison, 2009).

Clive Emsley, *British Society and the French Wars, 1793-1815* (Llundain, 1979).

Chris Evans a Göran Rydén, *The Industrial Revolution in Iron: the Impact of British Coal Technology in Nineteenth-Century Europe* (Llundain, 2005).

R. J. W. Evans, *Wales in European Context* (Aberystwyth, 2000).

Caroline Ford, *Creating the Nation in Provincial France: Religion and Political Identity in Brittany* (Princeton, 1993).

Eric J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality* (Caergrawnt, 1990).

David Jones, *The Last Rising: the Newport Insurrection of 1839* (Rhydychen, 1985).

- David J. V. Jones, *Rebecca's Children: A Study of Rural Society, Crime, and Protest* (Rhydychen, 1989).
- Ffion Jones, *Welsh Ballads of the French Revolution, 1793–1815* (Caerdydd, 2012).
- Ieuan Gwynedd Jones, *Mid-Victorian Wales: the Observers and the Observed* (Llandysul, 1992).
- Ann Kelly Knowles, *Mastering Iron: the Struggle to Modernize an American Industry, 1800–1868* (Chicago, 2012).
- Ann Elizabeth F. La Berge, *Mission and Method: the Early Nineteenth-Century French Public Health Movement* (Caergrawnt, 1992).
- Marion Löffler, *Welsh Responses to the French Revolution: Press and Public Discourse, 1789–1802* (Caerdydd, 2012).
- Peter Lord, *Diwylliant Gweledol Cymru: y Gymru Ddiwydiannol* (Caerdydd, 1998).
- Karl Marx a Frederick Engels, *On Britain* (Llundain, 1954).
- Peter McPhee, *Revolution and Environment in Southern France: Peasants, Lords, and Murder in the Corbières, 1780–1830* (Rhydychen, 1999).
- Prys Morgan (gol.), *Brad y Llyfrau Gleision* (Llandysul, 1991).
- Robert Muchembled, *A History of Violence: From the End of the Middle Ages to the Present* (Llundain, 2011).
- Paul O'Leary, *Claiming the Streets: Processions and Urban Culture in South Wales, c.1830–1880* (Caerdydd, 2012).
- Huw Pryce, *Hynafiaid: Hil, Cenedl a Gwreiddiau'r Cymry* (Aberystwyth, 2007).
- Ronald Rees, *King Copper: South Wales and the Copper Trade, 1584–1895* (Caerdydd, 2000).
- Gwyneth Tyson Roberts, *The Language of the Blue Books: the Perfect Instrument of Empire* (Caerdydd, 1998).
- Peter Sahllins, *Forest Rites: the War of the Demoiselles in Nineteenth-Century France* (Cambridge, Mass., 1994).
- Robert Tombs ac Isabelle Tombs, *That Sweet Enemy: the British and the French from the Sun King to the Present* (Llundain, 2007).
- Michael Stephen Smith, *The Emergence of Modern Business Enterprise in France, 1800–1930* (Harvard, 2006).
- André Thuillier, *Économie et société nivernaises au début du XIXe siècle* (Paris, 1974).
- Guy Thuillier, *Les ouvriers des forges nivernaises au XIXe siècle: vie quotidienne et pratiques sociales* (Paris, 2002).
- Tamara L. Whited, *Forests and Peasant Politics in Modern France* (Iâl, 2000).
- David Williams, *The Rebecca Riots* (Caerdydd, 1955).
- Ivor G. Wilks, *South Wales and the Rising of 1839* (Llundain, 1984).

Theodore Zeldin, *France, 1848-1945: Intellect and Pride* (Rhydychen, 1980).

Anthony Zielonka, *Alphonse Esquiros, 1812-1876: A Study of His Works* (Genève, 1985).

2. Erthyglau/Penodau mewn Llyfrau

France Arnault, 'Frédéric Le Play, de la métallurgie à la science sociale', *Revue française de sociologie*, 25/3 (1984)

Margaret Bradley a Fernand Perrin, 'Charles Dupin's study visits to the British Isles, 1816-1824', *Technology and Culture*, 32, 1 (1991).

Marie-Françoise Cachin, 'Victorian novels in France', yn Lisa Rodensky (gol.), *The Oxford Handbook of the Victorian Novel* (Rhydychen, 2013).

Andrew Charlesworth, 'The spatial diffusion of rural protest: an historical and comparative perspective of rural riots in nineteenth-century Britain', *Environment and Planning D: Society and Space*, 1 (1983).

Laurent Colantonio, 'Democracy and the Irish people, 1830-48' yn Joanna Innes a Mark Philp (goln), *Re-imagining Democracy in the Age of Revolution: America, France, Britain, Ireland, 1750-1850* (Rhydychen, 2013).

Laurent Colantonio, 'Un Irlandais au cœur du discours républicain pendant la Monarchie de Juillet', *Revue d'histoire du XIXe siècle*, 20/21 (2000).

Mary-Ann Constantine, "'Impertinent structures": a Breton's adventures in neo-Gothic Wales', *Studies in Travel Writing*, 18: 2 (2014).

Francis Démier, 'Adolphe Blanqui: la leçon anglaise d'un économiste libéral français', yn Sylvie Aprile a Fabrice Bensimon (goln), *La France et l'Angleterre au XIXe siècle: Échanges, représentations et comparaisons* (Paris, 2006).

Michael Dietler, 'Our ancestors the Gauls: archaeology, ethnic nationalism and the manipulation of Celtic identity in modern Europe', *American Anthropologist*, 96/3 (1994).

James S. Donnelly Jr., 'Captain Rock: ideology and organization in the Irish agrarian rebellion of 1821-24', *Éire-Ireland*, 42 (2007).

Chris Evans, 'A world of copper: introducing Swansea, globalization and the Industrial Revolution', *Cylchgrawn Hanes Cymru*, 27/1 (2014).

R. J. W. Evans, 'Nonconformity and nation: the Welsh case', *Cylchgrawn Hanes Cymru*, 25/2 (2010).

H. Higgs, 'Frédéric Le Play', *Quarterly Journal of Economics*, cyfrol 4, rhif 4 (1890).

K. T. Hoppen, 'Riding a tiger: Daniel O'Connell, reform and popular politics in Ireland, 1800-1847', *Proceedings of the British Academy*, 100 (1999).

David W. Howell, 'Beca, "amddiffynnydd y bobl"' yn Geraint H. Jenkins (gol.), *Cof Cenedl XII* (Llandysul, 1997).

S. Beynon John, 'Alphonse Esquiros: a French political exile in Merthyr and Dowlais in 1864', *Merthyr Historian*, 3 (1980).

David J. V. Jones, 'The Rebecca riots, 1839-44' yn Andrew Charlesworth (gol.), *An Atlas of Rural Protest in Britain, 1548-1900* (Llundain, 1983).

Gareth Stedman Jones, 'National bankruptcy and social revolution: European observers on Britain, 1813-1844' yn Donald Winch, Patrick Karl O'Brien (goln), *The Political Economy of British Historical Experience: 1688-1914* (Rhydychen, 2002).

Hans Kohn, 'France between Britain and Germany', *Journal of the History of Ideas*, xvii (1956).

Lucette Le Van Lemesle, 'Les économistes français et l'usage des modèles étrangers', *Revue d'histoire du XIXe siècle*, 23 (2001).

Marie-Noëlle Maisonneuve, 'L'essor industriel de XIXe siècle à la bibliothèque de l'École des Mines: les journaux de voyage de MM. les élèves', *Annales des Mines* (1983).

Sean McGraw a Kevin Whelan, 'Daniel O'Connell in comparative perspective, 1800-1850', *Éire-Ireland*, 40:1/2 (2005).

John M. Merriman, 'The *Demoiselles* of the Ariège, 1829-1831', yn Merriman (gol.), *1830 in France* (Efrog Newydd, 1975).

Prys Morgan, 'Early Victorian Wales and its Crisis of Identity' yn Laurence Brockliss a David Eastwood (goln), *A Union of Multiple Identities: the British Isles, c.1750-1850* (Manceinion, 1997)

Edmund Newell, "'Copperopolis": the rise and fall of the copper industry in the Swansea district, 1826-1921', *Business History*, 33 (1990).

Robin Okey, 'Iaith ac addysg mewn cenhedloedd diwladwriaeth yn Ewrop, 1800-1918', yn Prys Morgan (gol.), *Brad y Llyfrau Gleision: Ysgrifau ar Hanes Cymru* (Llandysul, 1991).

Robin Okey, 'Wales and eastern Europe: small nations in comparison' yn T. M. Charles-Edwards a R. J. W. Evans (goln), *Wales and the Wider World: Welsh History in an International Context* (Donington, 2010).

Paul O'Leary, 'Arming the citizens: the Volunteer force in nineteenth-century Wales' yn Matthew Cragoe a Chris Williams (goln), *Wales at War: Society, Politics and Religion in the Nineteenth and Twentieth Centuries* (Caerdydd, 2007).

Paul O'Leary, 'Mass commodity culture and identity: the *Morning Chronicle* and Irish migrants in a nineteenth-century Welsh industrial town', *Urban History*, 35, No. 2 (2008).

Charles Rearick, 'Henri Martin: from druidic traditions to republican politics', *Journal of Contemporary History*, 7/3 (1972).

Lowri Ann Rees, 'Paternalism and rural protest: the Rebecca riots and the landed interest of south-west Wales', *Agricultural History Review*, 59/1 (2011).

Paul E. W. Roberts, 'Caravats and Shanavests: Whiteboyism and faction fighting in East Munster, 1802-11', yn Samuel Clark a James S. Donnelly Jr. (goln), *Irish Peasants: Violence and Political Unrest, 1780-1914* (Madison, 1983).

Alexander Roob, 'Henri Durand-Brager, special artist of Bonapartism', *Melton Prior Institute for Reportage, Drawing and Printing Culture* (2011).

Peter Sahllins, 'Deep play in the forest: the War of the Demoiselles in the Ariège, 1829-31,' yn B. Diefendorf a C. Hesse (goln), *Culture and Identity in Early Modern Europe (1500-1800): Essays in Honor of Natalie Zemon Davis* (Ann Arbor, 1993).

Peter Stearns, 'British industry through the eyes of French industrialists, 1820-1848', *Journal of Modern History*, 37, 1 (1965).

Guy Thuillier, 'Une source documentaire à exploiter: les "voyages métallurgiques" des élèves-ingénieurs des mines', *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations*, 17/2 (1962).

François Vatin, 'Modèle et contre-modèle anglais de Jean-Baptiste Say à Eugène Buret: révolution industrielle et question sociale (1815-1840)', yn Sylvie Aprile a Fabrice Bensimon (goln), *La France et l'Angleterre au XIXe siècle: Échanges, représentations et comparaisons* (Paris, 2006).

John Watkins, 'Wales and France', *Trafodion Anrhydeddus Gymdeithas y Cymmrodorion* (1967).

Heather Williams, 'Cymru trwy lygaid Rousseau (ac eraill)', *Y Traethodydd*, 168 (2013).

Heather Williams, 'Diffinio Llydaw', *Y Traethodydd*, 157 (2002).

Heather Williams, 'Writing to Paris: poets, nobles, and savages in nineteenth-century Brittany', *French Studies*, 57 (2003).

Y Coleg Cymraeg Cenedlaethol

Y Llwyfan
Heol y Coleg
Caerfyrddin
SA31 3WQ

www.colegcymraeg.ac.uk

